

Nxopaxopo wa switandzhaku swa “globalisation” eka ririmi ra Xitsonga

Hi

Nkhensani Molina Baloyi

Nomboro ya Xichudeni: 11603483

Ndzavisiso

wa

Digiri ya Masitasi eka Xitsonga

**Ehansi ka Senthara ya M.E.R. Mathiva ya Tindzimi ta Afrika, Vutshila na
Ndhavuko**

Xikolo xa Sayense ya swa Vanhu ni swa Mahanyelo

Yunivhesiti ya Venda

Thohoyandou, Limpopo

Afrika-Dzonga

Muleteri: Dok. Chauke M.T. (Univen).....

Muleterikuloni: Dok. Babane M.T. (Univen).....

Lembe: 2018

Xihlambanyo

Mina, **Nkhensani Molina Baloyi**, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Nxopaxopo wa switandzhaku swa “globalisation” eka ririmi ra Xitsonga** i ntirho wa mina, naswona a wu si tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambi yin’wana. Matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

Nsayino wa xichudeni.....Siku.....

Xikhenso

Xo sungula ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi ndzi tumbuluxeke, Xi ndzi nyikeke vutomi bya mahala, Xi tlhela Xi ndzi kombeta rirhandzu na musa wa Xona. Xi ndzi sirhelerile etindleleni to hambanahambana loko ndzi karhi ndzi famba ndzi endla vulavisisi. Xi ndzi nyikile vutlhari byo kota ku xopaxopa leswi a swi laveka eka ndzavisiso lowu.

Xa vumbirhi ndzi ri xandla ehenhla ka xandla eka muleteri wa mina Dok. Chauke M.T. Mi ndzi boxile mahlo, mi va makomba dlela ehenhla ka ndzavisiso lowu. Mi ndzi seketerile, mi ndzi tiyisela, mi hetelela hi ku hluta na ku sefa xitsalwana xa mina leswaku xi kota ku humelela. Ndzi ri inkomu, ku dya i ku engeta. Na wena Respect Mlambo, ndzi khensa ku pfuniwa hi wena eka ku endla andlalo wa ndzavisiso wa mina.

Ndzi nga va ndzi endla xihoko lexikulu loko ndzo rivala ku khensa hosi ya mina Hlupheka Enock Masia, hakunene vito ra wena ra Hlupheka ri vula swona. U hluphekile ngopfu hi ku thayipa na ku hlela xitsalwana xa mina ku suka eka ndzinganyeto ku fika eka ndzavisiso hi woxe, hala tlhelo u ri karhi u endla ndzavisiso wa wena wa Vudokodela. A wu ndzi tlherisanga loko ndzi lava ku pfuniwa u vula leswaku u le ku endleni ka swa wena, hikokwalaho ndzi ri Xikwembu a Xi ku endle hi tintswalo.

A ndzi rivali ku khensa ndyangu wa mina, tata wa swihlangi swa mina Isaac Themba Baloyi loko u nga ndzi arisanga ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni, loko u ta va u ndzi lovorile. Ndzi ri eka vana va mina Rixongile, Ntamu, Jamela, Cheyeza na Maxelo mbita ya tihove leti mana wa n'wina a nga sweka hi leyi, tekani mikambani mi tiphanela mi kentulela mi xurha, mi karhi mi encenyeta, mi dyondza mi yisa emahlweni xivono xa kokwa wa n'wina Hlomulo xa dyondzo.

Ndzi ri eka n'wina vatswari va mina mi nga n'wina vamabulandlela, a ndzi mi rivalanga. Wena sirha Hlomulo Karel Masia tata wa mina etlela hi ku rhula, hikuva xitsundzuxo xa wena lexi u nga xi vula loko ndza ha ri ekholichini leswaku ndzi dyondza xikolo leswaku loko ndzo tekiwa hi dabadaba ro ka ri nga xavi mugayo ndzi ta kota ku tixavela hi ndzexe, ndzi hlayisa vana va mina ndza ha xi tsundzuka na namuntlha, naswona ndzi ta tshama ndzi karhi ndzi ku tsundzuka hi xona. Ku tsandzeka ka wena ku ya emahlweni na tidyondzo hikwalaho ko loveriwa hi manana wa wena u nga se mila na

meno, a ku siyela mahlomulo ya misava ku hlaya ka vito ra wena ra Hlomulo a ku ku sivanga mahlo kumbe ku ku tsandzekisa ku yisa hina vana va wena exikolweni. Xisana xa ndzilo lexi u nga thya n'wana wa wena Lucky, leswaku i Xisana ha karhi ha xi hlanganyeta xi pfurha xi voninga muti wa wena. Wena manana Mjaji N'wa-Mkhacani Masia u sarile u hlayisa n'wana wa mina Rixongile a ha ri na tin'hweti tinharhu leswaku ndzi ya hetisa tindyondzo ta mina. Loko tatana a ku lerisile leswaku u khoma n'wana a wu alanga u vula leswaku a wu khomi manghovo xa nuha. Vutlhari bya wena lebyi a wu ri na byona, kambe u tshikisiwa ku dyondza xikolo, hikwalaho ko va u ri wansati hi kokwana a byi lovanga, ha karhi ha byi tirhisa hina vava va wena.

Ndza khensa mina Nkhensani Molina Masia wa Hlomulo Karel Masia eka hinkwavo lava boxiweke laha henhla.

Inkomu.

Nkomiso

Eka ndzavisiso lowu hi kana la hi switandzhaku swa *globalization* eka ririmi ra Vatsonga. Ku tlhela ku langutisiwa swivangelo leswi sivelaka ku hluvuka ka ririmi, hikokwalaho ka *globalization*. Ku langutisiwa swivangelo swa ku lahleka ka ndhavuko wa Vatsonga na tindlela leti nga tirhisiwaka ku kucetela Vatsonga leswaku va nga tshiki ndhavuko wa vona wu nyamalala.

Ndzavisiso wu kongomisiwa eka maambalelo ni mahanyelo ma vantshwa, swakudya, matshungulelo, tidyondzo, matirhiselo ma nawu wa le hubyeni na matshamelo ma ndyangu. Hi tlhela hi valanga tindlela leti nga tirhisiwaka ku tlakusa ririmi ra Xitsonga leswaku ri nga ha tekeriwi ehansi.

Eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo ma nxopaxopo wa vundzeni bya hungu kumbe ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso, leswi vuriwaka “qualitative research”. Ku tlhela ku tirhisiwa maendlelo mo hlengeleta mahungu (data collection) ku suka eka matsalwa mo fana na tiatikili, maphephahungu, xiyanimoya, tijenali na thelevhixini. Hi tlhela hi tirhisa maendlelo ma nhlokohliso wa swivutiso. Ku hlawuriwile vahlokosiwa va ntlhanu ku suka eka muganga wa ka Shihambanyisi lava nga ni vutivi hi tlhelo ra nhlokomhaka leyi ku endliwaka vulavisisi hi yona. Ku tirhisiwa thiyori ya mfuwo, thiyori ya matimu na thiyori ya nxopaxopo wa mbulavulo.

Marito ya nkoka: “*globalization*”, ndhavuko, ririmi, vukhongereri, vukholonyi.

Abstract

This study intends to investigate the effects of globalisation on the language of the Vatsonga people. The study will explore the impact of globalisation on the development of Xitsonga language. It will also investigate factors that cause negative effects on our culture and make recommendations on what can be done to preserve our culture which includes traditional food, clothes, medicines, law and African traditional family.

The study will be qualitative in nature. Data will be collected from different sources such as newspapers, articles, journals, television, radio and magazines. An interview will also be used to ask questions to the five elderly people who are knowledgeable about the Vatsonga culture in relation to the topic under investigation. This study is located within the culture theory, historical theory and analysis speech theory.

Key terms: globalisation, culture, language, religion and colonisation.

NONGONOKO	PHEJI
Xihlambanyo.....	ii
Declaration.....	iii
Xikhenso.....	iv
Ku Nyikela.....	vi
Nkomiso.....	vii
Abstract.....	viii

Ndzima ya 1

1.0 Manghenelo.....	1
1.1 Matimundzhaku ma ndzavisiso.....	1
1.2 Xitatimende xa xiphiso.....	1
1.3 Nsusumento.....	2
1.4 Swikongomelo swa ndzavisiso.....	2
1.4.1 Xikongomelonkulu xa ndzavisiso.....	2
1.4.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso.....	2
1.5 Swivutiso swa ndzavisiso.....	2
1.6 Nkoka wa ndzavisiso.....	3
1.7 Thiyori leyi tirhisiwaka eka ndzavisiso.....	3
1.8 Xikopu xa ndzavisiso.....	5
1.9 Hayiphothisisi ya ndzavisiso.....	5
1.10 Xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso.....	5
1.10.1 Maendlelo ma nkoka.....	6
1.10.2 Maendlelo ma nhlokohliso wa swivutiso.....	6
1.10.3 Mahlawulelo ma vahlokosiwa.....	7
1.11 Tinhlamuselo ta matheme.....	8

Ndzima ya 2

2.0 Nkambisiso wa mitirho leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza.....	13
--	----

2.1 The effects of Globalization on African Culture: The Nigerian perspective Dr. Ogechukwu. C. Ugbam, Dr. Benjamin Chakwu, Dr Ann Ogbo (2014).....	13
2.2 Mercy u Nwegbe, Cyril C. Eze, Brendan E. Asogwa. Globalization of Cultural Heritage. Issues, Impacts, and Inevitable Challenges for Nigeria.....	15
2.3 Impact of Globalisation on The Traditional African Cultures. Kabira Ibrahim Yankuzo (2014).....	16
2.4 <i>Globalisation and The Future of African Culture</i> . Obioha Uwaezuoke Precious (2010).....	18
2.5 Globalization and its effects on Cultural Diversity. Svetlana Gibson (2007).....	20
2.6 African Language Today: The Challenge of and Prospects for Improvement under Globalisation. Ayo Bamgbose (2011).....	21
2.7 Colonisation, Globalisation and Language Vitality in Africa. An Introduction Salikoko S. Mufwene and Cecil B. Vigourox.....	22
2.8 Impact of Globalisation on Culture by Yusuf, Abdulraheem.....	23
2.9 Effects of Globalisation on Education and Culture.....	24
2.10 Globalization 101 Project of Sunny Levin Institute.....	25
Ndzima ya 3	
3.0 Nkanelo.....	27
3.1 RIRIMI.....	30
3.1.1 Eswikolweni.....	33
3.1.2 Dyondzo.....	35
3.1.3 Nawu.....	36
3.1.3.1 Milawu leyi tirhisiwaka.....	36
3.1.4 Ekhoto.....	37
3.1.5 Ndzawulo ya xiphorisa.....	38

3.1.6 Ephalamende.....	39
3.1.7 Eswibedhlele.....	40
3.1.8 Eka swa mabindzu.....	40
3.1.9 Etikerekeni.....	41
3.1.10 Tipolitiki.....	43
3.1.11 Emakaya.....	44
3.1.12 Vuhangalasi bya mahungu.....	45
3.1.13 Xiyanimoya.....	46
3.1.14 Thelevhixini.....	47
3.1.15 Maphephahungu na timagazini.....	49
3.1.16 Inthanete.....	50
3.1.17 Tiphositara.....	51
3.1.18 Tibangi.....	51
3.1.19 Swinavetiso.....	52
3.1.20 Vayimbeleri.....	52
3.1.21 Ku amukeriwa ka Xinghezi.....	53
3.1.22 Ku titsan'wa ka Vatsonga.....	54
3.1.23 Tinhengeletano.....	55
3.1.24 Mikosi.....	56
3.1.25 Vuhundzuluxi.....	56
3.1.26 Nkatsakanyo.....	57
3.2 NDHAVUKO.....	58
3.2.1 Maambalelo ya lavakulu.....	58

3.2.2 Maambalelo ya vantshwa.....	59
3.2.3 Mahanyelo ya vantshwa.....	60
3.2.4 Swo hungasa.....	60
3.2.5 Mitlangu.....	61
3.2.6 Tidyondzo.....	61
3.2.7 Swakudya.....	64
3.2.8 Mitirho.....	64
3.2.9 Nawu wa le hubyeni.....	65
3.2.10 Matshamelo ya le ndyangwini.....	66
3.2.11 Matenanelo.....	68
3.2.12 Vutshunguri.....	76
3.2.13 Malahlelo.....	78
3.2.14 Swo nwa swa Xitsonga.....	87
3.2.15 Tingoma ta Vatsonga.....	92
3.2.15.1 Ngoma ya xinuna.....	92
3.2.15.2 Ngoma ya xisati (vukhomba).....	95
3.2.16 Mitsheketo.....	97
3.2.17 Swibye swa Vatsonga.....	100
3.3 VUKHONGERI.....	102
3.3.1 Vukhongeri bya Xikreste.....	102
3.3.2 Vukhongeri bya Xintu.....	104
3.3.3 Vukhongeri bya Xiizilamu.....	105

Ndzima ya 4

4.0 Manghenelo.....	126
4.1 Nkatsakanyo na mikumisiso	126
4.2 Swibumabumelo.....	128
Tibuku leti tirhisiweke.....	130

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Laha ka xiyenge lexi ku hlamuseriwa matimundzhaku ma ndzavisiso, xitativimende xa xiphiso, nsusumeto, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, tithiyori leti tirhisiwaka, xikopu xa ndzavisiso, hayiphothisisi ya ndzavisiso, xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso, maendlelo mo xopaxopa mahungu, tinhlamuselo ta matheme na malongolokelo ma ndzavisiso.

1.0 Matimundzhaku ma ndzavisiso

Globalization a yi kongomisiwile eka ikhonomi ya matiko ma misava eku sunguleni, kambe sweswi yi humelela eka swilo swo tala ku fana na tipolitiki, ndhavuko, thekinoloji na ntumbuluko. *Globalization* yi endlile leswaku misava hinkwayo yi vumbana yi endla xitikwana xin'we. Ma-Afrika ma vula leswaku Afrika a yi le ku vuyeriweni hi *globalization*, kambe yo nyanyisa vusiwana eka tikonkulu ra Afrika. Matiko ma Afrika ma sukerile ndhavuko wa wona ma teka mahanyelo ma Xiyuropana (*Westernisation*). Ku va munhu a lahlekela hi ndhavuko na ririmi ra yena swi fananisiwa na ku va u nga ha titivi leswaku hi wena mani. Awoniyi u vula leswaku rixaka leri nga tsemiwa eka timitsu ta rona ri ta hanya nkarhinyana ri hetelela ri file ku fana na swiluva leswi nga tsemiwa swi vekiwa endzeni ka mbita ya swiluva. Matiko ma Afrika ma cincile mahanyelo ma wona ma Xintu ma teka mahanyelo kumbe ndhavuko wa le Amerika leswi vuriwaka Xiamerika (*Americanization*).

1.2 Xitativimende xa xiphiso

Mulavisisi u hlohloteleke ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Globalization* ku endlela ku tatisa matsalwa ma muxaka lowu eka Xitsonga. Mhaka yin'wana leyi kuceteleke mulavisisi ku kavisisa hi *globalization* i ku lahleka ka tindzimi na ndhavuko wa Vantima hakantsongontsongo laha Afrika-Dzonga hi ku kongomisa eka Xitsonga.

1.3 Nsusumeto

Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hikwalaho ka ku nyamalala ka tindzimi ta Vantima va Afrika-Dzonga, hikuva “*globalization*” yi tisile ku tirhisiwa ka ririmi ra Xinghezi tanihi ririmi ra ximfumo. Hi rona ri tekeriwaka enhlokweni ku tlula tindzimi ta Vantima.

Xin’wana i ku cinca ka mahanyelo ma vantshwa laha va nga tshika ndhavuko va hanyaka Xiyurope ivi va nga ha hloniphi, va dya swidzidziharisi, va ambala na swiambalo swo siya na miri ehandle, ku cinca ka swakudya, matshungulelo ma Xintu, tihuvo ta milawu na matshamelo ma ndyangu.

1.4 Swikongomelo swa ndzavisiso

1.4.1 Xikongomelonkulu xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kanela hi switandzhaku leswi vangiwaka hi *globalization* eka ndhavuko, ririmi na vukhongereri bya Vatsonga va Afrika-Dzonga. Laha hi valanga maambalelo ma vantshwa na lavakulu, swakudya, ririmi, mahanyelo ma vantshwa, tidyondzo, milawu ya le tihubenyi, matshungulelo na matsahmelo ma ndyangu ma khale.

1.4.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso

1.4.2.1 Ku lavisisa xivangelo xa ku tumbuluka ka *globalization*.

1.4.2.2 Ku lavisisa hi swivangelo swa ku lahleka ka ririmi ra Xitsonga.

1.4.2.3 Ku kanela hi swivangelo swa ku nyamalala ka ndhavuko wa Vatsonga na leswi nga endliwaka ku hlayisa na ku tekela enhlokweni ndhavuko lowu.

1.4.2.4 Swivangelo swa ku tlakuka ka thekinoloji.

1.5 Swivutiso swa ndzavisiso

1.5.1 Hikokwalaho ka yini ku tumbulukile “*globalization*”?

1.5.2 Xana hi swihi swiphiso leswi vangiwaka hi “*globalization*” laha Afrika-Dzonga?

1.5.3 Hikokwalaho ka yini ririmi ra Xitsonga ri tekeriwa ehansi?

1.5.4 Hi wahi magoza lama nga tekiwaka ku tlakusa ririmi na ndhavuko wa Vatsonga?

1.6 Nkoka wa ndavisiso

1.6.1 Ku lemukisa Vatsonga hi nkoka wa ririmi ra vona ra Xitsonga leswaku va nga ri tshiki ri nyamalala.

1.6.2 Ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga hi ku hlohotela vantshwa leswaku va teka tidyondzo ta Xitsonga eka tidyondzo ta vona ta le henhla.

1.6.3 Ku hlohotela Vatsonga leswaku va yisa ndhavuko wa vona emahlweni, va nga tekeleli mikhuva na mitolovelo ya Xiyuropa.

1.6.4 Ku pfuna Vatsonga leswaku va nga tshiki vukhongereri bya vona bya Xintu

1.6.5 Ku hlulukisa tindzimi ta Vantima laha tikweni ti va na xiave xo ringana na Xinghezi eka maphephahungu na thelevhixini.

1.7 Tithiyori leti tirhisiwaka

Hi tirhisa tithiyori leti landzelaka:

1.7.1 Thiyori ya Mfuwo

Eka ndzavisiso lowu hi tirhisa thiyori leyi thyiweke leswaku i Thiyori ya Mfuwo. Fraenkel na Wallen (2000:92) va hlamusela thiyori ya Mfuwo hi mukhuva lowu:

The sum of social group's observable patterns of behavior and/or their customs, beliefs and knowledge.

Ku ya hi ntshaho lowu mfuwo wu angarhela hinkwaswo leswi rixaka ro karhi ri tihlawulekisaka haswona eka tinxaka tin'wana. Ririmi hi rona ri tirhisiwaka ku hundzisela mfuwo eka rixaka leri landzelaka leswi vulaka leswaku swi famba swin'we. Mhaka leyi yi seketela hi Howard (1989:1-5) loko a ku: Mfuwo na hinkwaswo leswi vumbaka mfuwo wa rixaka ro karhi a swi koteki ku hundzusiwa hi ndlela leyi hetisekeke ku suka eka rixaka ro karhi ku yisa eka rin'wana loko ku nga tirhisiwanga ririmi.

1.7.2 Thiyori ya Matimu

Eka thiyori ya matimu ku langutisiwa migingiriko ya vanhu ku nga leswi endliwaka hi vanhu kumbe hi mitlawa ya vanhu (Mises; 1977; 159). Thiyori ya Matimu yi fanele ku tekeriwa

enhlokweni ku vona leswaku ndzavisiso lowu wa humelela. Mikanelo ya matimu ma Vatsonga yi ta endla leswaku mulavisisi a kuma vutivi na vuxokoxoko lebyi fanelake bya rixaka ra Vatsonga. Leswi swi ta endla leswaku mulavisisi a kota ku pimanisa mahanyelo ma Vatsonga va khale na va namuntlha. Hi ndlela leyi hi kota ku kuma ndlela leyi Vatsonga a va hanya hi yona leswi katsaka ndhavuko, ririmi na vukhongereri bya vona. Hikokwalaho matimu ma Vatsonga ma tirhisiwa hi xikongomelo xa ku pfula miehleketo ya mulavisisi na ku nyika vuxokoxoko bya swiyimo leswi Vatsonga a va hanya eka swona ku nga si fika *globalization*. Hi ku ya hi Mises (1977: 159), dyondzo ya matimu yi tirhana na leswi munhu a swi endlaka kumbe leswi a tekisaka xiswona swiyimo leswi a hlanganaka naswona eka mbangu wa ntumbuluko kumbe lowu nga riki wa ntumbuluko, leswi kuceteriweke hi tinxaka leti hundzeke emisaveni. Mises u ya emahlweni a vula leswaku munhu a hi munhu ntsena, loyi a nga vulavuriwaka hi yena kumbe ku anakanyiwa eka matimu kambe a nga ri na laha a humaka kona kumbe laha a tiseketelaka kona. Munhu i mbuyelo wa mitokotoko na swiyimo hinkwaswo leswi vakokwa wa yena va nga swi tokota na leswi yena a nga hlangana na swona (Mises: 159).

1.7.3 Thiyori ya nxopaxopo wa mbulavulo

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa nakambe thiyori ya Mbulavulo. Hi ku landza milavisiso leyi endlweke, thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo yi fambelana na tithiyori ta **social constructionist** leti nga na mavonelo man'we loko swi fika eka timhaka leti khumbaka ririmi na nhlokomhaka ya hungu. Hi ku ya hi tithiyori leti, ririmi ri fanele ku va rona xitirho lexikulu loko munhu a ta kota ku fikelela ntiyiso. Eka ndzavisiso lowu, muxaka wa ririmi lowu nga tirhisiwaka na ku tekeriwa enhlokweni i ririmi ro vulavula, hi ku kongomisa eka marito lama ma vulavuriweke. Milavisiso leyi endlweke yi komba leswaku ririmi ri na xiave lexikulu eka mahanyelo na matikhomelo ma vavulavuri va rona, naswona ri tlhela ri va na xiave eka matwiselo ma vona hi ta vutomi na vuxokoxoko bya misava hi ku angarhela (Brown 2005). Hi ku xopaxopa ndhavuko wa Vatsonga mulavisisi u kota ku humesela nkoka wa wona erixakeni hi ku tirhisa ririmi na mbulavulo. Ku ya hi tsalwa ra Ruiz (2009: 5) u vula leswaku thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo yi endla leswaku hi kota ku twisisa na ku fikela ntiyiso mayelana na vanhu lava ku endlwaka ndzavisiso ehenhla ka vona. Hikokwalaho, thiyori leyi yi endla leswaku mulavisisi a kuma ntiyiso mayelana na ku cinca ka mahanyelo ma Vatsonga hikwalaho ka nkucetelo wa *globalization*.

1.8 Xikopu xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ya kongomisa eka swilo swa kahle na leswo ka swi nga ri kahle leswi vangiwaka hi *globalization*. Hi ya langutisa ku cinca ka tindzimi ta laha Afrika Dzonga ngopfu

eka Xitsonga hikwalaho ka *globalisation*, ku cinca ka vukhongereri misava hinkwayo na mikitsikitsi leyi nga kona hikwalaho ka *globalization* na ku lahleka ka ndhavuko wa vanhu Vantima.

1.9 Hayiphotesisi ya ndzavisiso

Globalization yi na switandzhaku leswinene ni leswobiha eka ririmi ra Xitsonga.

1.10 Maendlelo ma ndzavisiso

Maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i maendlelo ma nkoka (qualitative approach), lama nga ta kongomisiwa eka tibuku, tijenali, tiatikili, maphephahungu na milavisiso. Hakim (1987:26) u vula leswi landzelaka hi maendlelo lama:

It offers richly descriptive reports of individual's perceptions, attitudes, beliefs, views and feelings, the meanings and interpretations given to events and things as well as their behavior.

Leswi swi vula leswaku hi maendlelo lama hi kota ku kuma vuxokoxoko byo karhi bya vanhu lebyi katsaka mahanyelo, mikhuva, mitolovelo, matitwelo, vukhongereri na ndhavuko. Eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo manharhu mo tanihi maendlelo mo xopaxopa, maendlelo ma nhloko hliso wa swivutiso na mahlawulelo ma vahlokosiwa.

1.10.1 Maendlelo mo xopaxopa

Eka ndzavisiso lowu hi ta tirhisa maendlelo ma nxopaxopo wa mahungu (data analysis). Ku ya hi Neuman (2006:44) hlamusela leswaku nxopaxopo wa mahungu i:

Data analysis is a research in which the content of a communication medium is systematically recorded and analysed.

Leswi swi vula leswaku i swiphemu swa mbulavulo leswi nga xaxametiwa hi ku landzelelana ivi swi kandziyisiwa ni ku xopaxopiwa. Neuman, (2006:322) u tlhela a boxa leswi landzelaka mayelana ni nxopaxopo wa mahungu:

Data analysis is a technique for examining information in written or symbolic material such as pictures, movies and song lyrics.

Ku vuriwa leswaku lama i maendlelo lama tirhisiwaka ku hlahluva switsariwa hi xikongomelo xo humesa vuyimeri byo karhi bya swifaniso, tifilimi na tinsimu. Maendlelo lama ma ta tirhisiwa ku xopaxopa matsalwa, tiatikili, milavisiso, tibuku na tijenali ku kambisisa vundzeni bya mahungu lama lavekaka mo fambelana ni nhlokomhaka leyi lavisisiwaka.

1.10.2 Maendlelo ma nhloko hliso wa swivutiso

Eka ndzavisiso lowu mahungu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa maendlelo ma nhloko hliso wa swivutiso. Nhloko hliso wa swivutiso i maendlelo lama eka wona ku tirhisiwaka mbulavulo exikarhi ka mulavisisi na muvutisiwa hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu nga eku endliweni hi nkarhi wolowo. Hi hlawurile vatswatsi va ntlhanu emugangeni wa ka Shihambanyisi lava nga ni vitivi byo enta ni ntokoto hi ndhavuko wa Vatsonga. Vatswatsi lava va vutisiwile swivutiso mayelana ni nhlokomhaka leyi mulavisisi a nga eku endleni ka ndzavisiso hi yona. Maendlelo lama ma vuriwa leswaku i 'interview' hi Xinghezi. Hall, Reynolds na Noble (2006:322) va hlamusela nhloko hliso wa swivutiso hi ndlela leyi:

Interview is a formal meeting or conversation with a person in order to obtain information guided by means of a series of questions.

Kasi Sinclair, Wikes na Krebs (2004:762) va ri nhloko hliso wa swivutiso i:

An interview is a direct conversation with a person or questioning of a person face to face to get some information.

Mitshaho leyi boxiweke laha henhla yi hlamusela mhaka yo fana hikuva hinkwayo yi kongomisa eka ku va mulavisisi a burisana na muvutisiwa hi ku tirhisa swivutiso ku humesela erivaleni timhaka leti lavisisiwaka.

1.10.3 Mahlawulelo ma vahlokoahlisiwa

Eka ndzavisiso lowu ku hlawuriwile vanhu vo karhi lava nga ni vutivi hi tlhelo ra nhlokomhaka leyi lavisisiwaka. Maendlelo lama tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu ku hlawula vahlokoahlisiwa ma vuriwa maendlelo mo sampula (sampling). Denzin na Lincoln (2000:370) va hlamusela maendlelo mo sampula hi ndlela leyi:

Qualitative researchers seek out individuals, groups and settings where the specific processes being studied are most likely to occur.

Ku ya hi ntshaho lowu ku hlawuriwa vanhu vo karhi lava nga Vatsonga va tlhela va ri ni vutivi etlhelweni ra ndhavuko, vukhongeri na ku tiva Xitsonga hi vuenti. Vanhu lava nga hlawuriweke va katsa vanhu va khale va muganga wo karhi, lavantshwa, tin'anga, vadyondzisi na vafundhisi.

1.11 Tinhlamuselo ta matheme

1.11.1 Globalization

Globalization i theme leri kongomisaka eka ku hlanganisa misava hinkwayo eka migingiriko ya matiko hinkwawo. Leswi swi katsa swiyenge swa nkoka leswi khumbaka ikhonomi, mabindzu, ndhavuko, ririmi, tipolitiki, thekinoloji, vuhangalasi bya mahungu, swifambo na swin'wani leswi endlaka leswaku matiko ma kota ku vona loko ma swi kota ku endla swilo hi mfanelo ya kona ku kota matiko man'wana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Nsibami, (2001:11) loko a ku:

Globalization is a process of advancement and increase in interaction among the world's countries and people facilitated by progressive technological changes in locomotion, communication, political and military power, knowledge and skills as well as enterfcing of cultural values, systems And practices.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku *globalization* i ku yisa emahlweni na ku engetela ku hlanganana exikarhi ka matiko ma misava laha vanhu va vaka va karhi va leteriwa hi ku ndlandlamuka ka thekinoloji eka swifambo, mbulavurisano, vutlhari na vutshila

na ku hlanganana ka ndhavuko, mikhuva na mitolovelo. Kasi Mittleman, (1997:3). Yena u hlamusela *globalization* hi ndlela leyi:

Globalization has also been defined as a coalescence of varied transnational process and domestic structures, allowing the economy, politics, culture and ideology of one country to penetrate another. The chain of causality runs from the spatial reorganization of production to international/trade and to the intergration of financial markets.

Ku ya hi ntshaho lowu boxiweke laha henhla *globalization* yi vula ku hlanganana ka swilo swo hambanahambana swa matiko ma misava leswi katsaka swivumbeko swa mindyangu, ku pfumeleriwa ka ikhonomi, tipolitiki, ndhavuko na vonelo ra tiko rin'wana ku nghena eka rin'wana. Swilo leswi swi khumba na ku cinca ka maendlelo eka mamakiwelo kumbe marimelo ku ya eka maxaviselo ma swilo exikarhi ka matiko na timakete ta swa timali. Leswi swi tlhela swi seketela hi Titzer, (2008:7) hi mukhuva lowu:

Globalization is the spread of worldwide practices, relations, consciousness and organization of social life.

Ku yisa emahlweni hi tshaho lowu boxiweke laha henhla, wa ha vula leswaku *globalization* i ku hangalaka ka mitolovelo misava hinkwayo, vuxaka, ku tiva leswi nga ku humeleleni na ku cinca ka mahanyelo ma vanhu.

1.11.2 Ndhavuko

Ndhavuko i hinkwaswo leswi dyondziwaka erixakeni ro karhi leswi hundziseriwaka eka lavantshwa laha ku vuriwaka mfuwo, vutivi na mahanyelo. Leswi swi katsa na mavonelo, mikhuva, mitolovelo na vutshila bya ntlawa wa vanhu vo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Edewor, (2003:195) loko a vula leswi landzelaka:

The way of life of the member of a society, the collection of ideas and habits which they learn, share and transmit from generation to generation.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ndhavuko i ndlela ya ku hanya ya ntlawa wa vanhu va rixaka ro karhi, nhlengelo wa mavonelo, mikhuva na mitolovelo leyi va yi dyondzaka, va avelana kutani va yi hundzisela eka rixaka ra mundzuku. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Kanaagy na Kraybill,(1999;75) loko va ku:

Is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society and the set of tangible and intangible elements, things like diet, tools, technology, language and values that gives shape and meaning to everyday lives of a particular group of people.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla nchumu lowu katsa vutivi, ku pfumela, vutshila, mahanyelo, milawu, mikhuva na vuswikoti byin'wana na byin'wana na mitolovelo leyi munhu a yi kumaka eka vanhu lava a hanyaka na vona erixakeni leswi katsaka na swakudya, switirhisiwa, thekinoloji, ririmi na nkoka lowu vumbaka na ku nyika nhlamuselo eka vutomi bya masiku hinkwawo bya rixaka ro karhi. Leswi swi tlhela swi seketela hi Fowlert, (1997) hi ndlela leyi:

Metaphorically, a cultivation (agriculture), the cultivation of values by extension on a body of values cultivated. The totality of customs and institutions of a human group. It implies teaching and learning process and generates theories of a distinctive class with a duty to protect and disseminate traditions.

Tshaho lowu wu vula leswaku i swilo swa nkoka leswi byariwaka hi ku yisa emahlweni leswi swi vulaka swilo hinkwaso leswi katsaka ndlela ya mahanyelo na tindhawu ta rixaka ra vanhu vo karhi. Ku yisa emahlweni ku dyondza na ku dyondzisa mavonelo ya swihlawulekisi swo karhi hi ndlela yo lava ku hlayisa na ku hangalasa Xintu.

1.11.3 Ririmi

Theme leri ri kongomisa eka nchumu lowu vanhu va rixaka ro karhi va wu tirhisaka loko va vulavula leswaku va ta kota ku twanana. Mhaka leyi yi seketela hi hi The World Book Dictionary loko yi ku:

Language applies to the body of words, forms and patterns of sounds and structure making up the speech of a people, nation, or group of people.

Ku ya hi The World Book Dictionary ririmi i miri wa marito, swivumbeko na swiphemu swa mimpfumawula ha xivumbeko leswi vumbaka mbulavulo wa vanhu, rixaka kumbe ntlawa wa vanhu vo karhi. Ku yisa emahlweni Salzmänn (1993: 272) u hlamusela ririmi hi ndlela leyi landzelaka:

Language is the complex of potentialities for vocal communication with which all humans are generally endowed. It is any one of the several thousand systems of vocal communication used by members of different human societies.

Kasi Benton na Benton Carney, (1980: 642) va hlamusela ririmi hi ndlela leyi:

Language is the expression of idea by means of speech sounds combined into words. Words are combined into sentences, this combination answering to that of ideas into thoughts.

Mitshaho leyi boxiwexeke laha henhla yi hlamusela ririmi ku ri mavulavulelo ni matsalelo mo hambana lama vanhu va tinxaka to hambana va ma tirhisaka eka mimbulavulo ya vona ku hundzisa hungu ro karhi eka van'wana ku ya hi tindhawu ni matiko lomu va kumekaka kona. Vanhu va hlanganisa mimpfumawulo ku vumba marito ni swivulwa ku humesela miehleketo yo karhi erivaleni leswaku va kota ku kondletela ni ku aka vuxaka. Ku yisa emahlweni Hartmann James, (1998; 205) va tiyisisa nhlamuselo ya ririmi hi ndlela leyi:

Language is the beginning of communication between people.

Leswi swi vula leswaku ririmi i masungulo ma mbulavurisano exikarhi ka vanhu.

1.11.4 Vukhonger

Rito leri ri vula ku pfumela kumbe ku gandzela Xikwembu, Yesu Kresite na Moya Lowo Kwetsima kumbe mimoya yin'wana ya swikwembu swin'wana leyi vanhu va pfumelaka eka yona. Leswi swi seketela hi Collin's student Dictionary (2010: 706) loko yi ku:

A belief in or worship of a supernatural power or power considered to be divine or to have control of human destiny. Chief church, the way of life entered upon by monks and nuns.

Ku ya hi ntshaho lowu vukhonger i ku pfumela kumbe ku gandzela, Moya Lowo Kwetsima kumbe mimoya yin'wana leyi ku anakanyiwaka leswaku hi leyi lawulaka leswi nga ta humelela evuton'wini bya munhu. Ngopfu kereke hi ku kongomisa eka mahanyelo ma timonko na tinani (vavanuna na vavasati lava nga hlambanya ku hanyela na ku tirhela Xikwembu ntsena vutomi bya vona hinkwabyo va nga ti nghelerisi eka swa vukati). Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi Oxford School Dictionary (2012; 496) loko yi vula leswi landzelaka:

Belief in and worship of God or gods a particular system of beliefs and worship.

Ntshaho lowu wu vula leswaku i tindlela tin'wana ta ku pfumela na ku gandzela.

1.11.5 Vukholonyi

Vukholonyi i ku fambafamba ka vanhu va matiko mambe, ku hlanganana ka vahlampfa na vaakatiko lava fikaka va teka vulawuri bya tiko. Va tisa tindlela tintshwa ta matirhelo ma

tindzimi to fambisa tiko rolero na ku cinca mafambiselo ma tiko eka swiyenge swo hambanahambana hi ndlela yo sindzisa. Mhaka leyi yi seketela hi Duignan (1971; 286) loko a ku:

May be loosely defined as a policy whereby a political power acquires or retains control over people in territories other than its own.

Ntshaho lowu wu vula leswaku vukholonyi byi humelela loko tiko rin'wana ri teka vulawuri na ku fuma vanhu va tiko rin'wana lerintsongo leswi swi tlhela swi seketeriwa hi Albert na Chester (2005; 71) loko va vula leswi landzelaka:

Colonisation occurs when one country takes control over another country and establishes control over its inhabitants.

Leswi swi vula leswaku vukholonyi byi humelela loko tiko rin'wana ri teka vulawuri ehenhla ka tiko rin'wana, ri tlhela ri teka vulawuri ehenhla ka vanhu lava nga kumiwa va karhi va hanya etikweni rero.

1.12 Malongolokelo ya ndzavisiso

1.12.1 Eka ndzima yo sungula hi kuma manghenelo.

1.12.2 Eka ndzima ya vumbirhi hi kuma milavisiso/matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza.

1.12.3 Eka ndzima ya vunharhu hi xopaxopa mahungu ma swivangelo swa ku lahleka ka ririmini ndhavuko wa Xitsonga. Hi tlhela hi xopaxopa mahungu ma swivangelo swa ku lahleka vukhongereri bya ndhavuko wa Xitsonga, hikokwalaho ka nkucetelo wa vukhongereri bya xikreste.

1.12.4 Eka ndzima ya vumune hi katsakanya leswi kumiweke hi ku angarhela ni swibumabumelo swa ndzavisiso.

NDZIMA YA 2

2.0 MILAVISISO YA NKARHI LOWU NGA HUNDZA LEYI ENDLIWEKE

2.1 The effects of Globalization on African Culture: The Nigerian perspective Dr. Ogechukwu. C. Ugbam, Dr. Benjamin Chakwu, Dr Ann Ogbo (2014)

Norberg na Hodge va boxa leswaku *globalization* va yi vona yi amukeleka, hikuva yi tisile ku tlakuka eka swa mabindzu na ku hlanganisa vanhu ku nga ri hi ku munhu u tshama eAmerika kumbe eAfrika kumbe kwihhi. Lava nga yi seketeleki ve ri yi fana na vukholonyi, yi fumisa lava nga fuma na lava nga na matimba. Vanhu vo tala va le Nayigeriya va vula leswaku yi tisile swilo swo ka swi nga ri kahle. Va vula leswaku swilo swo tala leswo ka swi nga ri kahle swi humelelaka etikweni ra vona swi vangiwiwe hi *globalization*.

Adei na Amiuwu (2004) va sola globalisation eka swilo hinkwaswo leswi nga fambeki kahle. Va yi pumba ku va yi vanga vusiwana no tshikelela swisiwana eka matiko lama nga swela, yi tlhela yi vanga ku siyana kukulu exikarhi ka lavo fuma na swisiwana. Va yi fanisa na *Dracula* leyi hanyaka hi ngati ya swisiwana. Yi tekiwa yi ri ndlela yin'wana yo vuyisa *vukholonyi*. Yi pumbiwa leswaku hi yona yi vangaka ku wa ka tifeme, ka ndzawulo ya dyondzo, ya swa rihanyu, swa magezi, vutleketli, ku yisiwa ka mati evanhwini na mbulavurisano. Yi tlhela yi vanga ku thyakisiwa ka mbangu, ku tlakuka ka mixavo, ku tlakuka ka swikweleti, ku wa ka mali leyi tirhisiwaka ku cincana. Yi vanga tinyimpi ta xin'wana na ta vukhongeri. Ku wa ka vuhlayiseki bya vanhu. Afrika leyi Nigeria ri welaka eka yona yi hlaseriwile hi vusiwana, ku pfumaleka ka mitirho, tinyimpi ta ka xin'wana na mikitsikitsi ya swa vukhongeri, na tinyimpi ta miganga na ku ka matiko ma nga tlakuki i swilo leswi *globalization* yi lavaka ku swi herisa.

Oni (2005) u paluxa leswaku globalisation yi onha ndhavuko na ku ndhandlamuka ka wona. Swilo leswi swi vangiwa hi ku hlanganana ka vanhu va tinxakanxaka va mindhavuko yo hambanahambana. Van'wani va ri i mbuyelo wa ku ndlandlamuka ka ndhavuko wa le ntsungeni wa lwandle misava hinkwayo lowu vangiwa hi ku rhurharhurha na ku ncisetela mindhavuko ya van'wana. Yi tisa nxungeto eka ikhonomi, ndhavuko, dyondzo ya swa tindzimi, dyondzo na ntshuxeko wa vanhu hinkwavo va misava.

Hi nkarhi wa *vukholonyi* Nghilandhi yi hlanganisile tinxaka hinkwato ta Nigeria ti vumba xilo xin'we leswaku va ta kota ku fumeke kasi vona a va nga swi lavi. Na sweswi rixaka rin'wana na rin'wana ri lava leswaku ririmi ra rona na ndhavuko swi va swona swi tirhisiwaka ku tlula swa tinxaka tin'wana va tlhela va vondzokelana leswi swi endlile leswaku Xinghezi xi va xona ririmi ra ximfumo eNigeria.

Swilo sweswo swi onha dyondzo hikuva mathicara na vana, valeteri na swichudeni va tinghenisile eka vukungundzwana lebyi endlaka leswaku swikongomelo swa mbuyelo wa dyondzo swi lahleka. Mikhuva na mitolovelo ya ndhavuko ku fana na ririmi swi le ku onhiweni hi mhaka ya *globalisation*. Maxewetelo, maambalelo, mitirho ya vukhongereri na mitolovelo swi le ku onhiweni eka lavantshwa na lavakulu.

Leswi swi vanga vukungundzwana eswikolweni swa le henhla ngopfungopfu eka maambalelo, swikambelo, ku xanisiwa hi swa masangu ka swichudeni hi vadyondzisi va swona. Ku xavisiwa na timakisi, van'wana a va lavi ku tirha, ku pfumala nhlonipho na le ka miako ya tiyunivhesiti. Ku khongela Xikwembu ematshan'wini ya swikwembu swa hava leswi vakokwa wa vona a va khongela swona. Swilo swo tala leswo ka swi nga ri kahle swi humelelaka eNigeria mayelana na mahanyelo ku vuriwa leswaku swi vangiwiwe hi *globalization*. Vantshwa a va ha landzeleli mikhuva ni mitolovelo ya Xintu. Vantshwa vo tala laha Afrika-Dzonga va tshikile ndhavuko na tindzimi ta ka vona na vukhongereri va kopela vayimbeleri va vunanga bya *rap* va *Maamerika* na vakombisiwa (*models*) ngopfungopfu leswi va swi vonaka eka tithelevhixini swo kombeta mahanyelo mo ka ma nga ri kahle na matikhomelo mo biha. Vantshwa hi vona va faneleke ku tlakusa ndhavuko wa ka vona va tlhela va pfuneka leswaku wu hundziseriwa emahweni. Akende (2002) u vula leswaku tifilimi ta le Amerika hi tona ti nyanyisaka leswaku vantshwa va kuceteleka eka mikhuva na mitolovelo leyo huma entsungeni. Akende u tlhela a boxa leswaku ku na mindhavuko ya kwalomu ka 22 000 leyi nga nyamalala hikwalaho ka *globalisation*. Vanhu va le Nigeria a va dya swakudya hi mavoko kambe se va tirhisa malepula, va dyela eka tipuleti ematshan'wini ya swiphaphani va tshama na le switulwini va tshika ku tshama ehansi. Va pfumela eka Xikwembu xa le henhla ematshan'wini ya swikwembu swo hambanahambana leswi a va ri na swona. *Globalisation* yi vanga na vugevenga, vukungundzwana na vudlakuta, swilo leswi a swi nga ri kona eka vanhu Vantima ku nga se fika Valungu.

Akende (2002) u vula leswaku *globalisation* yi herisile mitolovelo yin'wani leyi a yi nga ri kahle le Nigeria. Loko munhu o bebula mahahlwa a ma dlayiwa a va ku swa yila. Vanhu lavo vabya mavabyi mo ka ma nga holi kumbe ma nga twisiseki a va hlongoriwa etikweni va ya tshama enhoveni va kala va fela kwaleni, a va ku va lo rhukaniwa hi swikwembu. Vanhu lava nga malandza ma tihosi a va lahliwa va karhi va hanya na tihosi ta vona ku vuriwa leswaku va ta ya va ya va tirhela kwale va yaka kona. Hi ndlela yoleyo hi nga vula leswaku *globalisation* yi tisile swilo swa kahle na leswo ka swi nga ri kahle laha Afrika.

2.2 Mercy u Nwegbe, Cyril C. Eze, Brendan E. Asogwa. Globalization of Cultural Heritage. Issues, Impacts, and Inevitable Challenges for Nigeria

Mercy (2011) u hlamusela leswaku ku nga se va na vukholonyi Nigeria a ku ri tiko leri a ku tshama vanhu va mindhavuko na vukhongereri byo hambanahambana na tinxaka ta kona leti a ti ri ni mikhuva na mitolovelo ya tona leswi katsaka ririmi, matekanelo, malahlelo, mavelekelo, maambalelo, maxewetelo, vuyimbeleri, mitsheketo, vukhongereri na maakelo ma ndhavuko. Mindhavuko yoleyo yo tala yi nyamalarile hikwalaho ka ku tekelela mikhuva ya Xiyuropa.

Mercy u yisa emahlweni hi ku boxa leswaku *Information Technology* hi yona yi nga endla leswaku ku tumbuluka tikhomphyuta na tilepitopo leti eka tona ku nga na mindhavuko ya matiko ma le ntsungeni leyi vanhu va le Nigeria va nga ku yi kopeleni va tshika ya vona. Vanhu vo tala va le Nigeria a va yi tivi mindhavuko ya ka vona hikuva a yi kona eka kharikhulamu ya dyondzo ya vona.

Mercy u kombisa leswaku *globalization* yi endlile leswaku mindhavuko yo hambanahambana ya Nigeria yi hlangana na ku tiveka. Hikuva rixaka rin'wana ri kota ku vona ndhavuko wa rixaka rin'wana eka *Inthanete*. Ntlangu wa bolo ya milenge hi wona wu hlanganisaka ngopfu tinxaka ta le Nigeria hambi leswi ku nga ntlangu lowu taka hi le ntsungeni. Loko rixaka rin'wana ri vona ndhavuko wa rixaka rin'wana eka *inthanete* ra nyanyuleka kutani ku va na ku phikizana exikarhi ka tinxaka ta le Nigeria hi ndhavuko. *Globalization* yi endla leswaku mindlavuko ya tinxaka to hambana ta le Nigeria yi hatla yi hangalaka na miganga hi ku voniwa eka thelevhixini. Swilo swa vutshila swa ndhavuko na swona swi kota ku tekiwa swinepe kumbe swi sikenywa swi hangalasiwa leswaku tinxaka tin'wana ti ta a swi vona.

Akende (2002) u boxa leswaku *globalization* yi tisile swilo swo ka swi nga ri kahle ku fana na ku hundzuriwa ka swilo swa ndhavuko swi endliwa bindzu. Vuyimbeleri, swakudya, swiambalo, vutshila, bombo na swilo swa mitlangu se swa xavisiwa eka timakete ta le handle na ta le Nigeria. Loko swi ta eka vukhongereri ku kumeka leswaku *Islamic* i vukhongereri lebyi tekeriwaka ehansi ku vuriwa leswaku byi arisa ximodeni ku cinca ka mahanyelo ma xikhale lama nga na vuhedeni endzeni ka wona loko ku langutiwa milawu ya vukhongereri lebyi. Ku fika ka Xikresite swi endlile leswaku vukhongereri bya Xintu byi tshikiwa.

Akende u vula leswaku vukhongereri bya Xikresite byi langutiwa ngopfu eka tithelevhixini, hikuva byi hangalasiwa ngopfu hi *information technology*. Eka mindyangu vatswari a va ha swi koti ku laya vana va vona hi tlhelo ra maambalelo, mahanyelo na maxewetelo. Loko swi ta eka ririmi, Xinghezi hi rona ririmi leri tekeriwaka ngopfu enhlokweni ku tlula tindzimi ta kwale Nigeria. Vatswari va yisa vana eka swikolo leswi ku dyondziwaka hi Xinghezi ntsena. Tifilimi

to tala ta le Nigeria ti endliwile hi Xinghezi na swona hi tona leti langutiwaka ngopfu ku tlula leti nga endliwa hi tindzimi ta le Nigeria.

Carden (2008) u vula hlamusela leswaku ku na mitlhontho leyi tilayiburari ti hlanganaka na yona ku hlayisa mfuwo wa rixaka. Maendlelo mo hlayisa mfuwo wa rixaka ma cincile hikwalaho ka *globalization*. Tilayiburari ti fanele ku tlakusa xiyimo xa *Information technology* loko va lava ku famba na mikarhi. Swilo swa mfuwo wa rixaka swi fanele ku vekiwa hi tinomboro eka tikhomphyuta leswaku swi ta kota ku hlayiseka.

2.3 Impact of Globalisation on the Traditional African Cultures. Kabira Ibrahim Yankuzo (2014)

Atikili leyi yi hlamusela leswaku ku nga se va na *vukholonyi* a ku ri hava tiko leri va nge i Afrika. A ku ri na vaakatiko vo hambanahambana lava a va ri hansi ka mimfumo yo hambanahambana ku ya ni miganga kumbe switandi. Vanhu lava a va ri na mahanyelo ma vona lama nga fika ma cincywa hi *vukholonyi* leyi nga tisa *globalization*.

Alubo, (2012) u boxa leswaku swilo hinkwaswo swi suka emutini eka rixaka ra vanhu. Ku na milawu leyi fumaka muti ku ya hi ku hambana ka tinxaka. Ku nga se hangalaka *globalization* a ku ri na muxaka wun'we wa muti laha Afrika. Laha ku vulavuriwaka hi vanuna na nsati kumbe vasati na vana va yena, maxaka ma yena na vana va vanghana va yena. A ku ri na ku twanana, vun'we na ku titwa va ri xilo xin'we exikarhi ka miti ya Afrika. A ku ri na vuxaka byikulu exikarhi ka vamakwavo, a va seketelana va tlhela va pfunana xikan'we na maxaka ma vona. Leswi vulaka leswaku a va rhandzana, va sirhelelana, va hlayisana va tlhela va hloniphana hayi ku tshikelelana. Leswi a swi endla leswaku va tirhisana tanihi ntlawa va hlayisa muti lowu na ku wu hlukisa. Kahle kahle miti ya Afrika a yi akiwile kahle ku dyiwa kahle, ku ambariwa kahle va tlhela va va fumile ku ya hi mikhuva na mitolvelo ya vona.

Ku ta ka vanhu va le ntsungeni laha Afrika swi cincile xivumbeko xa mahanyelo ma miti ya Afrika. Valungu a va tekela mindhavuko ya Vantima ehansi leswi nga endla leswaku vanhu Vantima na vona va titekela ehansi va vona swi antswa ku cukumeta Xintu va ncisetela Valungu hi ku aka tindlu to fana na ta vona, va cinca vuyimbeleri bya vona, maambalelo na swakudya. Hi ndlela yoleyo va twa va dyondzekile hikuva se va ehleketa, va dya, va famba va tlhela va vulavula Xilungu. *Globalization* yi endlile leswaku ku va na ndhavuko wo fana misava hinkwayo. Hi yo mhaka leyi ku dyiwaka swakudya swa le mathinini, ku nwiwa ticocacala, ku tirhiwa etifemeni, ku langutiwa vaWorld Cup, vaEuropean Champion League, vaAfrican Cup of Nations na tifilimi ta le Amerika loko ndhavuko wa laha Afrika wu karhi ku chichiwa xiyimo na nkoka. Vuxaka lebyi a byi ri kona exarhi ka Vantima byi file hikwalaho ka *globalization*.

Obidi (2005) u vula leswaku loko ku langutisiwa eka dyondzo vanhu va Vantima va hundzisela mikhuva na mitolovelo ya rixaka eka lavantshwa hi ku dyondzisiwa hi lavakulu ekaya. Mitirho a va dyondza ekaya a va fanele va langutisa lavakulu leswaku va tirhisa ku yini. Loko ku ri na mihlangano na vuyeni bya maxaka vana a va dyondza ta lomu va davukaka kona, swikwembu swa ka vona, va le hansi, mfuwo wa rixaka na mikhuvo ya rixaka leswaku yi tumbulukise ku yini. Vana a va dyondzisiwa mitirho va ha ri vantsongo, hikuva va nghenelela eka mitirho yo hambanahambana ku fana na ku rima, ku phasa tinhlampfi, ku vatla na ku xavisa. A ku ri hava leswaku va ta ya eyunivhesiti va ya dyondzela kona mitirho. Ku tumbuluxiwa ka tidyondzo ta Xiyuropa laha Afrika i xiphemu xa *globalization* ku nga ku ndlandlamuxiwa ka Xiyuropa. Namuntlha hi kuma dyondzo etitlilasini hi tirhisa tilaborotari na tiinthanete. Swilo swo tala swa misava hi swi twa emahungwini swa mayelana na vanhu, na timhaka kumbe mitlangu ya tindhawu to karhi. Ku vuriwa leswaku *Xiyuropa* na *Xiamerika* swi hangalasiwa ngopfu hi Hollywood, CNN na BBC laha Afrika.

Mbiti (1969) u hlamusela leswaku loko ku langutiwa eka swa matshungulelo laha Afrika a ku tirhisiwa tin'anga ku nga se fika vukholonyi. A ku ri na tin'anga to hlahluva, ta mirhi yo tshungula, to beburisa vana na lava masalamusi. Loko Valungu va fika va cincile swilo leswi swa matshungulelo ya Xintu va ta na mirhi ya Xilungu na madokodela. Ku vuriwa leswaku matshungulelo ya Xintu i ya xihedeni. Swilo leswi a swi kahle hikuva vanhu lava nga swisiwana a va swi koti ku fikelela vutshunguri bya Xilungu, kasi bya Xintu a byi olova ku byi fikelela. Mavabyi mo karhi a wu ya tsuvula murhi wo karhi ivi u sweka u nwa u kota ku hola.

Vanhu va la Afrika a va ri ni mitirho ya ku hambanahambana ya mavoko leyi a va tihanyisa hi yona ku nga se fika *vukholonyi*, leyi katsaka ku rima, ku endla switulu, ku vumba na ku luka tinhlelo, switshatshana na timanjhi. A va nga yimeli ku thoriwa hi munhu a vo titirha misava hinkwayo yi vuya endhawini yin'we. *Globalization* yi hangalasilile mafumelo ya xidemokirasi leswi nga ku vangeneni ka tinyimpi ematikweni ya Arab.

2.4 Globalisation and The Future of African Culture. Obioha Uwaezuoke Precious (2010)

Obioha (2010) u hlamusela leswaku ku hava munhu loyi a nga xihlala, a hanyaka a ri yexe ku fana na rixaka a hi xihlala ri hlanganana na tinxaka tin'wana ri dyondza mikhuva ni mitolovelo ya tona loko swi fanerile. Mhaka leyi nga khombo i ku va ndhavuko wa rixaka rin'wana wu tshikelela mindhavuko ya tinxaka tin'wana ku fana na leswi swi humeleleka hi *globalization* laha hi kumaka leswaku ndhavuko wa Xiyuropa wu tshikelela mindhavuko ya tinxaka letin'wana hinkwato ta misava ngopfu eAfrika. U boxa leswaku switandzhaku swa *globalization* ku tale leswi nga riki kahle eka mindhavuko ya Ma-Afrika .Loko Ma-Afrika mo ka

ma nga endli nchumu, ma khondla mavoko ku nga ri khale mindhavuko ya vona yi ta nyamalala.

Ekuwuru (1999) u paluxa leswaku ku ya hi atikili leyi *Globalization* a hi theme rintshwa ri sungurile khale ri na swiphemu swinharhu leswikulu, ku nga ku sukela hi 1870-1914, 1945-180 na ku sukela hi 1980 ku fikela sweswi. Afrika ri sungurile ku hlangana na matiko ma le ntsungeni hi malembe xidzana khumentlhanu (*15th Century*) hikwalaho ka ku xaviselana swilo leswi katsaka na ku xavisiwa ka mahlonga. Ku sukela loko van'wamabindzu va le ntsungeni va tile va ta xava Vantima lava katsaka vavanuna lavo tiya, vavasati na vana swilo swi vhele swi onhakile. Vanhu va Vantima va sungurile ku tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ri kahle na ku tekeriwa ehansi na mindhavuko ya vona hi matiko lama nga hi *khonzisa*. Ku tekiwa ka matiko ma laha Afrika hi ma le ntsungeni swi endlile leswaku ndhavuko wa Vantima wu nyamalala kumbe ku ya ehansi hi xihatla.

Ku sungula ka swikimi swo rima swi endlile leswaku marimelo ma la Afrika ma tekiwa ya nga ha pfuni nchumu ma ri ma vanhu vo ka va nga dyondzekangi. Ku kota ku vulavula Xinghezi kahle a swi tekiwa ku ri vutlhari, a swi vula leswaku munhu u dyondzekile. Tindzimi ta vanhu va Vantima ti chichiwile xiyimo kutani ku rhangisiwa tindzimi ta matiko ma le handle.

Globalization yi onhile na le ka swakudya leswi dyiwaka na maambelo. Akende (2002) u hlamusela leswaku namuntlha laha Afrika vavasati va ambala va siya mimiri ehandle, vavanuna va luka misisi, va boxa na tinhompfu va ambala swingwavila, va ambala na swiambalo swo boxeka va ku i fexeni. Hi ndlela yoleyo ndhavuko wa Afrika wu le ku nyamalaleni hi ku hatlisa.

Switandzhaku swa kona swa kahle i ku va mikhuva na mitolovelo leya khale a yi nga ri kahle yi cukumetiwiile. Ma-Afrika va lombile kumbe ku tekelela ndhavuko wa matiko mambe hambi leswi mikarhi yin'wana hi ngo boheka. Wiredu (1980) u vula leswaku xilo xin'wana lexi endlaka leswaku Xintu xi nga vi na matimba i ku va vanhu lavantsongo va dyondzisiwa swilo swa kona hi nkanu a ku na tinhlamuselo ku ri hikwalaho ka yini xilo xo karhi xi endlisiwa sweswo. Swilo swa kona a swi tlhontlhi miehleketo, hi swona leswi endlaka leswaku hi salela endzhaku ka matiko ma le ntsungeni. Xin'wana i ku mindhavuko yo tala ya laha Afrika yo hlamuseriwa kunene a yi tsariwanga eka helo, swi endla leswaku swin'wana swi rivariwa.

Ku lahleka ka ririmi i ku lahleka ka ndhavuko wa rixaka rero. Ririmi ra Xinghezi hi rona ririmi ra ximfumo laha Afrika. Swichudeni leswi endlaka tidigiri ta tindzimi ta ka vona a va talanga, lava ti endlaka vo dyondza hi ku boheka. Na loko munhu a vulavula a byela vanhu ku u na timasitasi na vudokodela ta ririmi ra ka vona vanhu vo hleka, va swi teka swi nga ri nchumu.

Va dyondza swa Xinghezi. U boxa leswaku vanhu va fanele ku landzelela ndhavuko wa ka vona ku kota ku lwisana na mavabyi yo fana na *HIV/ AIDS*.

2.5 Globalization and its effects on Cultural Diversity. Svetlana Gibson (2007)

Gibson (2007) u boxa leswaku ku ndlandlamuka ka thekhnoloji ku susile mindzelekano ya misava hinkwayo ku pfulela mindhavuko ya ku hambanahambana leswaku yi hlangana leswi vangaka *globalization*. *Globalization* yi hlanganisa misava hinkwayo yi tlhela yi seketela ku ndlandlamuka ka *ikhonomi*.

Globalization yi na switandzhaku swa kahle na leswo ka swi nga ri kahle. Leswo ka swi nga ri kahle hi swona swi nga tala. Yi vanga leswaku vanhu va nga ha titivi leswaku hi vona vamani hi ku lahlekeriwa hi ndhavuko vanhu va rixaka rin'we a va ha tivani hikwalaho ka Xiyuropa. Thekinoloji yi le ku ndlandlamukeni yi tlhela yi kumeka emakete wa le *Yuropa*. *Globalization* yi pfumelela *vukholonyi* ku ya emahlweni yi onhela vanhu timfanelo ta ndhavuko wa vona. Thekinoloji yi endla leswaku vanhu va yiva mindhavuko ya van'wana eka *inthanete*.

Swilo swa kahle leswi tisiweke hi *globalization* i ku ndlandlamuka ka thekinoloji. Ku tlakusa mindhavuko yo hambana leyi yimelaka tinxaka to karhi leyi yi nga tlhelaka yi tiviwa hi tinxaka tin'wana loko va yi vona eka *inthanete* na le ka thelevhixini.

Swi endla leswaku vanhu va tiva ndhavuko wa ka vona lowu a va nga ha wu tivi, hikuva wu karhi wu nyamalala. Tinxaka to tala ti kota ku lawula xiyimo xa mindhavuko ya ka vona na ku vona leswaku yi va yimela kahle eka tinxaka tin'wana. Leswi swi endla leswaku vanhu va titiva va tlhela va tinyungubyisa hi ndhavuko wa ka vona lowu a va sungule ku wu tsan'wa.

Globalization yi endlile leswaku dyondzo yi kumeka eka mindhavuko leyi a yi nga koti ku fikelela dyondzo. Yi pfule tinyangwa ta mitirho laha munhu a nga kotaka ku suka eka tiko ra ka vona a ya tirha kun'wana na kun'wana kwala misaveni. Yi ve na xiave eka ku tlakusiwa ka dyondzo ya Xinghezi misava hinkwayo, hikuva xi tekiwa xi ri xona ririmi ro hlanganisa vanhu hinkwavo.

Globalization yi onhile eka Xintu laha vanhu va laha Afrika va tekiwaka hi vaendzi lava sukaka entsungeni va ri va xiyimo xa le hanshi. Vanhu va laha Afrika va boheka ku pfumelela hambi va languteriwa ehansi, hikuva Valungu lava endzaka va ta na tidolara ematikweni ya vona.

Swilo swin'wana swa nkoka swi nga tisa hi *globalization* i ntirhisano exikarhi ka matiko ya misava.

2.6 African Language Today: The Challenge of and Prospects for Improvement under Globalisation. Ayo Bamgbose (2011)

Bamgbose (2011) u hlamusela leswaku atikili leyi yi boxa leswaku tindzimi ta Vantima laha Afrika ti tekiwa ti ri ta xiyimo xa le hansi na matirhiselo ya tona ya na swipimelo swo karhi. Hi hala tlhelo tindzimi ta le handle leti va nge i ta ximfumo ti tshikelela tindzimi ta Vantima.

Tindzimi leti ti tekiwa ti ri ta xiyimo xa le hansi hikwalaho ka swivangelo swo karhi, ku fana na *globalization* leyi nga vanga ku hlanganana ka matiko ma misava laha vanhu va kotaka ku va va vulavula va twisisana hi ririmi ra Xinghezi, hikuva hi rona ri nga ehenhla. Xiyimo lexi nga kona namunthlha xa tindzimi ta Vantima xi vangiwiwe hi *vukholonyi* laha tiko ra Afrika leri a va ri konzisile a ri fanele ri teka ririmi ra tiko ra kona ri va rona ra ximfumo. Xiyimo xexo xi ya emahlweni xi nyanya na namuntlha. Xin'wana i ku ka vanhu va nga swi lavi ku dyondza tindzimi ta van'wana ku fana na le Joni ririmi leri ri tirhisiwaka ngopfu i Xizulu. Mazulu a ma boheki ku dyondza tindzimi ta van'wana va titeka ti ri ta xiyimo xa le hansi. Xizulu xi vulavuriwa hi vanhu vo tala ngopfu laha Afrika-Dzonga ku tlula Xinghezi na Xibunu kambe ri le hansi ka Xinghezi. Ku na swivangelo leswi endlaka leswaku tindzimi tin'wana ti nyamalala leswi swi katsa leswi landzelaka:

1. Vavulavurile va ririmi rero va va va ri vantsongo ngopfu, naswona ku va ku sale va khegula na vakhalabya.
2. A ra ha tirhisiwi eka nchumu eka muganga walowo.
3. A ri le ku hundziseriweni eka lavantsongo.
4. Ku hava swilo leswi nga tsariwa ehansi mayelana na ririmi rero.
5. Ririmi rero ri cincile ngopfu hi ku tekelela tindzimi ta van'wana.
6. Ri le kusuhi na ku nyamalala.

Mhaka yin'wana leyi endlaka leswaku tindzimi ta Vantima ti salela endzhaku i ku tsandzeka ku tihluvukisa leswaku ku tshuriwa marito lama fambelanaka na thekinoloji.

Endzhaku ka *vukholonyi* Vantima va yile emahlweni va tirhisa tindzimi ta matiko lama a ma va fuma. Ximodeni hi xona xi nga nyanyisa swilo, hikuva ku ve na ku pfumela leswaku tindzimi ta Vantima ti nge swi koti ku cinca swilo hikuva ta ha ri ndzhaku hi sayense na thekinoloji. Ku boxiwa leswaku hina Vantima hi tidlayela tindzimi ta hina hi hexe, hikuva hi rhumela na vana va hina eka swikolo leswi ku dyondziwaka hi Xinghezi ntsena. Hi ndlela yeleyo tindzimi ta Vantima a ti nge hluvuki sweswi.

2.7 Colonisation, Globalisation and Language Vitality in Africa. An Introduction

Salikoko S. Mufwene and Cecil B. Vigourox

Eka atikili leyi ku boxiwa leswaku ku nge vulavuriwi hi *globalization* ku nga katsiwi na *vukholonyi* leswi vulaka leswaku *globalization* yi sukela eka *vukholonyi*. Leswi swi katsa ku famba ka vanhu va suka ematikweni man'wana va ya eka man'wana, ku hangalaka ka tindzimi ta vahlampfa, ku tumbulukla ka tindzimi tintshwa na maendlelo lamantshwa mo avanyiselana mitirho. Swilo leswi hinkwaswo swi vangiwele hi loko matiko ma sungula ku xaviselana swilo.

Mufwene (2008) u vula leswaku ku lahleka ka tindzimi ta Makhoyisani ku vangiwele hi ku ndlandlamuka ka rixaka ra Vantima va ya etlhelo ra le Dzongeni xikan'we na Mabunu. Hi nkarhi wa ku fika ka vanhu va le ndzhandzheni wa le malwandle loko va sungula ku xaviselana na Vantima, vanhu va le ndzhandzheni a va tsakisiwa hikuva, loko va lava ku vulavurisana na vanhu va Afrika a va tirhisa vatoloki leswi a swi endla leswaku ku xavisealana swi famba kahle. Loko swi ya emahlweni ku tumbulukile ririmi rintshwa leri a ri vuriwa "Pidgins". Ku hambana lokukulu exikarhi ka Amerika na Afrika i ku tindzimi letintshwa le Amerika a ti fambelana ngopfu na tindzimi ta kwale Amerika, kasi laha Afrika a ti fambelana na tindzimi ta le Yuropa.

Mufwene (2005) u tlhela a boxa leswaku ku tumbuluxiwa ka swikolo hi swona swi nga ndlandlamuxa ku dyondzisiwa ka tindzimi ta le Yuropa. Vantima va laha Afrika-Dzonga a va fanele va dyondza Xinghezi hi nkarhi lowu a va ri hansi ka tiko ra Nghilandhi va tlhandlekela ehenhla ka Xibunu lexi nga tumbuluxa hi Madachi. Tindzimi leti timbirhi ti sungurile ku phikizana. Tindzimi ta Vantima na tona ku vile na leti nga tlakusiwa ti tekiwa wonge ti na nkoka ngopfu ku tlula tin'wana ku fana na Xizulu. Eka tiko ro fana na Mozambiki ku vuriwa leswaku 75% ya tindzimi ta Vantima ta ha vulavuriwa hi ku hetiseka hikuva a ko va Xiphutukezi ntsena lexi a xi tekiwa xi ri ririmi ra ximfumo. Ririmi ra Xinghezi na sweswi hi rona ri tekiwaka ri ri ririmi ra ku tirha na ku hlanganisa laha misaveni, hikwalaho ka *globalization*.

2.8 Impact of Globalisation on Culture by Yusuf, Abdulraheem

Ku ya hi atikili leyi, *globalization* yi humelela ngopfu hikokwalaho ka ku ndlandlamuka ka thekinoloji. Ku fikela sweswi ku nga hamba ku va na leswi va nge i *global culture*, leswi vulaka ndhavuko wun'we lowu nga landzeleriwaka misava hinkwayo. Duru na Ford (2002) va vula leswaku tikhamphani leti ti tirhanaka na swa ku tsakisa (*intertain*) vanhu ti tumbuluxile matwisiselo na mitorho ya vona hinkwako laha va tshamaka kona. Ndhavuko wa laha kaya

wu hundzukile muxanisiwa hi ndhavuko wa le handle. Jean (2002) u boxa leswaku tikhamphani to fana na CocaCola, Disney na MacDonald ti yisa emahlweni ku lukelelana ka misava yi va xilo xin'we. Ti kumeka misava hinkwayo laha swixavisiwa swa tona swi tivekaka swi tlhela swi dyiwa leswi yisaka emahlweni *globalization*. Tikhamphani leti ti ta ni milawu yintshwa na mavonelo lamantshwa ma madyelo no nwa hi tlhelo ra mabindzu.

Frida (2002) u xiyisisile leswaku ku na vanhu lava nga langutela ku ya emahlweni ka ku hlangana ka misava yi va tiko rin'we hi ku tirhisa inthanete kasi ku na lava va vonaka ku hlanganana loku ku dlayaka ntumbuluko na ndhavuko wa vanhu. Ku ya hi Odiora (2002) ku cinca ka ndhavuko ku le ku humeleleni ha kantsongontsongo hayi hi ku hatlisa. Odiora u tlhela a yisa emahlweni a vula leswaku hambu ndhavuko ka ha ri wona wu nyikaka rixaka ro karhi ndzhuti, ku ya emahlweni, vutisirheleli na ku hlanganisa. Jeka (2002) yena u vula leswaku munhu u dyondza ndhavuko hi ku vumba xinakulobye na van'wana na hi ku dyondzisiwa.

Ndhavuko wu lahleka hi matlhelo mo tala, ku navetisiwa ka cocaCola swi endla leswaku vanhu va le madorobeni va nga ha tali ku nwa mati va nwa tinamuneti na swin'wana loko va lava ku timula torha. Leswi a swi humeleli eka swakudya ntsena na le ka tindzimi. Tindzimi ta le Nigeria a ta ha vulavuriwi hi vana, leswi swi vuriwa hi Tuhus na Dubraw (2002). Leswi swi endla leswaku tindzimi ta le Nigeria ti nyamalala, kasi a ti fanele ti hlayiseka. Leswi swi seketela hi James (1997) loko a paluxa leswaku "English is a killer language". Leswi vulaka leswaku ririmi ra Xinghezi ri le ku dlayeni ka tindzimi ta laha Afrika. Mhaka leyi yi seketela hi Yakubu loko a boxa leswaku 75% wa vanhu va misava va vona TV leyi nga na tifilimi, tinsimu na mahanyelo ma Xiamerika.

Irele (2001) u vula leswaku loko hina Vantima hi lava leswaku tindzimi na ndhavuko wa hina swi nga lahleki hi fanele ku sirhelela, ku tlakusa na ku endla leswaku tindzimi ta hina ti tshama ti ri eka xiyimo xa kahle. Swilo leswi swi nga fikeleriwa hi ku va ku tshama ku karhi ku endliwa mitlangu yo phikizana hi swa ndhavuko.

2.9 Effects of Globalisation on Education and Culture

Globalization yi le ku vangeni ka nkucetelo lowukulu eka swiyenge swo hambanahambana evuton'wini bya vanhu laha dyondzo ku nga xiphemu lexi khumbekaka. Ku ya hi atikili leyi eka matiko lama ha hluvukaka ku ni ku ndlandlamuka ka vutivi hi switirhisiwa swa dyondzo, hikwalaho ka ku tumbuluka ka tiyunivhesiti to huma hi le N'walungu. Vanhu van'wana va na ku chava, hi ku ehleketa leswaku a hi ximodeni ntsena ku nga va ni ku cinca ka ndhavuko leswi nga ta hetelela swi tumbuluxile rixaka ro hanya Xiamerika. *Globalization* yi le ku tiseni ka vutshila na vuswikoti byo hambanahambana eka matiko lama ha ndlandlamukaka eAfrika ku suka eka Matiko ma le Vupeladyambu.

David (1999) u vula leswaku hi ntiyiso dyondzo yo ta hi le Vupeladyambu yi tela ntsena ku pfala madyondzelo ma xikhale emisaveni hinkwayo hi ku kongomisa eka ku lulamisa vadyondzi lava nga ta tshama emadorobeni ntsena. Hi ndlela yoleyo vanhu va le ku lahlekeriweni hi ndhavuko wa ka vona. David u vula leswaku dyondzo ya muxaka lowu a yi hetisekangi, hikuva yi langutisa eka timhaka ta ku endla mali ntsena ku rivariwa hi ku hlayisa ndhavuko. Joel (www.cssjournal.com) u boxa leswaku tindhawu leti dyondzisaka tidyondzo ta le henhla ti le ku tlakusiweni ku kota ku amukela vadyondzi lava nga ni mindhavuko yo hambanahambana.

Nchumu lowu nga ku tlakuseni ka *globalization* eka tidyondzo ta le henhla i thekinoloji na mbulavurisano leswi tisaka swilo swintshwa ehenhla ka vadyondzi na vadyondzisi. Leyi yi voniwa yi ri ndlela yin'wana yintshwa yo lava leswaku matiko ma laha Afrika ma tekelela milawu ya le ntsungeni. Ku vuriwa leswaku vanhu va le ku hundzukeni va va leswi se va hanyaka ku fana. Vutivi eka nkarhi wa sweswi byi le ku xavisiweni tanihi swixavisiwa.

Vadyondzisi se va kota ku pulana na ku dyondzisa hi ku tirhisa tielekitironiki. Minongonoko yo tala ya tidyondzo yi kumeka eka elektironikali. Ku ndlandlamuka ka thelevhixini swi na nkucetelo lowukulu ehenhla ka dyondzo laha vanhu va dyondzaka swilo swa ku tala. Tikhomphyuta ti na tilayiburari leti nga ni mahungu na swifaniso swo hambanahambana. Ku tirhisiwa ka tivhidiyo ni ku rhekhoda swi olovisa swilo.

Ku hangalaka ka tidyondzo misava hinkwayo swi vange na ku cinca eswivandleni swa mitirho, laha se ku lavekaka vanhu lava twisisaka tindzimi, mindhavuko na mabindzu yo hambanahambana. Tiyunivhesiti na tona ti boheka ku cinca ti nga ha dyondzisi vutivi ntsena kambe ti kongomisa eka vutshila na vuswikoti. UNESCO yi kombisa leswaku phesente ya matiko mo tala lama a ma salele endzhaku eka swa tidyondzo na wona ma le ku hluvukeni. Na leswaku ka karhi ka hungutiwa timhaka ta leswaku ku dyondza vaxinuna ntsena, vaxisati va tshame ekaya ngopfu ematikweni ya Maarabu.

2.10 Globalization 101 Project of Sunny Levin Institute

Ku ya hi *Globalization 101* ku hangalasiwa ka nhundzu na matirhelo i swilo leswi amukelekaka eka vanhu vo tala, hikuva swi tisa nhundzu leyi a va nga ta yi tiva. Kambe van'wana va sola ku cinca loku, hikuva swi tisa nxungeto eka swilo leswi makiwaka la Afrika xikan'we na le ka vamaki va swona. Ku fana na ku ta ka swakudya swa le ntsungeni leswi talaka ku va swi chipile swi tisa ku nonoheriwa eka varimi lava hi ndhavuko a va rima va xavisa swilo swa vona leswaku va kota ku tihanyisa etindhawini leti va tshamaka eka tona.

Ehenhla ka tinhundzu kumbe swimakiva swa le ntsungeni ku va ni ku engeteleleka ka ku hunguteka ka swimakiwa swa laha kaya swi nyanyisa na ku ndlandlamuka ka tifilimi, tinsimu na mahangalasele ma mahanyelo, mikhuva yo ta hi le ntsungeni. Mhaka yin'wana leyi karhataka i ku ndlandlamuka ka mahanyelo man'we misava hinkwayo ngopfu ya Xiamerika. Xosungula xikulukumba vanhu va tshika ku dya swakudya swa Xintu xa ka vona leswi a swi swekiwa emakaya swo ka swi nga ri na mavabyi yo fana na machukele ematikweni ya laha Afrika. Kasi xa vumbirhi i ku kucetela vanhu leswaku va dya swakudya swa le tirhesitorenti etindhawini leti ti kumekaka kona va tshika swa Xintu leswi nga vabyisiki munhu, ku fana na vaMcDonald na vaKFC.

Ku ya hi Ritzer u vula leswaku ku dya swakudya swa le tirhesitoranti swi ndlandlamukile ngopfu eAmerika na kwala Afrika na misava hinkwavo, u tlhela a boxa leswaku tirhesitorenti to fana na vaMcDonald se ti hundza kwalomu ka magidi makumenharhun'we misava hinkwayo. Mhaka leyi yi endla leswaku Amerika yi fuma ngopfu ku tlula matiko man'wana.

Leswi swi endla leswaku matiko man'wana ma misava ma tekelela mahanyelo ma Xiamerika va tshika ndhavuko wa ka vona. Kasi tiko rin'wana na rona leri nga na nkucetelo eka matiko man'wana i tiko ra China laha swimakiwa swa vona ku fana na malapi ma nga endla leswaku laha Afrika-Dzonga vanhu vo tala va lahlekela na hi mitirho lava a va tirha lomu ku makiwaka malapi. Hollywood i yin'wana leyi yi endleka tifilimi ta le Amerika leti kucetelaka vanhu va misava leswaku va tshika mahanyelo ma vona ma ndhavuko va tekelela Xiamerika. Leswi hi swona swi endleka leswaku matiko ya Xiizilamu ma lwisana na Amerika, hikuva va swi vona leswaku ndhavuko wa vona wa xungetiwa.

Ku ya hi Huntington u vula leswaku mimfumo ya misava yi tekelele swa xidemokratiki ku suka kwale Amerika leswi cincaka na mahanyelo ma vanhu ku suka eka lavakulu ku fika eka lavatsongo. Ku yisa emahlweni na le ka swa tindyo u vula leswaku ku na muxaka wuntshwa wa vanhu va tiphurufexinali lava nga dyondzeka hi tlhelo ra swa mabindzu lava hanyaka hanyelo ra muxaka wun'we wa Xiamerika. Phurofesa Samuel Huntington wa le Harvard Yunivhesiti u hlamusela leswaku vanhu lava hi vona va endlaka leswaku eka ikhonomi ku va ni matirhelo man'we, hambu leswi vanhu va kona va humaka ematikweni mo hambana ma misava va tirhisa Xinghezi, na le tihofisini ta vona ta le matiko xikaya va tirhisa Xinghezi laha va vulavulaka hi tikhomphyuta, tiselulafoni va tlhela va buka na swihahampfhuka hi tona vanhu lava va tshama va karhi va fambafamba na misava leyi hinkwayo, va dyondzekile, naswona hi vona va vuyeriwaka hi swa ikhonomi vanhu lava va tivula leswaku vona i vanhu va misava hikuva va ya kun'wana na kun'wana. Tiyunivhesiti to tala ti tirhisa ririmi ra Xinghezi ku tlula tindzimi ta ka vona leswaku va ta kota ku kuma mitirho ematikweni mambe. Thelevixini hi yona yi hangalasele mikhuva na mitolovelo ya Xiamerika

hi lomu ko tala, hikuva vanhu va vona mindhavuko ya matiko man'wana kona ku fana na mahanyelo ya ndyangu wa ka **Kardashian** laha vanhu va tekelelaka sweswi va swi vonaka, hileswaku loko u nga hanyisi swona a wu nchumu. Kasi matiko ma le Middle East va lwisana na yona mhaka yaleyo va lava ku hanya Ximuzilemi xa vona swi nga swona swi va lwisaka na matiko mo fana na Amerika na Nghilandhi.

2.11 Nkatsakanyo wa ndzima ya 2

Milavisiso leyi endliweke laha henhla yi kombisa leswaku *Globalization* a yi sungulanga sweswi, kambe yi sungurile khale hi xivumbeko xa vukholonyi (colonization), leswi vulaka leswaku matheme lama ma famba swin'we. Matiko ma le Yuropa ma tekile ulawuri bya matiko ma Afrika leswi nga endla leswaku vahlampfa lava va ta ni tindzimi, mikhuva ni mitolovelo ya vona laha Afrika. Tindzimi ta vona ti fikile ti hangalaka hi ku hatlisa ngopfungopfu Xinghezi, hikuva tiko ra Nghilandhi a ri ri na matiko mo hlaya laha Afrika lama a ri ma lawula.

Va sungurile hi vukhongerani laha a va tirhisa timixinari leti a ti famba ti hangalasa vukhongerani bya xikresite. Vantima va kuceteriwile ku tshika vukhongerani bya vona bya Xintu va landzelela bya xikresite. Hi ndlela yoleyo va tshikile na ndhavuko wa vona, hikuva a va byeriwa leswaku leswi va hanyisaka xiswona i vuhedeni. Ririmi ra Xinghezi hi rona a ri tirhisiwa ku haxa vhangeli leyi leswi nga endla leswaku ri tshikelela tindzimi ta Vantima. Ku fikela na sweswi ririmi ra Xinghezi hi rona ri tekeriwaka ngopfu ehenhla misava hinkwayo. Hi rona ririmi ra ximfumo, ra vuhlanganisi eka swa tidyondzo, mabindzu, mitirho na swin'wana ni swin'wana.

Vantima va sungurile ku kopela mindhavuko ya le Yuropa leyi katsaka maambalelo, madyelo, matekanelo, malahlelo na swin'wana ni swin'wana, hikuva va twa onge ndhavuko wa vona a wu kahle.

Leswi hi swona swi vangaka tinyimpi ematikweni lama tirhisaka Xiizilamu, hikuva a va swi lavi ku tshikisiwa vukhongerani na ndhavuko wa vona. Mhaka yin'wana yi nga kambisisiwa hileswaku *Globalization* a yi tisangi swilo swo biha ntsena laha Afrika, na leswa kahle swi kona ku fana na ku ndlandlamuka ka thekinoloji na tidyondzo, ku herisa mitolovelo yo biha yo tanihi ku dlaya mahahlwa na vana va magwete exikarhi ka Vantima.

Ku gimeta hi nga vula leswaku Vantima va namuntlha va hanya mindhavuko yo katsanakatsana, hikwalaho ka *Globalization*.

NDZIMA YA 3

3.0 NKANELO

Globalization i xiphemu lexi welaka ehansi ka dyondzo ya soxiyolingwisitiki leyi kongomisaka eka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu na ririmi ra vona. Hi nga vula leswaku vanhu va tindzimi to hambanahambana va matiko ma misava hinkwayo va kota ku twanana loko va karhi va vulavula hikwalaho ka yona. Ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ku twananisa vanhu va tindzimi to hambanahambana i ririmi ra Xinghezi. I ririmi leri hlanganisaka na ku twananisa vanhu eka swiyenge swo tala leswi katsaka ikhonomi, mitlangu ya tiolimpiki, mabindzu, ndhavuko, tipolitiki ni vuhaxi bya mahungu. Tindhengeletano to tala ta matiko ma misava loko ti khomiwa ku tirhisiwa rona ririmi leri. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Bamgbose (2011:3) loko a ku:

As far as language choice is concerned the assumption seems to be that the language of globalisation has to be a language of wider communication such as English, since it is only such a language that can facilitate maximum access and participation in the global village.

Ku ya hi ntshaho lowu ririmi leri kotaka ku fikelela xiyimo xexo i ririmi ra Xinghezi leswi endlaka leswaku ri kota ku hlanganisa na ku twananisa vanhu eka tindhengeletano ta misava. Mhaka leyi yi tlakula ririmi ra Xinghezi leswaku ri va henhla ka tindzimi tin'wana ta misava, hikuva ri hatlisa ri twisisiwa hi vanhu vo tala. Tindzimi leti tekeriwaka ehansi ti le ka nxungeto wo va ti nyamalala kumbe ti nga ha tirhisiwi. Leswi swi seketela hi Judy (1999:5) loko a ku:

One view regards the spread of English as one of the outcomes “of globalisation” based on the prevalent idea that in order for people from different linguistic backgrounds to interact, there must be a language to function as a lingua Franc and solve the problem of communication, and as English was the language of the economic Superpower and leader of world ‘globalisation’.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla Xinghezi hi xona lexi kotaka ku hlanganisa vanhu va tindzimi ta misava leswaku va kota ku twanana loko va khomile tinhlengeletano to hambanahambana to pfuna na ku aka vuxaka misava hinkwayo, ti nga va tinhlengeletano to lwisana na mavabyi yo karhi ku fana na HIV/AIDS kumbe swa mabindzu kumbe swa mitlangu. Mhaka leyi yi hlohlotela vanhu leswaku va tiva Xinghezi leswaku loko va rhumeriwile hi matiko ma vona eka tinhlengeletano va kota ku ya twisisa leswi ku vulavuriwaka hi swona hambu ku ri ku pfuna matiko man'wana hileswi va swi tivaka mayelana na nhlokomhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. Tindzimi letin'wana ti le khombyeni ra ku va ti nyamalala hikwalaho ka mhaka leyi. Leswi swi seketela hi Prah (2006:8) loko a ku:

Some argue that as English is an international language, it must receive priority and that African Languages are restricted to Africa and therefore there are no opportunities arising from mother tongue proficiency.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku tindzimi ta laha Afrika a ti tekeriwi enhlokweni, hikuva vanhu va tona va tirhisa Xinghezi na le tikweni ra vona. Vanhu va matiko ma le Afrika va tsan'wa tindzimi ta vona, hikuva va vona ti nga ri na nkoka. Prah (2006:17) u ya emahlweni a seketela mhaka leyi loko a ku:

African Languages are relegated to second best, compared to English, despite the fact that the constitution advocates for equality with respect to languages.

Mhaka leyi yi boxiwaka la ka ntshaho lowu nga laha henhla hi leswaku tindzimi ta Xintima a ti tekeriwa ngopfu enhlokweni loko ti pimanisiwa na Xinghezi. Leswi hi swi vona laha Afrika-Dzonga, rixaka ra Mazulu ri tele ku tlula vanhu va tinxaka tin'wana kambe Xinghezi xi tirhisiwa ku tlula Xizulu hikwalaho ka *globalization*. Xizulu xi voniwa xi nga ri na nkoka ngopfu hambu leswi xi nga ririmi ra ximfumo eka swiyenge swin'wana a xi tirhisiwi. Ku va tindzimi ta Xintima ti nga tekeriwi enhlokweni swi endla leswaku ti nyamalala. Nkhwashu (2010:31) u tiyisisa mhaka leyi a ku:

The dominance of English and other European languages is seen as a threat to the survival of African languages including Xitsonga.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu ya emahlweni hi ku hlamusela leswaku ku va Xinghezi xi tekeriwa ngopfu enhlokweni swi endla leswaku tindzimi ta Vantima ti va khombyeni lero na ku fa tin'wana ta tona ti ta fa. Ku yisa emahlweni Nkhwashu (2010:19) u boxa leswi landzelaka.

Xitsonga language is one practical example of these endangered species of languages of South Africa that face such challenge.

Ku yisa emahlweni ntshaho lowu wu vula leswaku ririmi ra Xitsonga na rona ri le khombyeni hikokwalaho ka nkucetelo wa *globalization*. Hi ndlela yin'wana u tiyisisa leswaku *globalization* yi tshikelela ririmi ra Xitsonga, hikuva Vatsonga vo tala a va ha tsakeli ku vulavula ririmi ra ka vona. Vatsonga van'wana va tirhisa ririmi ra Xinghezi na tin'wana tindzimi ku fana na Xizulu na Xisuthu ngopfu lava nga emadorobeni, hikuva va twa swi va yisa ehansi ku vulavula ririmi ra ka vona.

Vatsonga vo tala lava nga emadorobeni hi twa hi swivongo swa vona leswaku i Vatsonga kambe vona va ticincile va namarhela tindzimi ta van'wana. Van'wana va hundzuluxile na swivongo swa vona leswaku va nga tiveki kahle leswaku i Vatsonga loko va ri kwalomuya, hikuva va twa ririmi ra Xitsonga ri va nyumisa na ku va yisa ehansi laha hi nga na swivongo swo fana na va Mabasa swi hundzuluxiwile swi va Mabaso leswaku swi ta endla ingaku i Mazulu. Va Maluleke va hundzuluke va va Maluleka, Makhubele va va Makhubela, va Ngobeni vava va Ngobese va ka Maluleke va ti vula leswaku i vaka Mkhwanazi leswaku vanhu va ta ka va nga tivi leswaku i Vatsonga. Vana va vona va va va nga swi tivi na leswaku i Vatsonga, hikuva va velekiwa va kuma ku karhi ku vulavuriwa tindzimi tin'wana emakaya ya vona. Hinkwaswo leswi swi suka eka nkucetelo wa ku suka eka *globalisation*.

3.1 RIRIMI

3.1.0 Manghenelo

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa Globalization ku kongomisa eka ririmi. Hi langutisa nkucetelo wa Globalization ehenhla ka ririmi ku kongomisa eka tinhlokomhaka leti khumbhekaka ngopfu hi ku hangalaka ka ririmi ra Xinghezi ku tlula ra Xitsonga. Leswi

swi endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri nga hluvuki, hikuva ri tsanwiwa na ku salela ngopfu endzhaku loko ri pimanisiwa na tindzimi ta Vantima tin'wana. Timhaka leti ta longoloxiwa ivi ti xopaxopiwa ti tlhela ti hlamuseriwa ku karhi ku nyikiwa ni swikombiso leswi faneleke.

Hi nkarhi wa ku fika ka vanhu va le ntsungeni wa malwandle loko va sungula ku xaviselana swilo na Vantima, vanhu va le ntsungeni a va tsakisiwa, hikuva loko va lava ku vulavurisana na vanhu va la Afrika a va tirhisa vatoloki. Leswi a swi endla leswaku ku xaviselana ku famba kahle. Loko swi ya emahlweni ku tumbulukile ririmi rintshwa leri ri vuriwaka (Pidgins). Ku hambana lokokulu exikarhi ka Amerika na Afrika i ku tindzimi letintshwa le Amerika a ti fambelana na tindzimi ta le Yuropa. Ku tumbuluxiwa ka swikolo hi swona swi nga ndlandlamuxa ku dyondziwa ka tindzimi ta le Yuropa. Vantima va laha Afrika-Dzonga a va fanele va dyondza ririmi ra Xinghezi hi nkarhi lowu a va ri hansi ka mfumo wa tiko ra Nghilandhi va tlhela va tlhandlekela hi Xibunu lexi nga tumbuluxiwa hi MaDutch loko ma fika laha tikweni. Tindzimi leti timbirhi ti sungurile ku phikizana. Tindzimi ta Vantima na tona ti vile na leti nga tlakusiwa ti tekiwa wonge ti na nkoka ngopfu ku tlula tin'wana ku fana na Xizulu. Eka tiko ro fana na Mozambiki ku vuriwa leswaku 75% ya tindzimi ta Vantima ta ha vulavuriwa hi ku hetiseka hikuva ko va Xiphutukezi ntsena lexi a xi tekiwa xi ri ririmi ra ximfumo.

Ririmi ra Xinghezi na sweswi hi rona ri tekiwaka ri ri ririmi ra ku tirha na ku hlanganisa laha misaveni hikwalaho ka *globalisation*. Laha Afrika-Dzonga ririmi ra Xinghezi ri sungurile ku tinyika matimba hi nkarhi lowu tiko a ri fumiwa hi tiko ra Nghilandhi. Hi nkarhi lowu vanhu hinkwavo a va boheka ku tirhisa ririmi ra Xinghezi leswi vuriwaka *Anglicisation*. Hi ndlela yoleyo a swi vula leswaku Xinghezi hi rona ririmi ra ximfumo hambi ku ri ririmi ra Dutch a ri nga pfumeleriwi. Leswi swi seketeriwa hi ECKman (1977:215) loko a ku:

The process of enforcing English particularly espoused by Lord Milner who in 1903 decreed that even Dutch had to be taught in English.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku *Anglicisation* a yi kongomisiwile ngopfu eka vavulavuri va ririmi ra Dutch leswaku va tshika ririmi ra vona va tirhisa ririmi ra

Xinghezi. Ehandle ka maDutch na Vantima a va boheleriwa ku tirhisa ririmi ra Xinghezi. Lord Milner hi yena a nga fika a tiyisisa ku tirhisiwa ka Xinghezi loko a ta va a rhumeriwile ku suka eNghilandhi a ya endla gavhenara wa Cape Colony. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Britz (1991:6) hi ndlela leyi:

Milner believed that the forces of progress, civilization and Education- particularly the latter would lead to the 'Anglicisation' of the Afrikaner. This policy was called Milnerism.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku tirhisiwa ka ririmi ra Xinghezi eka swiyimo swo hambanahambana swa ximfumo ngopfu eka dyondzo a swi ta ya emahlweni *Anglicisation* ehenhla ka Vantima na Mabunu ya laha Afrika-Dzonga. Maendlelo lama a ma vuriwa leswaku i 'Milnerism' tanihileswi mukondleteli wa vona a ku ri Lord Milner. Mhaka leyi yi ya emahlweni yi seketeriwa hi Van Rensburg na Oosthuizen (1987:141) loko a ku:

'Between 1822 and 2827 English became the official language in government offices and in the courts of law and government school'.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Xinghezi a ku ri rona ririmi ra ximfumo ri ri roxe etihofisini, eka tihuvo ta milawu na le swikolweni swa mfumo. Leswi swi seketeriwa hi Muller (1990:129) loko a ku:

The policy of Anglicisation finslly received full official sanction in 1822 when Somerset language Proclamation was published. English would be used in government offices and in the courts of law.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku tirhelo ra *Anglicisation* ri kumile mpfumelelo wo hetiseka wa ximfumo hi lembe ra 1822 loko ku kandziyisiwile '*Language Proclamation ya Somerset*'. Tirhelo leri ri vula leswaku Xinghezi hi xona ririmi ri ri roxe leri nga ta tirhisiwa etihofisini ta mfumo, swikolo na tihuvo ta milawu. Dikixinari ya Collins (2010) yona yi hlamusela 'Anglicisation' hi ndlela leyi:

Is a process of conversation of verbal or written elements of any language into a more comprehensible English form for an English speaker or to become English in the form of character.

Ku ya hi ntsaho lowu wu hi boxela leswaku 'Anglicisation' i endlelo ra mavulavulelo kumbe matsalelo ya marito ya ririmi rin'wana na rin'wana hi Xinghezi leswaku muvulavuri wa ririmi ra Xinghezi a ta ma twisisa kumbe ku endla xilo xi va ni xivumbeko xa Xinghezi. Ku yisa emahlweni Dikixinari yi hlamusela leswi landzelaka:

A more recent linguistic development is Anglicisation of other languages in which words are borrowed from English.

Leswi tshahiweke laha henhla swi hi hlamusela leswaku ku ndlandlamuka ka dyondzo ya tindzimi sweswi ku endla leswaku tindzimi tin'wana ti lombamba marito eka ririmi ra Xinghezi. Leswi swi kumeka ngopfu eka marito ma thekinoloji, hikuva a ma kona eka tindzimi tin'wana. Hi nga nyika swikombiso leswi landzelaka:

English	Xitsonga
Email	Imeyili
Website	Webusayiti
book	buku

Ku yisa emahlweni Dikixinari ya Collins (2010) yi hi boxela leswi landzelaka:

'The adoption of English as a personal preferred language is another form of Anglicisation.'

Mhaka leyi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla yi hlamusela leswaku rixaka leri vulavulaka ririmi ro karhi leri nhlayo ya vavulavuri va ririmi ra kona yi nga yintsongo va tala ku tshika ririmi ra ka vona va tikhetela ririmi ra Xinghezi va ti tirhisela rona ku endla leswaku va ta kota ku twanana na vanhu va tindzimi tin'wana loko va vulavula.

Laha Afrika-Dzonga leswi swi tala ku humelela ka vahlampfa loko va fika laha tikweni tindzimi ta vona ti tala ku va ti nga ri ku twisisiweni hi vanhu loko hi vulavula na vona va boheka ku rirhisa ririmi ra Xinghezi.

Loko hi kongomisa eka ririmi ra Xitsonga hi kuma leswaku ku na tindhawu to tala ta ximfumo laha ku tirhisiwaka Xinghezi ematshanwini ya Xitsonga. Ku fana na le ka tindhawu leti landzelaka:

3.1.1 Eswikolweni

Vana va dyondzisiwa hi ririmi ra Xinghezi ku suka eka tidyondzo ta le hansi ku ya fika eka tidyondzo ta le henhla. Ku vuriwa leswaku vana va nge hluvuki loko va dyondza tidyondzo hi tindzimi ta ka vona ta Xintima. Leswi hi swona swi endlaka leswaku vatswari va teka vana va vona va va yisa eswikolweni leswi nga dyondzisiki tindzimi ta Xintima. Leswi swi seketeriwa hi Tshotsho (2013:40) loko a ku

English is regarded as being more important than other indigenous languages. Black parents who send their children to English medium schools also encourage this.

Ku ya hi ntshaho lowu ku boxiwa leswaku vatswari va yisa vana va vona eswikolweni swa le henhla laha ku dyondziwaka hi ririmi ra Xinghezi hayi Xintima. Vatswari va vona ku ri swa xiyimo xa le henhla ku yisa vana va vona eka swikolo swa muxaka lowu. Vatswari va ehleketsa leswaku vana va nona hi kona va nga ta kuma tidyondzo ta kahle loko va dyondza hi Xinghezi. Vana vo tala eka mikarhi ya namuntlha va yisiwa eka swikolo leswi. Hambi vatswari va kona va nga ri na mali yo nyawula va tisindzisa ku yisa vana va vona eka swikolo leswi. Swi nga antswa va famba va lombana timali to va hakelela hi tona loko ku ri leswaku a va fikeleli hikuva eka swikolo leswi ka hakeriwa, ku hava dyondzo ya mahala leyi mfumo wu nga tiyimisela ku pfuna vana hi yona. Vana lavantsongo va xaniseka hi ku pfuka vusiku va ya khandziya mabazi na swin'wana swifambo hikwalaho ka mhaka leyi va ya eswikolweni swa le madorobeni laha ku dyondziwaka hi ririmi ra Xinghezi. Mhaka leyi yi vanga na makhombo mo tala lama vana va hlanganaka na wona emagondzweni loko va ya

swikolweni leswi kambe a swi nchumu eka vatswari hikuva va ehleketa leswaku vana va vona va ta kuma dyondzo ya kahle kwaleni, hikuva eka swikolo leswi ku dyondziwaka hi tindzimi ta Xintima va ehleketa leswaku vadyondzisi va kona a va dyondzisi swona leswi lavekaka. Swilo leswi swi nyanyisiwa hi ntlimbano lowu vaka wu ri kona eswikolweni swa le makaya laha u kumaka vana va tale ngopfu entlaweni wa kona laha mudyondzisi swi nga oloveki ku landzelerisa n'wana un'wana na un'wana loko a ri karhi a dyondzisa ku vona leswaku wa swi twisisa leswi dyondziwaka kee! Vadyondzisi va tlhela va tikeriwa na ku langutisa tibuku ta vana lava hinkwavo leswaku va ta kota ku vona lava tsandekaka hikwalaho ka nhlayo leyi. Hi hala tlhelo. Mfumo na wona wu nyanyisa xiyimo, hikuva va nga tholi vadyondzisi vo ringanela ku kota ku pfuna vana lavi kasi le madorobeni kumbe eka tipurayivhete nhlayo ya vana yi va yi pimiwile ku ya hi rhexiyo leyi mfumo wu swi lavisaka swona leswaku mudyondzisi u fanele a va ni vana vo karhi leswaku a ta kota ku va lawula a tlhela a va tiva hi ku hetiseka, ku tsandzeka ka vona na vuswikoti bya vona loko va karhi va dyondzisa. Mfumo wu ringetile ni ku veka milawu yo sivela ku dlawa na ku vaviseka ka vana emagondzweni lava fambaka mimpfhuka yo leha ku ya eswikolweni kambe hinkwaswo a swi le ku pfuneni. Vatswari lava tshamaka ekule na madoroba va lombamapapila ya tiadirese ta vutshamo eka maxaka, vanghana na lava va va tivaka ku kota ku ngenhisa vana va vona eka swikolo leswi. Mhaka leyi yi hlohloteriwa hikuva va ehleketa leswaku loko vana va vona va dyondza ni ku tiva Xinghezi swi ta va veka eka xiyimo xa kahle xo va va kuma mitirho. Ngidi (2007:3) u boxa leswi landzelaka mayelana na mhaka leyi:

'All this creates a basically negative attitude because many people have come to accept that 'real' education can only be obtained in a world language such as English.'

Ku ya hi ntshaho lowu vatswari va ni mavonelo yo biha mayelana na ku dyondzisiwa ka vana va vona hi tindzimi ta Xintima, va twa onge tindzimi ta vona a ti ringanelanga ku dyondzisa vana va vona. Vatswari vo tala va Vatsonga na vona a va ha swi lavi leswaku vana va vona va dyondza hi ririmi ra Xitsonga. Va pfumela leswaku loko vana va vona va dyondza hi ririmi ra Xinghezi va ta hatlisa va twisisa leswi dyondziwaka na ku va endla leswaku va tlhariha. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Prah (2006:18) loko a ku:

It is unfortunate that most parents still believe that speaking eloquent English is necessity means that you are intelligent.

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu tiyisisa leswaku vatswari vo tala va pfumela leswaku loko vana va vona va dyondzisiwa hi ririmi ra Xinghezi swi ta endla leswaku va tlhariha ku tlula lava dyondzaka hi Xitsonga na tin'wana tindzimi ta Xintima. Kasi mfumo na wona wu endla xihoxo hi ku hundzuluxa swihungwana swa ririmi ra Xinghezi swi yisiwa eka tindzimi ta Xintima eka tidyondzota vana va le hanshi. Kasi ku hundzuluxeriwa ka matsalwa ya Xinghezi ya yisiwa eka Xitsonga swi ta ni switandzhaku swo biha, hikuva matsalwa ya muxaka wolowo ya hava ndhavuko wa Xitsonga. Vadyondzisi va Xitsonga a va dyondzi nchumu swa ndhavuko wa ka vona eka matsalwa lama.

3.1.2 Dyondzo

Laha Afrika-Dzonga dyondzo ya le henhla yi phameriwa hi ririmi ra Xinghezi eka tidyondzo to hambanahambana. Leswi swi endla leswaku tindzimi ta Xintima ti tshikeleriwa hi ririmi ra Xinghezi hikokwalaho ka nkucetelo wa *globalization*. Xinghezi xi voniwa ku ri ririmi ro antswa ku tlula tindzimi letin'wana laha tikweni. Lexi i xihlamariso hikuva laha tikweni ku na tindzimi ta ximfumo ta khumen'we. Plonski na vatsari kulobye (2013:4) va tiyisisa mhaka leyi loko va ku:

English can be considered the language of academia, and therefore, English proficiency is a necessity for success at the tertiary level.

Ntshaho wu boxa leswaku Xinghezi xi tekiwa xi ri ririmi ra dyondzo no dyondzisa eka dyondzo ya le henhla. Leswi swi endla leswaku Vantima va nga tsakeli ku tirhisa tindzimi ta voana ta Xintima hi ku anakanya leswaku i ta xiyimo xa le hanshi, ivi va tirhisa Xinghezi, hikuva va twa onge xi ta va yisa henhla. Ku na ku tshemba ka leswaku ririmi ra Xinghezi ri kota ku paluxa dyondzo hi ndlela leyi twisisekaka hi vuenti. Tshotsho (2013:40) na yena u yima na mhaka leyi hi twa a ku:

In spite of the government policy multilinguism, English and Afrikaans remain the only two languages used in tertiary institutions.

Marito ma ntshaho lowu ma komba leswaku Xinghezi na Xibunu i tindzimi leti tirhisiwaka eka dyondzo ya le henhla hambiloko ku ri na nawu lowu pfumelelaka leswaku ku tirhisiwa tindziminyingi laha Afrika-Dzonga. Tindzimi ta Xintima ti tirhisiwa ntsena loko ku dyondziwa tindzimi ta Xintima hi toxo. Tiyunivhesiti to tala laha Afrika-Dzonga ti na machudeni yo tala ya Vantima kambe mphamelo wa dyondzo i ririmi ra Xinghezi; tindzimi ta Xintima ta tsan'wiwa leswi endlaka ti nga hluvuki. Machudeni ya Vantima na wona ya na vonelo ro biha eka tindzimi ta vona hikuva va twa onge tindzimi ta vona i tale hanshi, va twa onge Xinghezi xi kota ku anamisa miehleketo ya vanhu loko va dyondzisiwa hi xona.

Xitsonga xi le ka ntshikelelo etiyunivhesiti, hikuva hambiloko xi dyondziwa, Xinghezi hi xona xi kucetelaka dyondzo ya kona. Ku tirhisiwa tibuku ta Xinghezi, hileswaku machudeni ya boheka ku tirhisa mitshaho ya Xinghezi eka switsalwana, tiasayimente, swikambelo na le ka malavisiso ya vona. Ku tirhisiwa ka Xinghezi loko ku dyondziwa Xitsonga ku endla leswaku Xinghezi xi ya xi hluvuka, ivi ku tsongahatiwa Xitsonga.

Ririmi ra Xitsonga ri voneriwa ebodhleleni eka tiyunivhesiti ta laha Afrika-Dzonga, hikuva ri dyondziwa ntsena eka tiyunivhesiti ta mune ntsena, ku nga Yunivhesiti ya Tshwane ya Thekinoloji, Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga, Venda na ya Limpopo. Machudeni lawa nga le ka tiyunivhesiti tin'wana va nge koti ku dyondza ririmi ra Xitsonga. Xitsonga swi vula leswaku xi le ku tshikeleriweni eka tiyunivhesiti leti xi nga dyondziweki.

Machudeni lama dyondzaka Xitsonga ya voniwa ya ri ya xiyimo xa le hanshi hi machudeni yan'wana ya Xitsonga, kambe loko machudeni wa Mutsonga a dyondza Xinghezi u voniwa a ri wa xiyimo xa le henhla. Machudeni man'wana lama lavaka ku dyondza Xitsonga ya aleriwa ku dyondza, ku vuriwa leswaku Xitsonga xi nge va yisi helo, leswi swi endla leswaku ririmi ri nga hluvuki, hikuva ku pfumaleka swidyondzeki leswi tokoteke hi ririmi ra Xitsonga.

3.1.3 Nawu

3.1.3.1 Milawu leyi tirhisiwaka

Laha Afrika-Dzonga loko ku tsariwa milawu ku tirhisiwa ririmi ra Xinghezi, hikuva ririmi leri ri tekiwa ri ri ra xiyimo xa le henhla tanihiloko ri tekiwa ri ri ririmi ra vuhlanganisi. *Globalization* yi endla vanhu va va na mavonelo ya leswaku swilo hinkwaswo leswi endliwaka hi ririmi ra Xinghezi swi va swi hlawulekile. Ku va ririmi ra Xinghezi ri tirhisiwa tanihi ririmi ra vululami eAfrika-Dzonga swi endla leswaku tindzimi ta Xintima ti nga tekeriwi enhlokweni.

Xitsonga tanihi rin'wana ra tindzimi ta Xintima a ri hluvuki loko ku hundzuluxiwa malawu yi tisiwa eka xona, hikuva vahundzuluxi vo tala va lomba marito ya Xinghezi ematshan'weni yo tirhisa marito ya Xitsonga kumbe ku tshula lawa nga riki kona. Ku va milawu yi tsariwa hi Xinghezi swi endla leswaku Vatsonga vo tala va hlaya milawu leyi tsariwaka Xinghezi, hikuva swa olova ku kuma milawu ya kona eka tibuku na le ka inthanete, kambe milawu yo tsariwa hi Xitsonga a hi vangani va swi tivaka ku yi kumeka kwihi.

3.1.4 Ekhoto

Tihuvo ta milawu laha Afrika-Dzonga ti fambisiwa hi ririmi ra Xinghezi, loko ku tengiwa na ku tengisiwa ku tirhisiwa ririmi leri, swi va kona hikwalaho ka nkucetelo wa globalization, hikuva Xinghezi xi tekiwa ku ri ririmi ntsena leri nga kotaka ku hlanganisa vanhu va tindzimi ta Xintima ti nga hluvuka. Mokeana (2012:7) u tiyisisa leswi aku:

But the court proceedings are conducted in English, with the use of an interpreter. This scene is repeated on a daily basis in courts throughout the land.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku Xinghezi hi xona xi tirhisiwaka ekhoto; ku tirhisiwa toloki ku tolokela lava nga le ku tengeni no tengisa. Muavanyisi, muchuchisi, magqweta, muhehliwa, muhehli na timbhoni va boheka ku tirhisa Xinghezi hi ku pfuniwa hi titoloki leswaku va kota ku twanana. Lexi i xihlamariso, hikuva u kuma

leswaku vanhu lava nga le khoto i Vantima kambe ku tirhisiwa Xinghezi ematshan'wini ya ku ku tirhisiwa tindzimi ta Xintima. Maendlo lawa ya kuceteriwa hikokwalaho ka *globalization*, hikuva Xinghezi xi tekiwa ku ri ririmi ro antswa. Mokoena (2012:7) u seketela mhaka leyi loko a ku:

The prosecutor and the state legal representative exchange greetings in the local language (Xitsonga) before the court proceedings start. The presiding magistrate is from the same area and happens to be fluent in the language too.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku Vantima va boheka ku tirhisa Xinghezi loko va endla migingirko ya kona ekhoto. Ku tirhisiwa ka Xinghezi ekhoto swi endla leswaku tindzimi ta Xintima ti nga tekeriwi enhlokweni. Vantima va boheka ku tilumaluma leswaku va ta tekiwa va ri vanhu vo antswa. Tindzimi ta Xintima ta tshikeleriwa laha tikweni, hikuva switirhisiwa swa le khoto swi ta tsariwa hi Xinghezi ku nga ri tindzimi ta Xintima; matsalwa lama ma tirhisiwaka ekhoto ma tsariwa hi Xinghezi. Maendlelo lama ma endla leswaku tindzimi ta Xintima ti khiriwa no va ti nga ri na ntikelo.

Ririmi ra Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi leti tshikeleriwaka ekhoto, munhu loyi a vulavulaka ririmi leri u fanele a laveriwa ntoloki leyi nga ta yisa leswi a swi vulaka eka Xinghezi. Maendlelo lawa ya endla leswaku ku va na swihoxo swo tala loko ku tirhisiwa vatoloki; vatoloki vo tala a va kumangi vuleteri bya dyondzo ya vutoloki, leswi swi endla leswaku va nga landzeleri milawu ya vutoloki. Vahehliwa swa endleka va khotsiwa kumbe ku tshunxiwa swi nga fanelangi, hikuva ntoloki yi endlile xihoxo loko yi toloka.

3.1.5 Ndzawulo ya xiphorisa

Ndzawulo ya xiphorisa yi lawuriwa hi Xinghezi tanihileswi xi voniwaka xi ri ririmi leri twisisekaka no va ri antswa laha Afrika-Dzonga. Loko munhu a ya pota loko ku ri na mhaka yo karhi leyi n'wi tikelaka, maphorisa ya fanele ku tsala xitatimende hi Xinghezi. Ku tirhisiwa ka Xinghezi ka xi hluvukisa, ivi tindzimi ta Xintima ti nga hluvuki. Leswi swi paluxa nkucetelo lowu globalization yi nga na wona eka tindzimi ta Xintima.

Ku tirhisiwa ka Xinghezi eka Ndzawulo ya Xiphorisa swi endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri nga hluvuki, hikuva matswalwa lawa ya tirhisiwaka eka Xiphorisa a ya tsariwi hi Xitsonga. Loko ku tshuka ku va na matsalwa ya Xitsonga ya va ya lo hundzuluxiwa ya huma eka Xinghezi. Ku hundzuluxiwa ka matsalwa swi tala ku va na swihoxo swo tala, hikuva vahundzuluxi va kona a va dyondzelangi vuhundzuluxi, nkarhi wun'wana va pfumala na vutivi bya kona.

3.1.6 Epalamende

Palamende i yindlu ya nkoka etikweni, hikuva hi yona yi endlaka milawu leyi fambisaka tiko, hi nga vula leswaku handle ka yona tiko mboo! Hi yona hi faneleke ku vona leswaku tindzimi ta hluvuka, hi tlhelo yi fanele ku hluvukisa ngopfu tindzimi leti a ti tshikeleriwile hi nkarhi wa xihlawuhlawu, tindzimi leti i ta Xintima leti katsaka Xitsonga. Ku tirhisiwa ka tindzimi ta Xintima epalamende swi nga hlohletela vavulavuri va tona va kota ku tivulavula hi tinghisi. Tindzimi leti a ti tirhisiwi epalamende hi mikarhi wa xihlawuhlawu leti ku nga Xinghezi na Xibunu ta ha namarheriwile na namuntlha. Tshotsho (2013:42) u tiyisisa leswi loko a ku:

Members of Parliament use English in parliament and also most government documents are written in English.

Ntshaho lowu wu vula leswaku swirho swa palamente swi tirhisa Xinghezi loko swi vulavula, naswona matsalwa ya mfumo ya va ya tsariwile hi xona. Nkucetelo wa *globalization* wu endla leswaku swirho swa palamende swa Vantima swi twa onge ku tirhisa tindzimi ta swona swi ta endla leswaku leswi va swi vulaka swi nga vi na ntikelo. Palamende hambiloko yi taleriwile hi swirho swa Vantima yi fambisiwa hi ririmi ra Xinghezi. Swirho swa palamende loko swi njhekanjhekisana no kanela swi tirhisa ririmi ra Xinghezi. Maendlelo lawa ya tshikelela tindzimi ta Xintima, hikuva a ti tekeriwi enhlokweni, leswi swi vula leswaku switirhisiwa swa palamende swi ta tirhsia ririmi ra Xinghezi (vuxokoxoko bya webusayiti ya palamende byi tsariwa hi Xinghezi). Tindzimi ta Vantima a ti tirhisiwi ku fana na ririmi ra Xinghezi hikuva vavulavuri va tona va titekela ehansi.

Palamende ya Rixaka na ya Swifundzhankulu hi tona ti endlaka leswaku tindzimi ta Xintima ti tekeriwa ehansi, hikuva Vantima lava nga ke palamende swi va khomisa tingana ku tirhisa tindzimi ta vona; van'wana va vona vo tshuka va xevile hi tona eka mimbulavulo ya vona. Tindzimi ta tshikeleriwa, hikuva vinyi va tona va pfumelela ku ti nyamalala ri lo hosi! Ku tshikeleriwa ka tindzimi ta Vantima swi tikomba ngopfu eka palamende ya Swifundzhankulu laha u kumaka leswaku a ku na vavulavuri na mimbalavulo ya swona.

Ririmi ra Xitsonga hambiloko ri ri ririmi ra ximfumo laha Afrika-Dzonga a ri tirhisiwi ngopfu epalamende. Swivulavuri swa Vatsonga swi tirhisa ririmi ra Xinghezi, leswi swi va tano hikokwalaho ka ntshikelelo na nkucetelo wa *globalization*. Vatsonga lava va kholwa leswaku Xinghezi i ririmi leri nga kotaka ku andlala timhaka ta vona hi mfanelo. Ku tsan'wiwa ka Xitsonga epalamende swi endla leswaku ririmi ri nga hluvuki; hi nga vula leswaku ririmi ri va ri tshikeleriwile.

3.1.7 Eswibedhlele

Xinghezi i ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eswibedhlele leswi kuceteriwaka hi *globalization*. Vaongori na madokodela va tirhisa ririmi ra Xinghezi loko va ri karhi va tirha ntirho wa vona, xik: loko va tsala mbuyelo wa swikambelo wo karhi wa xigulana. Leri i endlelo ro biha, hikuva swa endleka muongori a nga tokotangi ngopfu eka Xinghezi, kutani a tsandzeka ku hlamusela xigulana mhaka leyi a fanelaka ku yi hundzisa, leswi swi vangiwa hi ku pfumaleka ka titoloki eswibedhlele. Swi nga olova loko ku tirhisiwa tindzimi leti vanhu lava va ti tirhisaka. Hi nga vula leswaku vaongori va tsandzeka ku toloka hi ku hetiseka, hikuva va nga ri na vutivi bya ku hetiseka bya vutoloki tanihi leswi va nga leteriwingaki ku toloka.

Eswibedhlele ku tirhisiwa ka Xinghezi swi na nkucetelo wo biha eka ririmi ra Xitsonga, swi endla leswaku marito ya Xitsonga ya vutshunguri ya nyamalala, xik: Vatsonga vo tala va tirhisa ngopfu rito 'cancer' ematshan'wini ya mfukuzana. Nakambe ririmi ra Xitsonga ra tshikeleriwa, hikuva u kuma leswaku dokodela, muongori na xigulana i Vatsonga kambe va tirhisa ririmi ra Xinghezi eku vulavuleni ka vona. Hi nga vula leswaku 'globalization' yi na nkucetelo wo biha loko swi ta eka swa ximfumo.

3.1.8 Eka swa mabindzu

Mabindzu ma khumbeka swinene eka 'globalization', hikuva matiko mo hambanahambana ya misava ya endla vuxaka bya mabindzu. Van'wamabindzu va tirhisa ririmi ra Xinghezi ku endla swa mabindzu hikuva va twa onge va ta va va xiyimo xa le hansi loko va nga tirhisi xona. Va twa onge Xinghezi hi xona xi nga va pfulelaka tindlela to endla mabindzu no bindzurisa. Tshotsho (2013:42) u seketela leswi a ku:

Business in South Africa is conducted in English and even in job interviews are conducted in English. Furthermore, those who are not proficient in English are not likely to get good paying jobs because, as previously mentioned, English is used as the yardstick to measure whether a person is capable of doing the job or not.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku laha Afrika-Dzonga mabindzu ya fambisiwa hi Xinghezi, hambi ku ri nhloko hliso wa swivutiso wu endliwa hi xona. Leswi swi komba leswaku tindzimi ta Xintima ta nyenyemukiwa loko ti pimanisiwa na Xinghezi; Xitsonga na xona xi hlaseriwile hi xirha lexi. Nkhwashu (2010:45) u tiyisisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

What is more disturbing, according to those members, is that even in interviews where all participants are Xitsonga speakers for a Xitsonga related job, one find that English is still used as a means of communication.

Marito lawa ya komba leswaku ku tirhisiwa ka Xinghezi loko ku endliwa nhloko hliso wa swivutiso eka loko munhu a lava ntirho, hambiloko lava nga ta va kona eka nhloko hliso lowu wa swivutiso ku ri Vatsonga hinkwavo. Marito ya xibindzu ya Vatsonga a ya tirhisiwi leswi endlaka leswaku ririmi ri nga hluvuki hi tlhelo ri ya yi mbombomela. Van'wamabindzu va Vatsonga va tirhisa marito ya Xinghezi va tsan'wa ya Xitsonga, xik: van'wamabindzu va tirhisa rito ra 'profit' ematshanwini ya rito bindzurisa. *Globalization* yi na nkucetelo wo biha eka ririmi ra Xitsonga eka swa mabindzu.

3.1.9 Etikerekeni

Tikereke i tindhawu ta ripfumelo leti nga na matimba yo hlohlotella ku tirhisiwa ka ririmi ro karhi. Ririmi leri tirhisiwaka ngopfu etikerekeni ri endla leswaku swirho swa tona swi va na ku navela ku ri tiva. Ririmi leri tirhisiwaka ngopfu etikerekeni ta laha Afrika-Dzonga i Xinghezi, leswi swi va kona hi ku kuceteriwa hi *globalization*. Xinghezi xi voniwa xi ri ririmi ra misava hinkwayo etikerekeni. Vantima vo tala loko va ri etikerekeni ta vona va twa onge loko va tirhisa Xinghezi va va ekusuhi na ku kwetsima ka Xikwembu.

Vafundhisi vo tala loko va twarisa rito ra Xikwembu va tirhisa Xinghezi hambiloko kereke yoleyo yi ri na vanhu va rixaka rin'we ra Vantima. Mhaka yo tirhisiwa ka Xinghezi yi tele ngopfu eka vafundhisi va Xitsonga, swa endleka ekerekeni ya vona ku ri hava vanhu va tindzimi tin'wana kumbe loyi a nga twiki Xitsonga, kambe vona va dyondzisa hi Xinghezi. Maendlelo lawa ya endliwa hi nkucetelo wo biha wa *globalization*. Vadyondzisi va twa onge Xitsonga a xi fikelerisi kahle vakwetsimi evukwetsimeni bya Xikwembu. Hi hala tlhelo, vakwetsimi na vona loko va twa vafundhisi va dyondzisa hi Xitsonga u twa onge a nga va fikelerisi kahle evukwetsimeni bya muvumbi wa tilo ni misava.

Ku tirhisiwa ka titoloki etikerekeni a swi hluvukisi ririmi ra Xitsonga, leswi swi endla leswaku Xitsonga xi nyefuriwa. Vadyondzisi van'wana a va tokotangi ngopfu eka ririmi ra Xinghezi, leswi swi endla leswaku mongo wa rito wu nga fikeleli vakwetsimi hi ku hetiseka. Hi tlhelo rin'wana, vatoloki na vona a va leteriwangi ku toloka, leswi swi endla va toloka hi ndlela yo hoxeka. Van'wana vatoloki na vona a va fikelerisi kahle hungu ra mudyondzisi, mhaka leyi yi paluxa nkucetelo wo biha wa *globalization*.

Globalization yi na nkucetelo wo biha eka mavonelo ya vukhongeri etikerekeni eka mhaka ya matsalwa. Vakhongeri vo tala va Vatsonga va tsakela ngopfu tiBibele ta Xinghezi, a va tsakeli ta Xitsonga. Matsalwa ya vukhongeri ya kayivela no ka ya nga hlayiwi hi vakhongeri va Vatsonga loko yi tsariwile hi Xitsonga, hikuva va twa onge timhaka ta vukhongeri ti paluxiwa kahle loko ti tsariwa hi Xinghezi. Maendlelo lawa ya hluvukisa ririmi ra Xitsonga, hikuva ririmi ri ta pfumala marito ya vukhongeri.

Vuyimbeleri byi na nkoka swinene etikerekeni, loko vapfumeri vo ya etikerekeni ku nga yimbeleriwi va twa onge a ku nga ri na kereke. Vuyimbeleri byi va kona hikokwalaho ka ririmi, hikuva byi rhwarile marito ya ririmi ro karhi. Vapfumeri va Vatsonga vo tala va tsakela tinsimu ta Xinghezi, hambiloko va nga ri tivi hi ku hetiseka; hi tlhelo rin'wana va nga tivi Xinghezi hi ku hetiseka. Vapfumeri va sindzisa ku tirhisa Xinghezi hikokwalaho ko kuceteriwa hi *globalization*, xik: ku na risimu rin'wana loko ri yimbeleriwa ri yimbeleriwa ku hoxeka, musumi '*hin the name of trust ma lo*' vahlaveri '*trust ma lo, trust ma lo, there is a victory.*' Musumi u fanele a ku '*in the name of Christ my Lord,*' vahlaveri: '*Christ my Lord, Christ my Lord, there is a victory.*

3.1.10 Tipolitiki

Van'watipolitiki i vanhu lava xiyaxiyaka swinene leswi humelelaka etikweni, kambe hi kuma na vona va tsan'wa tindzimi ta ndhavuko va namarhela Xinghezi. *Globalization* yi endla leswaku ririmi leri tirhisiwaka eka swa tipolitiki ku va Xinghezi, van'watipolitiki va tirhisa Xinghezi ku endla vumbiwa, swinavetiso na tibuku ta mavandla. Hambiloko swirho swo tala swa mavandla lawa ku ri Vantima, tindzimi ta Xintima a ti tekeriwi ngopfu enhlokweni. Plonski na vatsari kulobye (2013:3) va tiyisisa leswi loko va ku:

Politically, English is an official or working language of most international political gatherings throughout the world.

Ntshaho lowu wu vula leswaku Xinghezi i ririmi ra ximfumo eka matiko ya tinxakanxaka, hikuva ku ri rona leri tirhisiwaka eka tipolitiki ta misava hinkwayo. Tinhlengeletano ta van'watipolitiki ti fambisiwa hi Xinghezi, hambiloko vavulavuri va kona a va ta swi kota ku twanana loko va tirhisa ririmi ra Xintima. Van'watipolitiki vo tala va twa onge tindzimi ta vona a ti na matimba ku humelerisa makungu ya vona, va vona swi antswa ku titsan'wa va namarhela Xinghezi. Emigangeni loko van'watipolitiki va endla tinhlengeletano va tirhisa ngopfu Xinghezi ku lava ku tekeriwa enhlokweni, leswi swi vula leswaku loko va tirhisa tindzimi ta vona va ta voniwa va nga ri nchumu.

Van'watipolitiki va Vatsonga a va tsakeli ku tirhisa Xitsonga loko va tlakusiwa eka vurhangeri bya tiko. Va twa onge ku va va ri Vatsonga swi va yisa ehansi, va tirhisa Xinghezi leswaku va ta voniwa va ri vanhu vo antswa, xik: khale ka mufambisinkulu

wa bangi ya Reserve yena nkulukumba Tito Mboweni a nga katsi Xitsonga eka mimbulavulo ya yena, a swi antswa a katsa Xipedi. Maendlelo lawa ya yisa xiyimo xa Xitsonga ehansi, hikuva van'watipolitiki hi vona va nga ni nkucetelo lowukulu etikweni. Leswi swi vula leswaku loko vona va tlakusa tindzimi ta Xintima vanhu ntsena va ta landzela va endla tano.

3.1.11 Emakaya

Vantima vo tala va vona onge ku kurisa vana va ri karhi va vulavula tindzimi ta Xintima swi ta endla n'wana a kula a nga tlharihangi ku fana na vana lava vulavulaka Xinghezi. Vonelo leri ri endla leswaku Vantima va tirhisa ririmi ra Xinghezi loko va ri ekaya, leswaku vana va vona va ta kota ku tiva ririmi leri hi ku hatlisa na hi vuenti. Hi nga vula leswaku vatswari lava va endla Xinghezi ku va ririmi ra le kaya ra vana va vona. Maendlelo lawa ya endla leswaku rixaka lerintshwa ra Vantima ri kula ri nga tivi tindzimi ta vona leswi swi kucetela hi 'globalization'. Prah (2006:17) u seketela mhaka leyi hi mukhuva lowu:

What is more disturbing is that Africans are assisting in the marginalization of their mother-tongues.

Marito ya ntshao lowu ya paluxa leswaku Vantima va hoxa xandla eka ku tekeriwa ehansi ka tindzimi ta vona. Leswi hi swi vona na le ka ririmi ra Xitsonga, hi nga vula leswaku *globalization* yi na nkucetelo wo biha eka ririmi ra Xitsonga, hikuva van'wana Vatsonga loko va ri ekaya va tirhisa ririmi ra Xinghezi loko va vulavula na vana va vona, hikuva va anakanya leswaku vana va vona va nge kuli va tlharihile loko va vulavula Xitsonga. Nkhwashu (2010:42) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

It is also said that Xitsonga language is a language of minority, therefore, it is not worth listening to. This language is also said to be an outcast. The very same people who are the language users shun their language, and they look down upon themselves and their language.

Ntsaho lowu wu boxa leswaku ku na vonelo ra leswaku Xitsonga i ririmi leri nga riki na ntikelo. Vonelo leri ri endla leswaku Vatsonga na vona va vonela ririmi

ra vona ehansi. Maendlelo lama ya na nxungeto wo dlaya ririmi, hikuva vana hi vona vumundzuku bya ririmi, loko va nga dyondzisiwi Xitsonga xi ta mbombomela. Ku va vana va nga koti ku vulavula na maxaka ya vona lava nga tiviki Xinghezi hi ku hetiseka.

Ku yisa emahlweni vana lava tshamaka emadorobeni va xaniseka ngopfu loko va endzela maxaka ya vona emakaya, hikuva vakokwana wa vona a va ha swi koti ku vulavula Xinghezi. Ku va ku ri hava ku twanana hikokwalaho k ova vatswari va vona va va onhile hi ku va vulavurisa Xinghezi ekaya hala tlhelo na le xikolweni i Xinghezi lexi tirhisiwaka na le ku huheni na vanghana va vona va vulavula Xinghezi. Leswi swi vangiwa ngopfu, hikuva emadorobeni ku tshamile vanhu va tindzimi to hambanahambana lava tsan'waka Xitsonga hi mikarhi yo tala. Nkarhi wun'wana Vatsonga va tshama etindhawini leti ku tshamaka Valungu leswi endlaka leswaku vana na vona va tekelela ririmi ra Xinghezi loko va ya eku tlangeni.

Loko se va endzerile hala makaya va kumeka va nga tiphini, van'wana va chava ku ya eku tlangeni na van'wana hi ku ehleketa leswaku va ta va khirha kumbe va va hleva hikuva a va ri tivi ririmi leri vulavuriwaka. Mhaka leyi yak u tirhisiwa ka Xinghezi emakaya yi endla leswaku vana va nga wu voni nkoka wa ririmi ra Xitsonga, va vona swi antswa leswaku va tivulavulela Xinghezi. Nkarhi wun'wana loko wanuna wa Mutsonga a lo teka wansati wa ririmi rin'wana u fika a tshika ku lawula muti wa yena leswaku wu landzelela mikhuva, mitolovelo na ririmi ra Xitsonga a teka swa ndhavuko wa le ka va nsati wa yena. U ta kuma vana va karhi va vulavula ririmi va mana wa vona va tshika ra tata wa vona.

Ririmi ra Xitsonga ri le ka nxungeto w ova ri nga ha vulavuriwi eka nkarhi lowutaka loko vatswari va ya emahlweni va alela vana va vona ku ri vulavula. Vatswari lava van a ku tivona va ri na ririmi ra le hansi, hikuva ririmi ra Xitsonga a ri tirhisiwi ngopfu eka tindhawu to tala ta Ximfumo, leswi swi vangiwa hi globalization leyi nga rhangisa ririmi ra Xitsonga tanihi ririmi ra Xitsonga.

3.1.12 Vuhangalasi bya mahungu

Globalization yi na nkucetelo wo biha eka xiyenge xa vuhangalsi bya mahungu, leswi swi va tano, hikuva tindzimi ta Xintima ti tekeriwa ehansi hi ku va ti nga tirhisiwi eka xiyenge lexi. Vantima va boheka ku hlaya mahungu ya nkoka hi ririmi ra Xinghezi leswi kombaka ku tsana ka ntshuxeko laha Afrika-Dzonga, hikuva matirhiselo ma tindziminyingi a ya landzelerisiwi. Mfumo wu twa onge Xinghezi i mbilu ya tindzimi ta laha tikweni hikuva va kondletela leswaku xiyenge lezi xa vuhangalasi bya mahungu xi fumiwa hi ririmi leri. Tindzimi ta Xintima swi le rivaleni leswaku ka khirhiwa hikuva ati tirhisiwi ngopfu eka xiyenge lexi. Nkhwashu (2010:52) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

The marginalisation is caused by the limited exposure of the languages in the media. Code switching has a negative impact on the use of Xitsonga.

Ntshaho lowu wu vula leswaku ku va tindzimi ti tshikeleriwa hi Xinghezi swi endliwa hi leswi ti nga tirhisiwiki ngopfu eka vuhangalsi bya mahungu. Hi nga vula leswaku ku va tindzimi ta xintima ti nga tirhisiwi hiku hetiseka swi endla leswaku ti nga hluvuki, leswi eku heteleleni swi nga ta endla ti va kannxungeto w ova tinyamalala. Ku ta kaneriwa swinwana swa swiyenge swa vuhangalasi bya mahungu leswi eka swona tindzimi ta Xintima eka swona tindzimi ta Xintima ta khirhiwa

3.1.13 Xiyanimoya

Laha Afrika-Dzonga hi na switici swo hambanahambana, swinwana na swona swi haxa hi Xinghezi, swinwanahi tindzimi ta Xintima, kasi swinwana swi haxa hi tindzimi to tlula yinwe. Switici leswi haxaka hi tindzimi swi endleriwa ku hlayisa ndzhaka ya tindzimi ta Xintima laha Afrika-Dzonga. Vahaxi va nga lava mintirho eka switici leswi haxaka hi tindzimi ta Xintima hambiloko swi tshuxekile ku haxa hi tindzimi ta swona swi boheka ku hundzuluxa. Ku hundzuluxiwa ka mahungu ku suka eka Xinghezi ku ya eka tindzimi ta Xintima i xikombiso xa leswaku *globalization* yi na matimba yo tshikelela tindzimi ta Vantima. Xitsonga hi rinwana ra tindzimi leti nga le ka tshikelelo lowu. Madalane (2012:3) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

It is interesting to note that even though by the 1950s ethnic identity had been established and 'tsongaland' was already in existence in accordance with the Native Land Act of 1936 and the Bantu Self Government Act of 1959, Radio Bantu Tsonga only came into existence in 1965, six years after the establishment of other black radio stations.

Ntshaho lowu w uvula leswaku rixaka ra Vatsonga hambileswi a ri tiveka hi malembe ya va 1950, xitici xa vona xi simekiwile hi lembe ra 1965. Vatsonga hi rona rixaka leri nga hetelelaku kuma xitici loko va pimaryisiwa na tinxaka tinwana ta Vantima. Ku tshikelriwa ka Xitsonga hi ku vona loko ku hlayiwa mahungu, marito lawa ya kandziyiweke hi xitekamarito ya Xinghezi aya hlamuseriwi ku fana na le ka switici swinwana, hi nga vula leswaku xitici xi tshemba leswaku vayingiseri hinkwavo va xi twa Xinghezi. Hi hala tlhelo, loko ku ri na marito lawa ya kandziyiweke hi ririmi rinwana ra Xintima, xitici xi tirhisa nkandziyiso wa ririmi ra Xinghezi.

Xitici lexi languteriwaka ku hlukisa ririmi ra Xitsonga i Munghana Lonene, vuhlayiseki bya ririmi ra Xitsonga byi languteriwile eka xona, kambe hikokwalaho ka nkucetelo wa globalization wa leswaku Xinghezi xa antswa, vahaxi vo tala va tirhisa ngopfu ririmi ra Xinghezi ku tlula Xitsonga loko va ri karhi va haxa. Vahaxi vo tala va lava ku langutiwa va ri vanhu vo dyondzeka (hikuva vanhu va kholwa leswaku munhu loko a vulavula hi Xinghezi i xidyondzeki). Loko kuri leswaku vahaxi lava va tsakela ku tirhisa Xinghezi, va fanerile ku lava mitirho eka switici leswi haxaka hi Xinghezi.

3.1.14 Thelevhixini

Globalization yi endla leswaku Xinghezi xi tirhisiwa ngopfu eka thelevhixini; leswi vula leswaku tindzimi ta Xintima a ti tekeriwi enhlokwani eka xiyenge lexi xa vuhlanganisi bya mahungu. Tindzimi ta Xintima ti averiwa nkarhi lowuntsongo eka malombakule loko ti pimaryisiwa na Xinghezi laha Afrika-Dzonga; lexi hlamarisaka hi leswi laha tikweni nhlayo ya Manghezi yi nga tatiki xandla. Xitsonga na xonaa xi tekeriwi enhlokwani eka xiyenge lexi. Madalane (2012:4) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

During the apartheid era, television disseminated programmes and news only in English and Afrikaans at first. It was only in 1982 that black African

languages were introduced on television. Xitsonga was among the languages that were not included.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu tindzimi ta Xinghezi na Xibunu hi tona ati tirhisiwi eka thelevhixini. Hi lembe ra 1082 hi kona ku nga tekeriwa enhlokweni tin'wana ta tindzimi ta Vantima, kambe Xitsonga xi vile na khombo ro ka xi nga tekeriwi enhlokweni. Ririmi ra Xitsonga ra khiriwa eka thelevhixini, hikuva a ri tekeriwi enhlokweni; ri tirhisiwa ntsena loko ku hlayiwa mahungu eka SABC 2 kambirhi kumbe kanharhu exikarhi ka vhiki. Maendlelo lama ma endla leswaku Vatsonga va twa onge ririmi ra vona swi hoxekili ku va ririmi ra vona ri nga tirhisiwi hi ku hetiseka eka thelevhixini. Leswi swi tsongahata ririmi ra Xitsonga, kutani ri tekeriwa ehansi. Nkhwaxu (2010:2) u seketela mhaka leyi loko a ku:

This is compound, among other factors by the fact that Xitsonga is not given enough time in the media, such as on television, so that it can be realised as a language of importance.

Ntshaho lowu wu komba leswaku ku va Xitsonga xi nga nyikiwi nkarhi wo ringanelo eka thelevhixini swi endla leswaku nkoka wa ririmi wu nga tikombi. Hi hala tlhelo, vatlangi na Vatsonga loko va tlanga eka xigilamikhuva a va tati na xandla lava vulavulaka Xitsonga (ku fana na Sakhile laha ku tlangaka Siphon Nicholas Nkuna la tlangaka eka Skeem Saam) vo tala va vona va vulavula hi Xinghezi kumbe ririmi rinwana ra Xintima. Lexi i xikombiso xa leswaku Vatsonga a va tinyungubuyisi hi vutsonga bya vona. Vatsonga lava yimelaka ririmi ra vona va katsa Fumani Shilubana na Obed Baloyi. Vatsonga lava vonaka xigilamukhuva ava twi swi hoxekile loko vatlangi Vatsonga va vulavula hi tindzimi tinwana handle ka ta vona. Swimunhuhatwa swot ala swa Vatsonga swi tala ku nyika vatlangi lava nga riki Vatsonga leswi endlaka va vulavula Xitsonga hi ndlela yo hoxeka (ku fana na ximunhuhatwa xa le ka Skeem Saam lexi ku nga Dr Hlongwane lexi ku tlangaka Sebasa Mogale loyi a nga riki Mutsonga).

3.1.15 Maphephahungu na Timagazini

Ku tsanwiwa ka tindzimi ta Xintima hikokwalaho ka nkuctelo wa globalization ku va kona eka tindzimi leti hikuva ku tirhisiwa Xinghezi eka swiyenge xa vuhangalasi bya mahungu swi tikomba ni le ka maphephahungu na timagazini. Tindzimi ta Xintima ta khiriwa hikuva a ti

tekeriwi enhlokwnei loko ku hangalasiwa mahungu eka swiyenge leswi boxiweke. Ririmi ra Xinghezi hi rona ri tirhisiwaka loko ku tsariwa maphephahungu na timagazini. De V Cluver (1993:27) tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

The high degree of acceptance of English by black South Africans is reflected in their active participation in The English language as exemplified by the numerous magazines and newspapers written in English for black by blacks. Further examples of the creative involvement of blacks with the English language include plays (resistance theatre), novels and poetry.

Ntshaho lowu w uvula leswaku ku amukeriwa ka Xinghezi hi Vantima swi paluxeka hi ku va va hoxa xandla eka tsala hi ririmi leri; swi tikomba hi loko phephahungu ta timagazini to tala ti tsariwilw hi Xinghezi hi Vantima va tsalela Vantima. Maphephahungu hi wona ma haxaka timhaka leti humelalaka laha misaveni siku na siku, tanihi leswi hi swi tivaka leswaku tiko a xi etleri ku etlela fusi magomani. Swi vula leswaku vanhu va tindzimi hinkwato va fanerile ku fikela mahungu lawa. Maphephahungu yo tala ya tsariwa hi ririm ra Xinghezi, leswi vulaka leswaku Vantima a va kumi mahungu hi tindzimi ta vona. Vantima va kuma mahungu lawa hi ririmi leri nga riki ra vona, ava voni swi hoxekile leswi endlekisaka xiswona hikuva va vona Xinghezi ku ri ririmi ro antswa ku tlula tindzimi ta vona.

Vatsonga eka nkarhi wa sweswi va kayivela maphephahungu lama tsariwaka hi ririmi ra vona. Matshalatshala yo endla maphephahungu ya endliwa kambe a ya tlhaveli hi sana, xik, phephahungu ra Nthavela a ri ringeta hi matimba hinkwawo ku fikelela tinwana ta tindhawu ta Vatsonga kambe vinyi va ririmi a va nga ri na mhaka na rona. Leswi swivangiwa hi leswi vanhu va nga riki na ku navela ka ku hlaya swilo leswi tsariwaka hi ririmi ra vona, vanhu va vona swi antswa ku hlaya phephahungu leri tsariweke hi Xinghezi.

Laha Afrika-Dzonga kuna timagazini to hambanahambana leti vulavulaka hi swilo swot ala swa vutomi, xihlamariso hileswaku ti tsariwa ngopfu hi ririmi ra Xinghezi. Tindzimi ta Xintima a ti tirhisiwi ngopfu eka timagazini leti, swi endla leswaku vinyi va tindzimi leti va nga vi an ku navela ku tirhisa tindzimi ta vona, kutani va namarhela Xinghezi. Vantima va vona swi antswa ku hlaya timagazini ta ku tsariwa hi Xinghezi ku ri na ku tirhisa tindzimi ta vona, leswi swi nyika ririmi leri tirhisiwaka matimba yo tshikelela tindzimi letinwana.

Rixaka ra Vatsonga ri pfumala magazine leyi tsariwaka hi Xitsonga leswi endlaka leswaku ririmi ri nga hluvuki. Vatsonga va twa onge loko va tirhisa timagazini to tsariwa hi Xinghezi

swi va endla va va va vutivi bya swilo leswi humelelaka laha misaveni. Ku na ku tshemba ka leswaku timagazini loko to tsariwa hi Xitsonga ti nge xaviwi ngopfu hikuva vanhu a van a ku navela eka ku hlaya leswi tsariweke hi ririmi ra vona. Leswi a hi ntiyiso hikuva munhu loko a hlaya mhaka hi ririmi ra yena u twisisa ku tlula loko a hlaya swo tsariwa hi ririmi rin'wana.

3.1.16 Inthanete

Matsalwa lawa ya tsariwaka eka inthanete ya tsariwa hi ririmi ra Xinghezi, leswi swi endla leswaku ririmi leri ri ya ri hluvuka. Tiwebusayiti ta lahaa Afrika-DZonga ti tsariwa hi ririmi ra Xinghezi ku nga ri hi tindzimi ta Xintima, leswi swi katsa na tindzawulo ta nkoka ta mfumo. Ku tirhisiwa ka Xinghezi swi endla vanhu va van a vonelo ro biha eka tindzimi ta vona; va twa onge tindzimi ta vona a ti ringanelangi ku vika timhaka ta nkoka eka rixaka. Swi le rivaleni leswaku *globalization* hi yona yi hoxaka xandla eka ntshikelelo lowu wa tindzimi ta Xintima.

Xitsonga hi rinwana ra ririmi leri nga tsariwiki eka inthanete, hambi kuri Google a yi viki timhaka hi Xitsonga ku fana na tindzimi tinwana laha Afrika_dzonga. Ku tshikeleriwa loko ku va kona hikuva ku ri na ku kholwa ka leswaku Xitsonga a xi na marito yo tala na leswaku Xinghezi I ririmi leri twisisekaka hi ku hatlisa hi vanhu vo tala. *Globalization* yi endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri va eka nxungeto w ova ri nga tirhisiwi eka inthanete.

3.1.17 Tiphositara

Tiphositara to tala laha tikweni ti tsariwa hi ririmi ra Xinghezi leswi endlaka vanhu vatwa onge loko swilo swi tsariwile hi Xinghezi hi swona swa ntiyiso. Vantima va twa onge swi hetisekile loko tiphositara ti tsaiwa hi Xinghezi hikuva va twa onge ririmi hi rona ntsena ri nga kotaka ku hlanganisa vanhu va tindzimi to tala. Ku tirhisiwa ka Xinghezi swi tshikelela tindzimi ta Xintima hikuva vanhu va ti tsanwa.

Xinghezi xi tirhisiwa eka tiphositara leti kumekaka laha ku kumekaka Vatsonga, leswi swa hlamarisa hikuva Vatsonga va nga kota ku ti twisisa ngopfu loko a to tsariwa hi Xitsonga. Vatsonga a va voni xihoxo loko tiphositara ti tsariwa hi ririmi ro ka ri nga ri ra vona emigangeni ya vona, leswi swi vangwiwa hikuva vanhu va twa onge Xinghezi hi rona ntsena ririmi leri hluvekeke ku tlula tindzimi letinwana. Mhaka leyi ahi ntiyiso hikuva Xinghezi xi hluvuka ngopfu loko vanhu va tsanwa tindzimi ta vona va namarhela xona.

3.1.18 Tibangi

Globalization yi kucetela leswaku Xinghezi ku va xona xi tirhisiwaka etibangi, leswi swi vula leswaku tindzimi ta Xintima ati tekeriwi enhlonkwani. Tibangi to tala laha Afrika-Dzonga ati katsi tindzimi ta Xintima, i endlelo ro biha lha swi tikombaka onge tindzimi leti ati tekeriwi

enhlokweni laha tikweni. Vavulavuri va tindzimi leti khiriwaka a van a mhaka na swona hikuva va amukerile leswaku Xinghezi xi tekeriwa enhlokweni ku tlula tindzimi ta vona. Loko munhu a lava vuxokoxoko byo karhi ebangi u kuma matsalwa lama tsariwake hi Xinghezi; tindzimi ta Xintima ti voneriwa ebodlheleni hikuva ati tekeriwa enhlokweni. Marzui (2004:54) mhaka leyi loko a ku:

...the impediment indigeneous linguistic progress through the use of English domination: the European languages like English in which Africans are taught, therefore, are potential sources of intellectual control. They aid the World Bank's attempt to expose Africans to get them to participate in the construction of knowledge that promotes the agends of international capitalism.

Ntshaho lowu wu vula leswaku Bangi ya Misava yi tirhisa Xinghezi ku fambisa migingiriko ya vona. Matiko ya Afrika ya boheka ku namarhela ririmi leri. Xitsonga hambiloko tindzimi letinwana ti katsiwa hi tin'wana ta tibangi, axi tekeriwa enhlokweni hikuva tibangi ti twa onge a kun a xiphiso loko ti nga katsi ririmi leri hikuva vavulavuri va tona va tiva no twisisa Xinghezi. *Globalization* yi hlukisa ntsena ririmi ri va eka nxungeto wo va ri nga nyamalala.

Absa hi yin'wana ya tibangi leti ringetaka hi matimba leswaku vaaki va laha tikweni va kota ku pfuniwa hi tindzimi ta vona, yi tiyisisa leswaku vaaki va kuma vukorhokeri na hi tindzimi ta Xintima. Vatsonga va twa onge ku tirhisa ririmi ra vona eka matsalwa ya ka Absa swi va yisa ehansi, leswi hi swi vona eka michini ya ti ATM laha Vatsonga va hlawulaka ririmi ra Xinghezi ku kuma ku pfuneka ematshanwini ya ririmi ra vona. Vatsonga va twa swi va yisa ehansi ku tirhisa ririmi ra vona eka michini leyi, leswi endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri nga hlukisi.

3.1.19 Swinavetiso

Globalization yi na nkucetelo wo biha eka tindzimi ta Xintima loko swi ta eka swinavetiso hikuva swinavetiso swo tala swi tsariwa hi Xinghezi. Maendlelo lawa ya va kona hikuva vanhu va kholwa ka leswaku swilo leswi tsariwaka hi Xinghezi swi na ntikelo ku tlula swa tindzimi letinwana. Tindzimi ta Xintima a ti hlukisiwi loko ti nga tirhisiwi tanihi tindzimi to sungula eka swinavetiso. Swinavetiso swo tala swi va swi tsariwile hi ririmi ra Xinghezi kutani swi hundzuluxeriwa eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi vula leswaku ku nga van a swihoxo leswi vangiwaka hikuva va nga ri na vuswikoti na vutivi byo enta eka swa vuhundzuluxi. Ku hundzuluxiwa ka swinavetiso aswi hlukisiwi ririmi hikuva ririmi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona ri langutiwa ringa ri rona nwini wa xinavetiso xolexo.

3.1.20 Vayimbeleri

Nkucetelo wo biha wa *globalization* hi tlhela hi wu vona eka swa vuyimbeleri, ririmi ra Xinghezi hi vona kuri rona ri tirhisiwaka ngopfu eka xiyenge lexi. Vayimbeleri vo tala va Vantima va yimbelela hi Xinghezi, leswi swi vula leswaku va vayimbeleri lava va vonela tindzimi ta vona ehansi. Vayimbeleri vo tala va twa onge ku yimbelela hi tindzimi ta vona swi va veka eka xiyimo xale hansi swinene, va vona swi antswa ku tirhisa Xinghezi. Hi hala tlhelo, vayingiseri na vona va tsakela ku yingisela tinsimu leti yimbeleriwaka hi Xinghezi, leswi swi endla leswaku vayimbeleri va boheka ku tirhisa Xinghezi. Vayimbeleri va Vatsonga na vona va tsanwa ririmi ra vona, ivi va namarhela Xinghezi loko va yimbelela. Lexi hlamarisaka hi leswi vanhu va tinxaka tinwana va yimbelela hi Xitsonga. Madalene (2012:5) u yima na mhaka leyi loko aku:

Ringo Mandlingozi, one of South Africa's Xhosa Afro-pop stars included Xitsonga lyrics in his song "Baleka"(Run), and the lyrics of Dj Black Coffee's house track "Masingita" are solely in Xitsonga.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vayimbeleri va tindzimi timbe va yimbelela hi Xitsonga, vayimbeleri vo fana na Ringo Mandlingozi na Dj Black Coffee. Tinsimu letimbirhi ti vile na ndhuma ngopfu hambu loko ti nga yimbelelangi hi Vatsonga. Hi nga vula leswaku Vatsonga va tisanwa kuva va tinyungubyisa ni bomba hi ririmi ra vona. Ku tsanwa ka Vatsonga kuva kona hikokwalaho ka nkucetelo wa *globalization* leyi endlaka leswaku Vantima va tekela tindzimi ta vona ehansi.

3.1.21 Ku amukeriwa ka Xinghezi

Ku amukeriwa ka Xinghezi ku kongomisiwa eka ku tshemba ka leswaku swilo hinkwaswo leswi endlwaka hi Xinghezi swi antswa ku tlula swilo leswi endlwaka hi tindzimi tinwana. Vanhu va tindzimi tinwana va boheka ku tirhisa ririmi leri leswaku va ta kota ku tekiwa va ri vanhu lava hluvukeke, hi marito manwana va kota ku famba na minkarhi. Ku tirhisiwa loku ka Xinghezi ku endla leswaku tindzimi letinwana ti nga hlukisiwi hi ku hatlisa, tinwana ta tona ti va eka nxungeto wo nyamalala hikuva vavulavuri va tona va ti nyenya. Madalane (2012:3) u tiyisisa mhaka leyi loko aku:

For most African people English has become the favourite language for communication with one another in public surroundings, such as workplaces.

They do not value their country's multilingualism as they believe that English gives them status and access power.

Ntshaho lowu wu komba leswaku vanhu va laha Afrika va tirhisa xinghezi ku vulavurisana naswona nale mitirhweni va tirhisa ririmi leri hikuva va twa onge i ririmi ra le henhla. Vantima lava a van a mhaka na tindziminyingi leti nga le tikweni ra vona; va tirhisa Xinghezi, hikuva va twa onge i swa xiyimo xa le henhla ku xi vulavula.

Xirhalanganyi xa ku amukeriwa ka Xinghezi xi vangwiwa hikokwalaho ka globalization; laha vavulavuri va langutaka Xinghezi ku ri ririmi ri roxe leri nga kotaka ku hlanganisa vavulavuri va tinxaka hinkwato. Vatsonga na vona va tekelerile eka ku tshamba ka leswaku Xinghezi xi antswa ku tlula ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endla leswaku Vatsonga va tsakela ngopfu ku vulavula hi Xinghezi ku tlula ririmi ra vona. Ku tirhisiwa ka Xinghezi ku tshikelela nhluvuko wa ririmi ra Xitsonga.

3.1.22 Ku titsan'wa ka Vatsonga

Globalization yi endla leswaku vinyi va tindzimi va tsanwa tindzimi ta vona, ivi va namarhela Xinghezi. Ku titsanwa ka Vantima swi endla leswaku tindzimi ta vona ti nga hluvuki, hinga vula leswaku ku hluvuka Xinghezi ntsena. Vantima va tirhisa Xinghezi eka swilo swa nkoka swa vutomi ku fana na le mitirhweni na le ka swilo mfumo. Vantima van a vonelo ro biha eka tindzimi ta von hikuva a va lavi ku tinyungubyisa hi tindzimi ta vona. Bamgbose (2011:5) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku:

Another type of negative attitude is that exhibited by speakers of minority languages. While linguistics readily object to the marginalization of such languages and advocates roles for them in certain domains, it is not unusual to find speakers of minority languages denigrating their own languages and preferring to them some major language of the country or an imported official language.

Ntshaho lowu wu vula leswaku Vantima hi vona vinyi lava va vonelaka tindzimi ta vona ebodlheleni. Vatsonga vo tala a va tinyungubyisi hi Vutsonga bya vona, leswi swi kuceteriwa hi *globalization*, hikuva yi endla leswaki ririmi ra Xinghezi ri voniwa ri ri na matimba ku tlula tindzimi letinwana ta Xintima laha Afrika-Dzonga. Vatsonga va namrhela ririmi ra Xinghezi onge hi rona ririmi ra manana. Vanhu vo tala loko va vulavula hi Xinghezi va twa onge hi kona va nga vulavula hi vutitshembi. Nkhwashu (2010:1) u tiyisia mhaka leyi loko a ku:

Important as language may be, one realises that there are some Xitsonga speaking people who take their language for granted, and this leads to a great extent to its marginalisation.

Ntshaho lowu wu komba leswaku Vatsonga vo tala va twa swi va khomisa tingana ku vulavula tindzimi ta vona hi vutinyungubyisi. Ku va Vatsonga va nga vulavuli ririmi ra vona eka tindhawu ta ximfumo swi endla leswaku ririmi ra vona ri voneriwa ebodlheleni eka vavulavuri vanwana. Vatsonga vo tala va na miehleketo ya leswaku ku vulavula Xinghezi swi endla leswaku munhu a tlhariha, kambe munhu u tlhariha hi ntumbuluko kunga ri hi ku vulavula ririmi ro karhi. Munhu la tlhariheke ange pfumeli leswaku ririmi ra yena ti nyamalala alo ri nhwi!!!

Vatsonga va fanerile ku tirhisa ririmi ra vona mikarhi hinkwayo, vanga tirhisi tindzimi tinwana loko swi boha; swi ta endla leswaku ririmi ri nga fi, ku faka xiviri xa munhu. Nkucetelo wa *globalization* wu endla leswaku vanhu vatwa va ri na ku tsakela ku tirhisa Xinghezi ku tlula ririmi ra vona, leswi hlamariska hileswi Manghei va nga hisekeriki ku tiva vo vulavula tindzimi ta Xintima.

3.1.23 Tinhlengeletano

Nkucetelo wa *globalization* wu endla leswaku Vatsonga va vona Xinghezi ku ri ririmi ra nkoka ku tlula ririmi ra vona, leswi swi endla leswaku loko ku ri na tinhlengeletano emigangeni va katsa ngopfu Xinghezi. Vatsonga lava tirhisaka Xinghezi eka tinhlengeletano leti va twa onge va ta tekeriwa enhlokweni hikuva va tiva ririmi leri. Ku titsanwa ka Vatonga ku tirhisa ririmi ra vona swi endla leswaku vantshwa va vona onge ririmi ra vona ari na ntikelo.

Varhangeri lava fambisaka mihlangano yo karhi va tsala tiajenda ta vona hi Xinghezi ku ri leswaku yi fanele ku fambisiwa hi Xitsonga, ku tirhisiwa ka Xinghezi eka tiajenda swi endla onge ririmi ra Xitsonga a ri ringanelangi ku tirhisiwa eka tinhlango. Hinga vula leswaku marito ya Xitsonga aya tekeriwi enhlokweni, vanhu loko va vulavula va tibyela ku tirhisa Xinghezi leswaku leswi va swi vulaku swita tekeriwa enhlokweni, maendlelo lawa ya endla leswaku lava nga tiveki Xinghezi va chava ku vulavula etinhlangeletaneni.

3.1.24 Mikosi

Maendlelo ya le minkosini ya pfindlusiwa hi *globalization*, swivulavuri a swi vulavuli hi Xitsonga hi ku hetiseka. Vatsonga vo tala va vulavula va tirhisa Xinghezi leswaku vata voniwa va ri lava tlhariheke (ku na ku kholwa ka leswaku loko munhu a vulavula hi Xinghezi u tlharihile). Swivulavuri emikosini swi hluleka ku hlaya matimu ya mufi hi Xitsonga, vanhu va kona loko va hlaya va tilumaluma. Hi hala tlhelo va hluleka no hlaya swiluva hi ririmi ra vona.

Maribye yo tala ya switsundzuxo ya tsariwile hi Xinghezi hikuva vanhu va twa onge ya ta va ya xiyimo xa le hansi loko va tirhisa ririmi ra Xitsonga. Maendlelo lawa ya endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri nga hluvuki. Ku titsanwa ka Vatsonga loko va tsala maribye ya vona swi paluxa leswaku *globalization* yi na nkuctelo wo biha eka vanhu hikuva yi endla leswaku vanhu va tshika vuvona va namrhela swilo leswi endliwaka hi Xinghezi.

3.1.25 Vuhundzuluxi

Xinghezi xi tirhisiwa eka swiyenge swo hambanahambana laha tikweni ra Afrika-Dzonga, swi va tano hikuva vanhu hi ku kuceteriwa hi *globalization*, va vona onge I ririmi ro antswa ku tlula tindzimi ta Xintima hambiloko Manghezi ma ri na hlayo ya le hansi. Mfumo wu endla leswaku matsalwa lama tsariwaka hi Xinghezi ya hundzuluxeriwa eka tindzimi ta Xintima. Ku hundzuluxiwa ka matsalwa lawa a swi hluvukisi tindzimi ta Xintima, kambe i ku kombisa vukulu bya Xinghezi. Tshotsho (2013:43) u seketela leswi loko a ku:

All government documents must be translated to indigenous languages and that would also enhance service delivery.

Ntshaho lowu w uvula leswaku matsalwa ya mfumo ya hundzuluxiwa Kunene ya yisiwa eka tindzimi ta Xintima. Loko matsalwa ya hundzuluxiwa swi endla leswaku mongo wa mhaka leyi tsariweke hi ririmi ro sungula wu nga fani leswi hetisekeke na ririmi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona. Xik, bibeke ya xitsonga yina swihoxo swo tala leswi tsariweke leswi endliweke hi vuhundzuluxi. Vito ra Xinghezi Jacob loko ri hundzuluxeriwaka eka Xitsonga ri vuriwa Yakobo, leswi swa hlamarisa hileswaku James na rona loko ri hundzuluxeriwa eka Xitsonga ra ha vuriwa Yakobo. Vuhundzuluxi a byi hluvukisi ririmi kambe byi pfuneta ku dlaya ririmi.

3.1.26 Nkatsakanyo

Globalization i theme leri kongomisaka eka vuhlanganisi lebyi humelelaka exikarhi ka matiko ya misava eka swiyenge swo hambanahambana ku fana ni swa mabindzu, ririmi, ndhavuko, vukhongeri, vupfhumba, thekinoloji ni swinwana. Xinghezi xi tekiwa ku ri ririmi ro hluvuka no antswa ku tlula tindzimi letinwana, leswi swi endla leswaku tindzimi letinwana ti kandziyeriwa. Vinyi va tindzimi letinwana va amukela leswaku tindzimi ta vona ati na ntikelo loko ti pimanisiwa na Xinghezi.

Globalization yi na nkuctelo wo biha eka ririmi ra Xitsonga hikuva yi endla leswaku vavulavuri va Vatsonga va tsanwa ririmi ra vona va namrhela ririmi ra Xinghezi. Ririmi ra Xitsonga ri le ka nxungeto wo nyamalala eka nkarhi lowu taka hikuva Vatsonga va tsanwa ririmi ra vona hikuva va nga ri voni ri ri nchumu. Marito ya Xitsonga ya nyamalala hikokwalaho ka nkucetelo wo biha wa globalization.

Vatsonga va fanele ku lwa hi tindlela hinkwato ku sirhelela ririmi ra vona eka nkuctelo wo biha wa globalization, leswaku ndzhaka ya vona yi nga nyamalali. Tanihi laha ku kombisiweke hakona eka swiyenge swo hambana hambana, Vatsonga va fanerile ku pfala vangwa leri nga kona ra matirhiselo ya ririmi.

3.2 NDHAVUKO

3.2.0 Manghenelo

Eka xiyenge lexi ku kaneriwa hi nkucetelo wa Globalization hi ku kongomisa eka ndhavuko wa Vatsonga. Hi longoloxa mindhavuko yo hambanahambana ya Vatsonga leyi nga nyamalala, hikwalaho ka Globalization. Hi xopaxopa swivangelo swa ku nyamalala ka mindhavuko leyi na leswi a yi pfuna swona erixakeni loko yi nga si cukumetiwa ku namarheriwa leyi taka hi le Vupeladyambu.

3.2.1 Maambalelo ya lavakulu

Nkucetelo wa *Globalisation* wu endlile leswaku Vatsonga va cinca na maambalelo ya vona ya ndhavuko laha khale vavanuna a va ambala tinjhovo, mayada, na maphaxani emilengeni ivi hala mirini va nga ambali nchumu. A va boxa na tindleve ku kala va vuriwa leswaku i vaka maboxandleve.

Ku hangalaka ka *globalization* ku endlile leswaku va cinca maambalelo va landzelela maambalelo ya Xiwesiteni, laha hi kumaka leswaku va twa onge leswi a ava ambarisa xiswona i swa xihedeni.

Ku lo na fika Valungu, vo vtheta va tshika maambalelo lama, va chava ku hlekiwa lomuya madorobeni, loko va famba va lava mitirho. Etikereni kona a va nga pfumeleriwi ku ri va nghena va ambarisile xisweswo ku viuriwa leswaku swi na vuhedeni endzeni. Va sungurile ku ambala tiburuku ku ya hi mixaka ya tona, tihembe na swikipa leswaku va ta kota ku amukeleka lomu va fambaka kona, loko va hlangana na tinxaka tin'wana. Emilengeni kona va sungurile ku ambala tintanghu hi ku hambanahambana ka tona, va karhi va chava ku hlekiwa hi tinxaka tin'wana.

Ana na le amadorobeni a va vuriwa leswaku a va tlharihangani kahle ku fana na tinxaka tin'wana. Na namuntlha swa ha ri tano swa ku tsan'wiwa ka Vatsonga hambani va ringeta hi tindlela hinkwato ku ticinca va nga ri nchumu.

Vavasati vona a va ambala swibelani, vusenga kumbe madeha emilengeni na minceka, kambe *globalisation* yi fikile yi cinca maambalelo molama. Va sungurile ku ambala tirhoko, tintanghu na swikete na swikipa kumbe tihembhe leswaku va ta kota ku amukeleka lomuya va fambaka kona ngopfungopfu emadorobeni na le tikerekeni hambileswi van'wana a va tama va sindzisa ku ambala xambalo xa le kerekeni ya Evangelical Presbyterian, kambe hala hansi va ambarile xibelani na swiqhoko swa ntima va tshika maduku.

Na kwalomu ka tin'wana tikereke a va boheka ku cinca va ambala tirhoko hi ku chava ku hlekiwa, va vuriwa leswaku va ambala van'wandhindhani hi tinxaka letin'wana. *Globalisation* yi yile emahlweni yi cinca vavasati se va ambala na tiburuku na swikipa leswo siya na mikava onge vo va swihlangi, va ambala na tintanghu leto leha ta makwayikwayi.

Leswi hinkwaswo va swi vona eka thelevhixini, yi nga yona leyi hangalasaka mikhuva na mitolovelo ya Xiamerika laha misaveni.

3.2.2 Maambalelo ya vantshwa

Vantshwa vona va ambala tijini na mateki, swikipa na tikepisi. Lava xinuna vona va bomba hi switayili swo hambana swa misisi, van'wana va penda misisi yi va ya buraweni laha xikarhi, va kera na swijujuvani swo hambanahambana, kasi van'wana va luka misisi yi va madirede, kasi van'wana va va kere tichisikopo. Loko va ambala tijini ta kona ta nyeketiwa ku sala ku vonaka na leswo rhangisa swa le ndzeni. Tin'wana ta tijini ta kona hi leto tsemiwa u kuma matsolo ma sale ehandle, kumbe to pendiwa hi mihlovo yo hambana. Leswi hinkwaswo va swi vona eka thelevhixini na le madorobeni. Swi hangalakile ni misava leyi hinkwayo handle ka le ka rixaka ra Mamuzileme lava ha ringetaka ku arisa vana va vona. Vantshwa va xisati na vona va ambala tiburuku ngopfungopfu tijini to hambanahambana na leto pendiwa na leto siya mikava, leto manya hala ndzhaku swi tlhela swi nyumisa, kasi rin'wana hi leto tsemiwa

matsolo kumbe matlhelo man'wana, nkarhi wun'wana ku va ku ri leto koma to siya mathanga ehandle kumbe ti yisa swo rhangisa ehandle va tlhela va nga nyumi, hikuva i fexeni ya le Yuropa leyi va yi vonaka eka thelevhixini na le madorobeni. Va ambala na tintanghu leto leha onge ti ngo tshoveka kumbe mateki lama mavito yo fana na ya Tiall Star na Vauzzi, na tin'wana ni tin'wana to hambanahambana. Va luka misisi yo hambanahambana ku fana na tidirede, tihair piece leto tshwuka. Ta wasi, ta rihlaza na yin'wana mihlovo. Van'wana va kera tikhati to fana na ta vafana va tlhela va penda exikarhi, van'wana va kera lomu matlhelo va siya ya le xikarhi yi lukiwile madirede kumbe *tihairpiece*, kasi van'wana va kera tichisikopo, va endla tikhelisi, tifizizi va yi ololoxa yi va endzhaku va yi boha hi swo khavisa va ambala na tiwiki. Maendlelo lama ma hangalakile. Tirhoko a ta ha ha tali ku ambariwa na loko ti ambariwa hi leto koma ngopfu na swikete swa kona hi leswi va nge i swigqebezani leswo loko va kwarhama u kuma va sala va lo tshama. Na le swikolweni u kuma va kerile tichuniki ti va leto koma na swikete swa vona swi va leswo koma swinene. Kurihiku swi xaviwile swi lehile tisayizi ta kona. Swikipa hileswo siya mikava ehandle kumbe makatla, leswi va swi tekelela eka Maamerika eka thelevhixini.

3.2.3 Mahanyelo ya vantshwa

Vantshwa lava vo tala va hava na mikhwa. Va delela na vadyondzisi lomu swikolweni na le tiyunivhesiti a va ha hloniphi, va vulavula onge i vanhu lavakulu lava nga tintangha ta vona. Swin'wana swa mahanyelo lamo biha swi sukela eka timfanelo leti va nga na tona hikwalaho ka xidemokirasi. Loko vatswari va va tshinya va va khomisa emaphoriseni va vula leswaku vona va tirhisa na ririmi ra le xitarateni onge vo vulavula na tintangha ta vona. Vatswari va vuriwa hi mavito man'wana yo fana na va thayima na vamagirizini. Va tala ku kumeka empatwini navusiku va endla leswobiha swo huma endleleni leswi endlaka leswaku lava xisati va kuma vana va ha ri swihlangi. Ni leswaku swihlangi swa kona i swa vamani a va swi tivi hikuva va rhandzana ni vafana lavotala. Ku nga va tintangha ta vona kumbe vavnuna lavakulu lava vuriwaka tibulezara lava va xavelaka swilo swo durha leswi vatswari va vona va nga swi kotiki ku va xavela swo fana ni tiselulafoni na swiambalo. Va nyikiwa na timali leswi endlaka leswaku va tshama na le mabyalweni.

Nkarhi wun'wana vaxavisa va byalwa va nyanyisa xiyimo lexi hikuva va endla tibexe ta vusiku hinkwabyo ivi vana va vuya nimpundzu laha ku nwiwaka byalwa ri kala ri xa. Swin'wana swa mikhuva leyi yi nyanyisiwa hi mfumo, hikuva wu va nyika timali ta mudende wa vana, leswi swi na nkucetelo wukulukumba eka vantshwa lava, hikuva va teka timali ta kona va titirhisa hi ndlela yo ka yi nga nri kahle. Naswona eswikolweni va tongiselana. Vana vo tala va kuma makhwiri va ha ri vantsongo hikwalaho ka timali leti, kasi mfumo na wona wav a yimelela leswaku va nganhlongiwi eswikolweni u kuma sw n'wana a ri na vana vambirhi kumbe

vanharhu a ha ri esekondari leswaku a ta kuma mali leyi. Hi hala tkhelo na vafana va rhandzana na vamanana lavakulu vo hundza na vamaana wa vona, hikuva va nyikiwa timali va vuriwa tibeng10 ta vona leswi endlaka leswaku va nga ha hlonophi vanhu lavakulu eka vona. Mali leyi va yi kumaka ya mudende wa vana a va xaveli vana swiambalo na swakudya laha van'wana va bejaka muchayeni ni ku tlanga makariti hi yiona.

3.2.4 Swo hungasa

Mhaka yin'wana yi nga cinca ngopfu i ya swo hungasa hi swona. Vanhu va khale a va hungasa hi ku thya ncuva, ku rhuya tihlampfi eka lava xinuna, ku chaya swipendana na timbila, kasi vavasati a va hungasa hi ku chaya mindzhumba na ku rhunga malapi. Vanhu va sweswi va hungasa hi ku nwa byalwa lomuya swipotweni na le lama xavisaka mabyalwa ri kala ri xa, hambi vavasati kumbe vavanuna swa fanalomuya tibexeni, va yingisela tirhadiyo, ku tlanga hi tiselulafoni leswi va nge ku na tiwhatsapp. Vavasati va tshika no sweka hi ku rivata hi tibuku ta swikandza. U kuma van'wana va karhi va rhuketelana hi swona va boxelana na swihundla leswi vonaka hi vanhu vo tala lava swi tirhisaka na tinhlamba to hambanahambana. Van'wana va hungasa hi ku vona thelevhixini nkarhi wun'wana ri kala ri na swihlangi swi vona na tifilimi ta tihlamba leto ka ti nga swi ringanelanga , kasi van'wana va hungasa hi khomphyuta na tilepitopo. Mhaka leyi yi hangalakile ni misava hinkwayo hikwalaho ka thelevhixini. Ku tshikiwile leswi ya swa mitsheketo na mitshayilo leyi dyondzisa vanhu mahanyelo ya kahle.

3.2.5 Mitlangu

Loko swi ta eka mitlangu vavanuna a va tlanga hi ku chaya xigubu na ku cina micino ya ndhavuko yo giya na xincayincayi. Lava xisati vona ava cina xifasi, swikhombani va chaya mindzhumba, va cina xibelani ni ku chaya timhalamhala. Eka vana a ku ri na mitlangu ya ndhavuko yo fana na mbhalelembhale, luveke, magava na xiphawa. Sweswi ku ciniwa micino ya ximanguvalawa yo fana na sarafina, tovetsa, kwasa na manyisa. Hi tlhelo ku na mitlangu ya bolo ya milenge, rhakibi, basiketebolo, ku yimbelela na ku tsutsuma swa xiwesiteni. U kuma loko va ku ku na bolo ya matiko ya misava (FIFA) kumbe ya matiko ya Afrika (CAF) vanhu va fa hi ku kandziyelana kwale timbaleni ta mitlangu ngopfungopfu loko ku tlanga xipano xa Kaizer Chiefs na Orlando Pirates laha va vaka va tale ku hundza nhlayo ya xitediyamu. Ku na lava tlangaka mitlangu ya tibasikiri, kasi van'wana va tlangisa timovha va ti tisipina, ku tsutsuma maratoni na ku khida. Swilo leswi hinkwaswo swi humelela hikokwalaho ka 'globalisation'.

3.2.6 Tidyondzo

Tidyondzo na tona ku tumbulukile to hambanahambana ku suka etiyunivhesiti, tikholichi na tithekinikhoni leswi a swi a swi nga ri kona khale. A hi tiva vafana va dyondza ku tirha mitirho ya mavoko eka lavakulu eka vona ehubenyi na le makaya, ku vatla timbalelo, ku hada byanyi, ku tsema tihunyi, ku felela tindlu hi makenya kumbe deke, ku vatla mikombe, tifetho, tindyelo, matshuri na misi ya kona, ku luka switshatshani na tinhlelo va xavisa. Vavasati na vona a va dyondza mitirho ya xisati hi ku languta lavakulu eka vona yo fana na ku kandza mavele va endla mugayo, ku luka switheve, ku hulelea vuhlalu, ku sweka na ku sindza. Yankizo (2013: 4) u seketela mhaka leyi hi mukhuva lowu:

Young people learnrd their lessons for life largely by joining in the daily round of the social group. During family meetings a nd visits to relatives, children learned about their origins, ancestors, gods, heritage and the origin of annual festivals. Every member was taught to acquire positive personality traits like honesty, hardwork courage endurance and sociability.

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya leswaku vantshwa a va dyondza timhaka ta vutomi hi ku tihlanganisa na ntlawa wa vanhu lavakulu masiku hinkwawo, laha a va kuma tidyondzo to hambanahambana loko ku ri na mihlangano ya xindyangu, na loko ku endzile maxaka ya vona. Vana a va dyondza hi ta ku davula ka vona, swikwembu swa ka vona vanhu va khale vaka vona lava nga lova, mfuwo na mikhuvo ya ndhavuko leyi a yi endliwa lembe na lembe

Swilo leswi a swi va vuyerisa, kambe sweswi a swa ha ri tano, thekinoloji yi tisile swigayo leswi nga pfala mitirho yo kandza leswi a swi endla leswaku va tshama va hanyile kahle emirini ya vona. A va tlhela va vumba timbita na tiyinkhwa leti a ku swekiwa hi tona hayi sweswi vanhu va faneleke ku xava mapoto yo endliwa hi tinsimbhi to hambanahambana leti na tona ti vangaka mavabyi eka Vantima. Sweswi swi tekiwa leswaku loko u sweka hi mbita a wu dyondzekangi kumbe u xisiwana. Timbita leti a ti tirha na ku chela mati na mabyalwa na swin'wana swihalaki, ku nga ri madiromu na swigubu leswi makiwaka hi tipulasitiki leti vabyisaka vanhu. Leswi swi seketela hi Obidi (2005: 7) loko a ku:

The majority of people in traditional society were given education at childhood level which enabled them to participate in various occupations ranging from agriculture and allied activities to manufacturing, craftsmanship and trading.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla ya ha tiyisisa timhaka ta leswaku vanhu va khale a va kuma tidyondzo va ha ri swihlangi, leswi a swi endla leswaku va kota ku nghenelela eka mitirho yo hambanahambana ku suka eka vurimi, ku vumba, ku vatla na ku xavisa. Hi ndlela leyi hi kota ku vona leswaku tidyondzo ta xikhale ti tekile xiphemu xikulu eka ku hundzisa ndhavuko ku suka eka rixaka ra Vatsonga ra khale ku ya eka leri landzelaka hi ku endla nongonoko wo landzelerisa mafambiselo ya vutomi na ku rhangela vanhu leswaku va tiva leswi va faneleke ku swi endla ku ndkandlamuxa ikhonomi ya vona ku nga se tumbuluka tidyondzo ta le titlilasini leti lawuriwakana ku fambisiwa hi Ndzawulo ya Dyondzo. A swi nga bohi leswaku va rhangwa va ya nghena etlilasini leswaku va kota ku van a vutshila na vutivi lebyi.

Swilo leswi Vatsonga a swi nga va durheli, naswona a swi endla leswaku swilo swi titimela kahle hayi swigwitsirisi leswi nga kona hikokwalaho ka globalization. Swilo leswi a swi tshama exitangeni swi hlayiseka kahle, kasi sweswi swi tshama emakhixini. A ku swekiwa hi ndzilo, kambe se ku tirhisiwa tigese na magezi. Magezi lama ma tile hikwalaho ka thekinoloji laha u kumaka na swakudya swa kona a swi vupfi swona na ku nandziha ka swona a swa ha ri swona hi mhaka leyi van'wana va ha tiyiselaka va tirhisa timbita na mindzilo, hikuva very a swi nandzihi swakudya swo swekiwa hi mapoto ku tirhisiwa gezi kumbe gese. Vavasati a va tsema tihunyi leti a ku swekiwa hinkwaswo leswi a ku ri yin'wana ya mitirho ya vona.

Tihunyi hi le tlhelo a ku ri yin'wana ya mitirho ya vona, a ku orhiwa tona loko ku titimela, kambe sweswi ku tirhisiwa tihitara leswaku vanhu va kota ku kufumela. Magezi lama hi wonama endlaka leswaku vanhu va hatlisa va fan a mahlo, hikuva loko va nga ma tirhisi a va ha voni kahle. Hambileswi ku nga nhluvuko ku ya hi vatumbuluxi va swona. Vanhu a va ha swi lavi ku tirhisa na mindzilo hi ku ehleketa leswaku va ta cinca na mihlovo va nyanya ku ntima.

3.2.7

Swakudya

Loko swi ta eka timhaka ta swakudya Vatsonga a vo rima va byala swakudya leswi a va hanya hi swona swo fana na mavele, timanga, miroho, tinyawa, n'wahuva na matimba leswi a swi nga durhi ku swi xava naswona a swi kumeka hi ku olova, hikuva a va kota na ku khusa miroho ya vona leswaku loko ku nga ri na mpfula va kota ku tidyela swona. Swakudya leswi a swi nga vabyisi vanhu a va tshama va hanyile kahle emirini. A va sweka tihove, tshopi, xinghwimbi na xiendlahivomu hi swirimiwa. A va fuwa tihomu, timbuti na tihuku kumbe va ya

eku hloteni leswi a swi endla leswaku va dya swakudya swa kahle, hikuva loko va lava ku dya nyama a yi nga ri yona leyo rhanga yi vekwiwa exigwitsirisini leyi vangaka mavabyi yo hambanahambana ku fana na mfukuzana leyi nga tata tiko. Nyama ya kona a yi ngari yona leyi dyiwaka sweswi laha u kumaka leswaku swifuwo swa kona swi tlhaviwa tijekisoni leswaku swi hatla swi kula hi van'wamapurasi swi ta xaviswiwa Kunene. U kuma leswaku u xaviseriwa huku ya mavhiki manharhu kasi letiya a ti tiyerile ti nga tlhaveriwangi mirhi yo karhi leyi vabyisaka vanhu.

Timbewu ta sweswi hi leto cheriwa mirhi yo karhi leswaku swirimiwa swa kona swi hatlisa swi kula leswi vangaka mavabyi yo hambanahambana. Nyama ya kona loko yi dlayiwile homu ivi yi dyiwa leyi saleke yi vengiwa yi endla mitonga kutani yi ya dyiwa nkarhi lowutaka yi kandzeriwile hi timanaga kumbe rininga. Leswi a swi aka miri ya vona eka nkarhi lowu nga hundza. Sweswi ku tale ngopfu mavabyi ya chukela, hikuva vanhu se va dya swakudya swo ta hi le ntsungeni wa le malwandle. Vanhu van'wana a va ha sweki na ku sweka lomu makaya va dya lomu ka va KFC, NANDOS, MCDONALD na tin'wana tindhawu. A swi talangi ku kuma emadorobeni ku ri na mavhengele lama xavisaka swakudya swa ndhavuko, hambi kuri etihodela ku swekiwa swakudya swa Xiamerika ku vuriwa leswaku i ku tihluvukisa. Loko wo pfula bindzu ro xavisa swakudya swa xintu xa Vatsonga a ku nga ti munhu a ta xava.

3.2.8 Mitirho

Globalisation yi tisile ku cinca lokukulu eka xivandla xa mitirho. Khale a hi tiva leswaku vavanuna va na mitirho ya vona na vavasati va na mitirho ya vona. A ku languteriwile leswaku wanuna wa muti hi yena a nga ta ya eku tirheni a ta kota ku hlayisa ndyangu wa yena kasi wansati a fanele a sala ekaya a basisa muti, a sweka, a tlhela a hlayisa swihlangi. Ku tumbulukile matirhelo lamantshwa ya leswaku vavanuna va tshika mitirho ya ndhavuko yo fana na ku risa tihomu, ku endla malwangu, ku rima masimu ni kupana tihomu na swin'wana na swin'wana leswi a swi endla leswaku va kumeka va ri emakaya ya vona. Va sungurile ku ya lava mitirho lomuya madorobeni ku fana na le migodini ya le Khimbini na le Joni leswaku va ta kuma mali yo hlayisa mindyangu ya vona. Leswi swi vangile leswaku vavanuna van'wana va tshika na mindyangu ya vona va kholwa kwale Khimbini na le maJoni.

Van'wana va sungurile ku tirha emakhixini ya valungu, va tirha mitirho ya vavasati, leswi nga ri ku ntolovelo wa Vatsonga. Loko va ri kwale madorobeni a swi endla leswaku va heta malembe mambirhi manharhu va nga se tshama va vuya ekaya hikuva swifambo a swi nga se ndlandlamuxiwa. Ku tumbuluka ka dyondzo hikwalaho ka *globalization* ku endlile leswaku vanhu va xisati na va xinuna va nghena swikolo. Tidyondzo leti ti tisile ku cinca eka matirhelo

laha vanhu hinkwavo va faneleke ku tirha mitirho yo fana swi nga khathaleki leswaku i wa rimbewu rihi.

Ka ha ri hava leswaku wansati u tshama ekaya a hlayisa swihlangi, a sweka a tlhela a basisa muti. Vanhu hinkwavo va tirha mitirho leyi va nga yi dyondzela, hambu i ku chayela switimela, mabazi ,swihahampfhuka, vudokodela, ku nghena emigodini, vuphorisa, vusocha na swin'wana ni swin'wana namuntlha na vavasati va swi kota. Mhaka leyi hi yona yi vangaka tinyimpi ematikweni ya Mamosileme, hikuva i vanhu lava landzelelaka ngopfu Xintu, va ha lava leswaku vavasati va tshama ekaya , va nga dyondzi xikolo naswona va nga chayeli mimovha kumbe ku tikuma va ri karhi va tirha mitirho ya xiphurofexini. Vatsonga a va nga pfumeli leswaku vana va vona va xisati va ya exikolweni, a va vula leswaku va ta hunguka. Kambe *globalisation* yi va cincile va hanya Xiyuropa. Vavanuna na vona namuntlha va tirha mitirho ya xisati yo fana na ku sweka, ku hlantswa, ku dyisa na ku cinca vana malerhi.

3.2.9 Nawu wa le hubyeni

Ku ya hi nawu wa Vatsonga milandzu a yi tengiwa ehubyeni. Huvo leyi a ku va kuri hosi, tindhuna na vakhalabya va tiko. Munhu loyi a nga dyoheriwa a ya a ya mangala nandzu ehosini kutani Hosi a yi ta vitana mumangaleriwa a ta kwale hubyeni a ta hlamuseriwa nandzu wa yena. Ku suka kwalaho huvo a yi ta tshama ehansi yi langutisa nandzu wa kona kutani yi vitana mumangali wa nandzu na loyi a nga mangaleriwa hi siku leri huvo yi nga ri boha. Loko munhu a dyiwile hi nandzu a va ta twanana leswaku u rihisiwa nandzu lowu hi ndlela yihi, a nga bohiwa a biwa kwale hosini, a rihisiwa hi tihomu to karhi kumbe tindlela tin'wana leti huvo a yi vona ti fanerile. *Globalization* yi tisile milawu yintshwa ya le hubyeni laha se ku nga na tijele laha u faneleke ku tshama kona, u fanele u beyileriwa loko swi pfumela loko va ha lavisisa nandzu wa kona u nga se ya ekhoto .Ekhoto a ka ha tirhi tihosi na tindhuna, ku na vamajisitarata, vachuchisi, vaavanyisi na va toroki lava va ku vulavulelaka swilo hambu swi nga ri swona. Vanhu se va yimeleriwa hambu a lo dlaya munhu swa endleka a huma ekhoto a ya titshamela ekaya. Ku tirhisiwa ngopfu na vukungundzwana laha vanhu van'wana va tshikiwaka va ri karhi va ri na milandzu va ku tidokete ti lahlekile. Vanhu va lahlekeriwa na hi tindzhawu leti vatshamaka eka tona va yisiwa lomu va nga ku laveki hi milawu ya kona. Ku cinca ka matirhiselo ya nawu wa Xintu ku endlile leswaku vugevenga byi nyanya laha tikweni. Hambu ku ri vuloyi byi nyanyile hikuva nawu lowu tirhisiwaka sweswi wu vula leswaku ku hava (*act*) leyi vulavulaka hi swilo sweswo laha Africa Dzonga kasi eka matiko akelana yo fana na va Botswana yi kona. Khale loko munhu a pumbiwile vuloyi a ku humiwa mungoma ku ya ku ya hlahluviwa

3.2.10 Matshamelo ya le ndyangwini

Ndyangu kumbe muti i longo na masungulo ya rixaka rin'wana na rin'wana ra vanhu. Ku na milawu leyi fumaka muti ku ya hi ku hambana ka tinxaka ta vanhu. Ku nga se va na *globalization* a ku ri na muxaka wun'we wa muti laha Afrika, laha a ku vulavuriwa hi wanuna na wansati kumbe vasati va yena na vana, vatswari va yena ,maxaka ya yena, vamakwavo wa yena na vana va vona ku katsa na,vanghana va yena na vana va vona. A ku ri na vun'we, ku twanana na ku titwa va ri xilo xin'we. A ku ri na vuxaka lebyikulu exikarhi ka vamakwavo laha a vabyi kombisa hi ku seketelana va tlhela va pfunana xikan'we na maxaka ya vona. A va rhandzana, va sirhelelana, va hlayisana va tlhela va hloniphana hayi ku tshikelelana, leswi swi seketela hi Uka (1969:105) loko a vula leswi landzelaka:

“In the traditional African society, just before the wide spread of western Imperialism and cotemporary globalization, there was one type of family: The extended family system, which included a man, his wife or wives and their children, relatives, and in some sense children of the man’s friends.

Ntshaho lowu wu seketela leswi matshamelo ya ndyangu wa Xiafrika a wu ri xiswona ku nga se hangalaka mikhuva na mitolovelo ya le vupela dyambu, leyi nga fika yi cinca swilo hinkwaswo hi kwalaho ka *globalization*.

Ku yisa emahlweni, vanhu va muti a va tirhisana tani hi ntlawa wun'we va hlayisa muti lowu na ku wu hlulukisa. Miti leyi a yi akiwile kahle ku ambariwa kahle ku tlhela ku dyiwa kahle hikuva swakudya a swi nga xavisiwi a va tirimela va tlhela va fuwa swifuwo leswi a ku dyiwa nyama ya swona. Miti leyi a yi ri ni mfuwo wa yona, mikhuva na mitolovelo. Ku ta ka vanhu va le vupela dyambu laha Afrika swi cincile xivumbeko na mahanyelo ya miti ya Afrika. Valungu a va tekela ndhavuko wa Vantima ehansi va vula leswaku va hanya vuhedeni , leswi nga endla leswaku Vantima na vona va titsan'wa va vona swi antswa ku cukumeta xintu xa ka vona va ncisetela Valungu hi ku aka tindlu to fana na ta vona. Va sungurile ku teka nsati wun'we ntsena loyi a tlhelaka a tswala vana vambirhi kumbe vanharhu, va hetelela hi ku rhurha va ya tshama kun'wana. Ngopfu emadorobeni va siya vatswari va vona na maxaka ya vona. Sweswi vatswari va yisiwa na lomuya vuhlayiselweni *Old Age Homes* Va ya tshama kona hikwalaho ko xaniseka. A va ha hlayisiwi hi vana va vona lava a va fanele va va swekela na ku va hlantswela hikuva se va dyuharile.

Mhaka ya ku va wanuna se a teka nsati wun'we swi le ku vangani na ku hangalaka ka mavabyi yo fana na (AIDS) hikuva hambu a ri na nsati wun'we u tlhela a va na swigangu swo tala ehandle leswi a nga swi tiveku leswaku swi rhandzana na vamani hi le tlhelo, hikuva u va a nga xi lovolanga hi mhaka ya ku ncisetela valungu kasi Wantima i Wantima swi le ngatini leswaku u fanele a teka tshengwe. Nkarhi wun'wana swigangu leswi swi va tshikisa na ku hlayisa miti ya vona va tlhaka va ya tshama na swona swi ri karhi swi va dya timali loko swi vona leswaku va dyuharile kumbe ku helela hi ntirho swa va hlongola kumbe swi va dlaya swi ta kota ku kuma lava kahle.

Lomuya madorobeni u kuma se vavanuna va ri karhi va tshama eswitarateni va dya na le tidasibini loko se va hlongoriwile. Nkarhi wun'wana va lova va tlhela va lahliwa hi swigangu maxaka ya vona ya nga swi tivi na ku va helele kwihi. Van'wana vavanuna va posiwa hi mabazi va hakeleriwa thikithi ro vuya ekaya va fika va kuma leswaku va sale va rhurha loko a ha khorwile a nga ha ku tivi lomu va nga ya kona, kumbe a nga ha ku tivi ekaya ka yena a famba a vutisela kunene. Vana va sale va kula va dyondza na swikolo loko va fika va tihlamusela nkarhi wun'wana va va hlongola kumbe va va amukela . Swilo leswi hinkwaswo swi humelela hikwalaho ka *globalization*.

3.2.11 Matekanelo

Hi nawu wa Vatsonga loko munhu a lava ku teka nsati a nga fambi a lava wansati loyi hi yexe, a ku rhumiwa vanhu va ya n'wi lavela nsati. Vanhu lava a va rhumiwa a ku tala ku va vahahani wa jaha kumbe swirho swin'wana swa kwala ndyangwini. Mhaka leyi yi seketela hi Shabangu (2006: 28) hi ndlela leyi:

Hi Xintu xa ka hina, jaha a ri nga tivulavuriseli ntombi. Loko se jaha ri kurile, naswona ri tirhile ri hlengeletile xuma ni swingolongondzwana swo sungula muti hi swona (swo fana na mikumba ni malakani) a ku tshamiwa ehansi hi ndyangu ivi ku kaneriwa hi nhwana loyi a ri fanele ku n'wi teka.

Wansati loyi a va nga lavi wun'wana na wun'wana, a va rhangwa va vutisisa kwale mugangeni leswaku vanhu va muti wa kona va hanyisa ku yini, leswi katsaka vuloyi, vulolo, mahlayiselo ya vona muti, migingiriko ya vona, makuriselo ya vona vana na swin'wana na swin'wana. A va nga langutisi ku saseka ka nhwana, tidyondzo ta yena kumbe vusiwana na ku fuma ka vanhu va ka vona, leswi swi seketela hi Shabangu ibid) loko a ku:

Loko ku kaneriwa hi ntombhi ya kona ku xiyaxiyiwa ngopfu hanyele ni mitirho ya yena xikan'we ni hanyele ra ndyangu hinkwawo w aka va nhwana yoloye. Vahahani wa jaha kumbe vasesi wa jaha hi vona va tivaka kahle mahanyelo ni ku tiya ka vanhwanyana va muganga, hikuva v aka na vona mati va tlhela va tshova na vona tihunyi. Loko jaha ri vonile ntombi ya le kule, maxaka lava nga ekusuhi ni muti w aka va tombhi hi vona va pfunaka swinene eka ku hlawula ntombhi ya kona.

Laha mutsari u kombisa mahanyelo ya nhwanyana ma ri ma nkoka eka ku va vamuti va kota ku pfumelela n'wana wa vona wa jaha leswaku a n'wi lovola. Loko va lavisisile va n'wi kuma nhwana yaloye a ku ta rhumeriwa vanhu va ya n'wi lovola, laha ku nga lovorwi hi mali a ku lovorwi hi tihomu. Vamuti wolowo a va ta vula leswaku va lava tihomu tingani. Loko a lovorwile a ta hlomisiwa ku endliwa mitlangu ya ndhavuko laha a ku swekiwa byala bya Xintu hi ku hambana hambana ka byona, ku dlayiwa na homu na mbuti ku dyiwa ku ciniwa na micino ya ndhavuko yo fana na xigubu, muchongolo na swin`wana na swin`wana. Shabangu (2006: 29) u seketela mhaka leyi hi mukhuva lowu:

Khale wansati a a lovorwi hi tihomu ta milenge laha homu yin'we a yi ri khume ra tirhandi. Loko tihomu ta milenge ti nga ri kona a ku humesiwa mali hi ku landza nxavo wa homu ya milenge.

Rikhotso (1985: 25) u seketela leswi paluxiweke hi Shabangu hi ku vula leswi:

Khale ka khaleni vakokwa werhu a va lovola hi swikomu leswi a va swi fula. Muxaka wa xikomu xo lovola xi vuriwa nsuku. Loko nkarhi wu ya emahlweni ku lovorwile hi tihomu. Kasi masiku lawa ku tirhisiwa mali. Loko mali kumbe leswi va lavaka ku lovola hi swona swi nga swi nga ringananga a va hlamula va ku "Nandzu i nkumba" kumbe "Lovola n'wananga a nga heli".

Mitshaho ya Shabangu na Rikhotso yi tiyisisa malovolelo ya khale ma Vatsonga lama nga nyamala hikokwalaho ka *globalization*. A heleketiwa kwale vukatini a famba na tinxangwana ta yena ti ya n'wi pfuna ku tirha ku kondza a tolovelanyana muti wa kona. Rikhotso (1985: 26) u seketela mhaka leyi yak u korhoka hi ndlela leyi:

Endzhaku ka muchongolo, vatswari va nhwana va sweka byalwa byo Heleketa evukatini a ya hloma.

Hikwalaho ka *globalization* maendlelo lama a ma ha ri kona vafana vo famba va tigangisela vanhwanyana hi voxwe swi nga langutiwi leswaku u hanyisa ku yini kumbe mahanyelo ya ndyangu wa ka vona. Ku sungurile maendlelo mantshwa lama va nge ku na ku (jola) laha vantshwa va yimaka lomuya mapatwini va endla swilo swo huma ndleleni va helelela va kuma swihlangi va nga lovolanangi .Loko se nhwanyana a onhakile wa heleketiwa kwale ka va mufana nkarhi wun`wana a fika a kaneta leswaku hi yena a nga onha nhwanyana yoloye, hikuva ku va ku ri hava vumbhoni bya swona.

Leswi swi tisa ku vengana exikarhi ka mindyangu yaleyo yi khumbekaka. Na kambe swi endla leswaku n`wana loyi a vaka a tswariwa a nga vi na tatana, nhwanyana yoloye u tshika na ku dyondza xikolo loko lowa mufana a karhi a dyondza a ya emahlweni a hetelela a tekile lava nga dyondza ku fana na yena. Eka nkarhi lowu hi hanyaka eka wona mhaka ya ku rhandzana ka swihlangi yi hangalasa na mavabyi ya (AIDS) hikuva vana vo tala va tswariwile va ri na xitsongwatsongwani xa HIV, va tlhela va nga byeriwi hi vatswari va vona xiyimo xa vona hikuva va va nga tisirhelelanga loko va endla swa masangu kwalomu va fambaka kona ngopfungopfu emabyaleni na le tibexeni.

Matekanelo ya Xintu a ma ha ri kona se ku tirhisiwa maendlelo ya le Vupeladyambu, laha hi kumaka leswaku a swa ha bohi ku lovola ku ambexaniwa swingwavila tani hi mfungho wo komba leswaku vanhu valavo va tekanile, va tlhela va ya eka majisitarata va ya sayina va kuma phepha ro tiyisisa leswaku va tekanile. Kutani va endla mikhuvo leyi va nge i *white wedding* leswi a swi nga ri kona khale. Ku tlhela ku va ni milawu ehenhla ka matekanelo lama, laha ku nga na va *incommunitiy of property* leswi vulaku leswaku xa mina xa wena. Hambi loko wun`wana a nga tirhi exikarhi ka vanhu vo valavo ku vuriwa leswaku tinhundzu leti va nga na tona i ta vona hinkwavo, loko vo hambana va ta pambulelana hi le xikarhi swi nga khathaleki leswaku tinhundzu teto ti xaviwile hi mani. Kasi ku tlhela ku va na va *out of community* laha un`wana na un`wana a nga na nhundzu ya yena ku tlhela ku va na va *customary law* laha wanuna a pfumeleriwa ku teka vavasati wo tlula wun`we . Milawu leyi yi karhata ngopfu eka hina Vantima hi ku angarhela, hikuva nkarhi wun`wana vanhu va tekana kambe va nga yi va ya sayina eka majisitarata leswaku va tekanile, kutani loko un`wana wa vona o tshuka a lovile swi karhata ngopfu ku koxa timali ta tiphexeni, ta tindzindza khombo na tinhundzu ta munhu yaloye a loveke. Ku yisa emahlweni vanhu se va pfumeleriwa na ku tekana hi rimbewu rin`we lexi a ku xiyila eka hina Vatsonga, hambu ku ri Bibebe a yi pfumelelani na swona swilo swa muxaka wolowo kambe se swi pasisiwile eka matiko yo tala hikwalaho ka *globalization*.

Mhaka yin`wana leyi vangaka nhlayo ya le henhla ya ku thalana eka vukati bya namuntlha i nawu lowu nga pasisiwa wa (50/50) lowu vulaka leswaku wanuna na wansati va ringana endzeni ka muti. Mitirho yo sweka, ku hlantswa, ku basisa muti, ku dyisa na ku cinca swihlangi malerhi na swin`wana na swin`wana leswi a swi vuriwa leswaku swi tirhiwa hi wansati na wanuna wa boheka ku swi tirha. Emitini yin`wana ku endliwile na xikomba-nkarhi lexi kombetaka leswaku namuntlha ku sweka mani kumbe i mani a nga ta tlela a cinca n`wana malerhi kumbe ku n`wi mamisa bodlhela na vusiku. Leswi swi katsa na ku ya eku hungaseni laha ku bohiwaka leswaku hi siku ro karhi wanuna u ta sala na swihlangi loko nsati wa yena a ti humesile na vanghana va yena, na siku leri wanuna a nga ta tihumesa na vanghana va yena lowa nsati a sala na vana. Hi nawu wa Vatsonga loko wanuna o voniwa a karhi a tirha mitirho ya xisati a ku vuriwa leswaku u dyisiwile gomondhela, murhi wo phutisa vavanuna.

Mhaka ya muxaka lowu yi vanga leswaku vanhu va nga ha hloniphani endzeni ka muti, hikuva hina hi fika hi yi hundzeleta tani hi loku nga ri ndhavuko wa Vatsonga. Leswi swi vanga leswaku vantshwa lava tekanaka eka masiku ya namuntlha va nga hetu na lembe va ha tekanile. Van`wana loko se swiyimo swi tika va teka swibamu va dlaya vasati na vana va vona va hetelela hi ku tidlaya. Leswi swi vangwiwa ngopfu hikuva loko se vatekani va ri na swiphogo a ka ha vitaniwi vahahani na vamalume va ta va laya na ku kambisisa lexi va holovisaku se veri ku na ti *marriage counselors* leti u kumaka leswaku a yi tivi milawu ya Vatsonga leyi yi faneleke ku yi tirhisa ku ahlula swiphogo swa kona na ku va kondletela.

Nkarhi wun`wana u kuma leswaku mukhanselara yaloye i xihlangi lexi ka xi nga se tshama xi teka kumbe ku tekiwa xi lo hlaya milawu ya kona etibukwini ntsena. Vavanuna va sweswi loko va ringeta ku tshinya vavasati va vona va khomisiwa veri i *Abuse* leswi vuriwaku ku xanisiwa ka vavasati, sweswo swi tano na le ka vana va yena, loko a teka xinkhabyana a n`wi cambuta a ku u n`wi komba ndlela ve ri i *Child Abuse, ku xanisiwa ka vana*.

Khale nhwana a tshimisiwa ehansi a layiwa hi va ka vona a nga se hloma evukatini bya yena, a byeriwa hinkwaswo leswi a nga ta hlangana na swona na leswi a faneleke ku hanyisa swona kwale vukatini, ku fana na ku tiyisela laha a ku tirhisiwa na swivuriso swo fana na leswi humaka eka Junod na Jaques, 1957

- *Vukati va kandza hi mbilu: Vukati vo tiyisela.*
- *Vukati i kata mani: A hi vanhu hinkwavo lava kumaka vukati bya kahle.*
- *Vukati bya Katinga: Vukati bya vava.*
- *Vukati a byi hlhluveriwi: U nge swi tivi leswaku u ta hlangana na yini evukatini*

Swivuriso leswi a swi tirhisiwa ku hlohotela vavasati leswaku vukati a hi mi karhi hinkwayo byi nga ta va fambela kahle kambe va fanele va tiyisela hambi va hlangana na swiyimo swo tika. Hi ndlela yaleyo ndzi nga vula leswaku *globalization* yi le ku onheni ngopfu eka tlhelo ra swa vukati. Mhaka leyi yi seketela hi Mathebula (1979: 3) eka tsalwa ra yena ra Tiyisela N'wananga laha hi kumaka Makhanana na Magudu va karhi va burisana hi mhaka yak u tekiwa ka n'wana wa vona Tinyiko. Magudu tata wa Tinyiko a nga swi lavi leswaku a tekiwa kambe mana wa yena, hikuva a tiva nawu wa Vatsonga u kanetana na nuna wa yena laha hi n'wi twaka a ku:

A hi vuli swona hina. Hina a ho vula ntsena leswaku swa vukati vo tiyisela tata wa Khegu. Kona leswi nuna wa yena a nga thicara a nga karhatiwa hi yini xana?

Ntshaho lowu wu hi boxela leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, hambi vukati byi vava vavasati va fanele ku tiyisela. Mhaka leyi a yi chavisa ngopfu Magudu a ku ri ku ehleketa leswaku n'wana wa yena u ta ya a ya xaniseka evukatini, laha a nga vula leswaku hambi wanuna a ri thicara wa ba a tlhela a dakwa. Ku yisa emahlweni Makhanana na yena a nga lavi no twa hi leswi nuna wa yena a vula swona laha hi n'wi twaka a ku:

Hambi n'wina kwala a ndzi ri a ro xa mi ndzi fayetela, ri xa mi ndzi fayetela. A ndzi nga twi ku vava xana? Xana a ndzi nga ri na yona ngati mina ke? Xana mina a ndzo va ni miri wa mbvhexa ke? Xana i n'wana wa n'wina ntsena loyi a nga na ngati a ri yexe ke? Oo...! Swa vava loko ku biwa lowa ka n'wina n'wana. Loko ku ri mhaka ya byalwa xidyoho xa byona i ncini? Leswi hambi vakokwa wa hina, hambi vatata wa hina va kule hi byona. Xana i mani munhu wa kona loyi a nga tshikaka ku tidyela maavele a ha hanya?

Ntsaho lowu ka ha ri nseketelo wa leswaku hambi munhu o biwa evukatini kumbe a xanisiwa hi tindlela to hambanahambana u fanele ku tiyisela. Na loko nuna wa yena a tidakwela u fanele ku swi tiyisela, hikuva hambi ku ri lava khale Vatsonga va byi kandzise swona. Magudu a nga yimi na yena Makhanana laha a nga kala a boha leswaku swa antswa va ya etin'angeni va ya kambisisa timhaka ta mativula ya vona leswaku va ta hanyisana ni lowa nuna wa yena, kumbe a va nge hanyisani. Mhaka yoleyo Makhanana a nga yimangi na yona leswi hi swi twa loko a ku:

Vukati a va hlahluveli, (a ri karhi a ahlamula hikokwalaho ka ku twa vurhongo) hambi hina ingi hi hlahluverile.

Ntshaho lowu wa ha seketela xivuriso lexi boxiweke laha henhla xa leswaku vukati a va halhluveli leswi vulaka leswaku loko wansati a lava ku ya evukatini a nga rhangi a famba a lavisisa leswaku vukati bya yena byi ta va lebya njhani. Hi leswi Vatsonga va khale a va pfumela eka swona, naswona a swi tiveka leswaku nawu wa Vatsonga wu vula sweswo. Mhaka leyi yi tiyisisa hi n'anga leyi va nga ya hlahluva eka yona Madya-tinyoka loko a ku:

Yingisa ndzi ku byela n'wana tatana. Hina hi tin'anga. Vun'anga lebyi a hi dyondzelanga ku onha miti ya vanhu. Kambe hi dyondzele ku aka miti ya vanhu. Hambi vukati bya vanhu, hi endla leswaku rirhandzu ra varhandzani ri kula ri ya emahlweni ematshan'weni y ova hambanyisa.

Ka ha ri nseketelo wa leswaku na tin'anga ta khale a ti swi tiva leswaku ti fanele ti hlanguyeta ku rhula emindyangwini hayi ku yi hangalasa, laha a tlhelaka a tiyisisa hi ku vula leswi landzelaka:

Ku hava wanuna loyi a nga pfumelaka ku khoma nsati wa yena tanihi tandza. Ku hava munhu loyi a nga pfumelaka loko nsati wa yena a tshama hi mavoko. Ku hava mukhegula loyi a nga tsakaka ku va n'wingi wo ka a nga rhandzi migingiriko. Ku hava mukhalabye loyi a nga tsakelaka vulolo bya n'wingi wa yena, loko van'wana vavasati va ri karhi va hungasa hi ku khwaja muroho, ni ku rholela tihunyi. Vanhu vo tala va ri hina tin'anga hi tindhuna ta Sathana. Va ri a hi lulamanga. Kunene swa twala, ana Valungu va ri zambala rin'we loko ri borile exisakanini hinkwawo ya borile.

Ku ya hi ntshaho lowu ku na milawu leyi wansati loko a ya evukatini va vukati bya yena lava katsaka vingi va yena vaxinuna na vaxisati na nuna wa yena va nga yi langutela leswaku u fanele ku fika a yi landzelela loko a fika emutini wa vona. Hambi ya tika kumbe a yi tiki u fanele ku tiyisela. Hileswi Vatsonga va khale a va hanyisa swona ku kondletela mindyangu ya vona na ku laya vavasati leswaku evukatini a va fanele ku fika va tirha hinkwaswo leswi nga languteriwa hayi vulolo. Tsalwa leri ra Tiyisela N'wananga hi Mathebula ri kongomisiwile eka vanhu vaxisati hinkwawo leswaku va swi tiva leswaku vukati vo tiyisela. Leswi swi katsa na vamakwavo wa yena vaxisati leswi hi swi twa loko a swi boxa eka nsumo wa yena loko a ku:

Eka vamakwerhu vaxisati buku ya n'wina hi yaleyo. Yi ri tiyiselani entiyisweni. Mi hambana na makhukhuri ya misava. Ku hava nchumu lowu tlulaka ku

tiyisela. Hambi swilo swi hlola tiyisela. Nhlamba-mani Mphemphu n'wana manana.

Leswi boxiweke laha henhla a ku ri ku laya vama kwavo wa yena leswaku va fanele ku tidyondzisa ku tiyisela hambu swiyimo leswi va hlanganaka na swona evukatini swo tika njhani, hikuva ku hava xilo lexi nga ta tshamisa sweswo, ku ta fika nkarhi lowu va nga ta wisa ku xaniseka. Tidyondzo leti ta muxaka lowu a ta ha ri kona hikwalaho ka *globalization*. Vatsonga va hundzukile a va ha landzeleli leswi vakhale a va endlisa swona eka timhaka ta vukati. Va kuceteriwa hi mikhuva na mitolovelo yo ta hi le matikweni ya le vupeladyambu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku vukati bya namuntlha byi nga ha ri na nkoka. Vanhu a va ha kali va tikhata hi ku lwela vukati bya vona leswaku byi nga heli, leswi endlaka leswaku nhlayo to thala vukati yi ya ehenhla siku na siku.

Tidyondzo to kondletela vukati ha tikuma na le ka tinsimu leti Vatsonga va tiqambaka hi ku ringeta ku lava ku tisa ku cinca eka leswi va swi vonaka swi humelela eka timhaka ta vukati bya namuntlha. Chauke na Xinyori Sisiters eka alibamu ya vona ya Swelemete ya (2008) ya vu 28 va tshinya lava nga byarheki vutihlamuleri hi ku tirhisiwa ka timfanelo hi ndlela yo hoxeka. Va boxa leswi landzelaka eka risimu leri loko ri sungula:

Nghamu ya mina, a wu ni swekali swakudya, ni tidyela ni ya wisa.

Leswi boxiweke laha henhla a swi tolovelekangi hi ndhavuko wa Vatsonga. Wansati a nga komberwi ku swekela nuna wa yena wo fanela a n'wi korhokela ku suka embilwini ya yena. Ku ya emahlweni hi twa a hlamula a ku:

Ni ta vuya ni ta sweka, ni ya jika ethavhenini.

Mahlamulelo lama ku vile xihlamariso eka nuna wa yena, hikuva a nga se tshama a twa leswaku wansati u ta suka a siya nuna na vana va yena a ya xuxa emabyalweni. Wanuna a nga swi tivi leswaku nsati wa yena u nwa byalwa, leswi hi swi twa loko a ku:

Wo ni jikela ka mama se u khoma na comela.

Rito ku jikela ri komba ku va wansati a cincile mahanyelo hi xihatla, leswi hlamarisaka nuna wa yena. Loko a hlamula swi komba wansati a ri na xivundza, kutani u lava ku ya hungasa na van'wana. Mahlamulele ya yena ma tikomba a nga ri yexe a nga cinca mahanyelo, i mukhuva ya vavasati va manguva lama, hikuva u vula leswi:

U nga ni tshikanyana, ni ya vona vamaseve, va tiphina le.

Maendlelo ya yena yo ya etithavhenini ya endla leswaku a nga vi na mhaka na vana va yena leswaku va dyile kumbe a va dyangi. A swi n'wi tovi ka helo hi ku tiblyela leswaku tata wa vona u kona u fanele ku va swekela yena a ya tiphina le byalweni. U ta sala a swi vona leswaku va etlerisa ku yini, leswi hi swi twa loko a ku:

Na mina ni na tirights ta mina, la mutini lowu, hi tin'wana letiwani.

Mhaka ya timfanelo yi n'wi hundzeletile a nga ha ri na vutihlamuleri bya vumanana byakwe eka ndyangu wa yena. Risimu leri l nseketelo wa leswi humeelaka eka mikarhi ya namuntlha emindyangwini hi ku hlohletela hi globalization. Vavasati va namuntlha va hundzukile mavala ku kotisa rimpfani, a va ha lawuleki. Va titwa onge vona hi vona.

Hi swona leswi endlaka leswaku vanhu lava tirhisaka vukhongereri bya Xiizilamu va nga pfumeli leswaku vavasati va nghenelela eka mahanyelo lama humeelaka ma hangalasiwaka hi *globalization* misava hinkwayo yo fana ni ku dyondza xikolo, ku tirha mitirho ya xiphurofexini, ku chayela mimovha, maambalelo yo siya miri ehandle na swin'wana ni swin'wana. Va swi vonile leswaku wansati loko o tiva swilo ku fana ni wanuna wa yena na ku tiendla onge u tlharihile ku tlula nuna wa yena. A nga teka na vulawuri bya muti byi va henhla ka yena, hikuva a titwa onge u tiva ku antswa ku tlula nuna wa yena. Mamuzileme ma vona swi antswa leswaku wansati a tshama ekaya a langutisa swa muti. Hi yona mhaka leyi namuntlha ku nga na mihlaselo yo hambanahambana leyi va nga eku endleni misava hinkwayo. A va lavi ku tshikisiwa Xintu xa ka vona hikwalaho ka *globalization*. Swi nga antswa va fa va fela swona leswaku va nga cincerwi ndhavuko w aka vona hi vanhu va le Vupeladyambu.

Loko swi ta eka matekanelo na namuntlha va ha landzelela ndhavuko w aka vona. A va pfumeli ku hlangana na vanhu va tinxaka kumbe muhlovo wo hambana na wa vona, hikuva va swi tiva leswaku sweswo swi ta endla leswaku ndhavuko wa vona wu nga pfundlusiwa na ku ngheneleriwa hi mindhavuko ya matiko mambe.

3.2.12 Vutshunguri

Hi tlhelo ra swa vutshunguri Vatsonga a va ri na tindlela ta vona ta matshungulelo ya mavabyi ku nga se fika vukholonyi na ku nghenelela ka mirhi ya le vupela dyambu. Muganga wun`wana na wun`wana a wu ri na n`anga kumbe tin`anga leti a ti tshama kusuhi na swona a ti

tshembiwile hi vanhu leswaku hi tona ti va pfunaka loko va vabya. Mhaka leyi yitiyisiwa hi Mbiti (1969:50) loko a vula leswi:

Every village in Africa has a medicine-man within reach and he is the friend of the community. He is accessible to everybody at almost all times, and comes into the picture at many points in individuals and community life.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku khale muganga wun`wana na wun`wana laha Afrika a wu ri na n`anga leyi a yi ri munghana wa vanhu yi tlhela yi kumeka nkarhi wun`wana na wun`wan loko yi fanele yi pfuna vanhu.

Vanhu va mindhavuko yo hambana hambana a va ri na tindlela ta vona ta matshungulelo ku ya hi swilaveko swa vona. A ku ri na tinxaka to hambana hambana ta tin`anga to hlahluva, ta mirhi yo tshungula, to beburisa vana na leta masalamusi. Vatsonga a va pfumela leswaku ku va va hlahluviwa hi n`anga loko va vabya yi kota ku va byela leswaku va karhatiwa hi yini swi antswa ku tlula ku ya eka madokodela ya le xibedlele. A va pfumela leswaku tinxaka hinkwato ta mavabyi leti katsaka na mafu na makhombo swi vangwa hi valoyi kutani swi fanele swi lulamisiwa hi ku tirhisa n`anga ya Xintu. Tin`anga leti a ti ri na vuswikoti lebyikulu ngopfu lebyi a byi fambelana vaakatiko na xiyimo xa vona xa swa timali.

Mafambiselo ya *United Nations* na *Globalization* ya tisile ku cinca laha se ku tirhisiwaka matirhelo mantshwa ya vutshunguri, lama nga ringaneku ni mahangalasele ya switirhisiwa na mirhi eka vanhu. Ku tlhandlekela ehenhla ka ku va vanhu va nga kumi vutshunguri byo fana na swibedlhele swi hundzukile tindzawulo leti tirhisaka michini leyi makiwaka hi *Multinational Corporations* leswi ndlandlamuxaka ikhonomi ya le vupela dyambu na Amerika hikuva hi vona va makaka michini leyi. Mavabyi se ma le ku tirhisiweni hi ndlela yo biha hi madokodela ku suka eka mirhi yo tshungula na michini. Ku va vukholonyi byi fikile byi bakanyela etlhelo mirhi ya Xintu, swi endla leswaku Vantima va laha Afrika va xaniseka hi ku lava ku kuma vutshunguri lebyi va nga byi fikeleleki.

Ku na vangwa lerikulu leri nga pfuleka ekarhi ka lavo fuma na swisiwana leri alelaka swisiwana ku kuma vutshunguri byo antswa. Ku na swikimi swo hambana hambana swa vutshunguri leswi swisiwana swi nga swi fikeleku. Swisiwana swa fa mirhi yi karhi yi ri kona leyi a yi ta swi pfuna ku tshungula mavabyi hikuva swi nga ri na swikimi swa vutshunguri kumbe mali yo ringanela. Swi tano na le ka swibedlhele, ku na leswi amukelekaka vavabyi lavo fuma ntsena swa vutshunguri bya le henhla na leswi swi amukelaka swisiwana, laha u kumaka leswaku na mirhi ku hava yo tshungula swisiwana leswi. Loko ko humelala khombo ra timovha emapatwini

lava tiambulese va rhangana va secha lava nga na makhadi ya swikimi swa vutshunguri va rhwala vona va ya hatlisa va pfuneka lavo swela va siyiwa epatwini.

Globalization hi yona rimitsu lerikulu leri vangaka leswaku vutshunguri byi ya ehansi eka tinxaka to tala ku katsa na Vatsonga.

3.2.13 Malahlelo

Malahlelo kumbe mikosi na yona yi wela eka xiyenge xa ndhavuko, kutani Vatsonga na vona van a maendlelo ya vona ya mikosi. Leswi swi seketela hi Shabangu (2006: 43) loko a ku:

Loko munhu a lova, vana ni lavantshwa swi nga endlaka va nga vi kona kumbe ku vona nkosi wolowo. Munhu loyi a nga lova a lahliwa nivusiku loko vana va etlele. Vana va byeriwa leswaku munhu yoloye u landziwile hi van'wana. Vakulumba hi vona a byarha ntirho wo xilahlo. Vaakelani va langutela swa le xitangeni ku ta fihluta maxaka ya loyi a nga hundza emisveni kambe a va fanelangi ku rhwala swakudya swi kondza swi fika ekhorhweni. Vatswatsi lava va nga maxaka va amukela swakudya hi ku swi landza ekhorhweni. Leswi swi endleriwa ku komba xichavo eka maxaka yaloyi a nga lova.

Ntshaho lowu wu hi boxela leswaku loko munhu a lova vana a nga byeriwi leswaku u lovile, a tlhela a lahliwa va nga swi tivi a va byeriwa leswaku u yile kun'wana, kambe namuntlha a swa ha ri tano, hikwalaho la globalization. Maendlelo ya Vatsonga ma cukumetiwele ku tekeleriwa mindhavuko yo ta hi le vupeladyambu nay a Vantima van'wana va kwala tikonkulu ra Afrika. Sweswi hi kuma swihlangi swi tele emikosini, naswona hi swona swi rhangaka swi phaka swakudya swi rhanganyeta lavakulu etilayinini. Rifu a ra ha ri nchumu vanhu va dlayiwa siku na siku, laha u kumaka vana va tsutsumela ku ya vona ntsumbu wa loyi a nga dlayiwa swi nga kali swi chava na vatswari va swona va swi pfumelela leswaku swi yak wale mikosini. Mikosi ya namuntlha ya durha yi fana na mitlangu, vanhu va phikizana hi mabokisi yo lahla vafi, swiambalo, timovha, ta nkosi na swakudya, kasi khale a ku tirhisiwa mhaka yo phalalana, laha swakudya a swi tisiwa hi maxaka ni vaakelwani. Mhaka leyi yi seketela hi Shabangu (2006: 49) loko a ku:

Hi minkarhi liya ya tolo na tolweni, Vatsonga-Machangana a va phalalana hi swakudya leswi swekiweke loko ku humelele nkosi. Vaakelani a va tisa ndyelo ya vuswa emutini lowu va nga lahlekeriwa hi mufi leswaku va ta fihluta maxaka.

Khale loko munhu a hundza emisaveni a tlhela a lahliwa hi siku rero a nga rhangi a yisiwa emoxari ivi ku xaviwa na mabokisi. Leswi swi seketela hi Shabangu (2006: 44) loko a ku:

Mufi a phutseriwa hi dzovo ra homu, hambiloko yi ri homu leyi a yi tikile. Handle ka dzovo a phutseriwa hi malapi. Mufi a tlhela nakambe a funengetiwa hi mahlahla ku tlhela ku cheriwa mati na misavanyana esirheni, ku byariwa na timbewu ni swimilani swo hambanahambana kwala ndzeni ka sirha. Endzhaku ku seleteriwa hi misava ku kondza sirha ri seleteleka. Ehenhla ka sirha a va veketela swibye leswi mufi a swsi tirhisa.

Ku ya hi ntshaho lowu loko munhu a lahliwa a nga cheriwa endzeni ka bokisi a phutseriwa hi dzovo kutani ku cheleteriwa misava va hetelela hi ku byala timbewu ni ku veketela swibye leswi mufi a tirhisa swona loko a ha hanya. Mhaka leyi ya malahlelo ya muxaka lowu yi nyamalarile hikwalaho ka globalization. Vatsonga se va yisa vafi etimoxari, va tirhisa mabokisi, va ambarisa vafi tisuti kumbe tirhoko letintshwa kumbe leti a ambala tona loko a ha hanya. Van'wana va suka va langhile na sswiambalo leswi va lavaka ku etlela hi swona. Bokisi ri phutseriwa hi nkumba kutani vandyangu va chela mabilomu endzeni ka sirha hayi misava. Loko ku seleteriwa van'wana va vhela va vekela maribye ya switsundzuxo (tombstone) va tlhela va tlhandlekela mabilomu ehenhla hayi swibye swa mufi. Mandlelo lama ya ta hi le vupeladyambuya fika ya onha ndhavuko wa Vatsonga. Ku ya hi maendlelo ma ndhavuko loko vakhandli va nhlonge va vuya emasirheni a va fika va xiviwa hi mati va nga se nghena emutini. A va tllhela va hlamba mavoko kutani va phameriwa swakudya swa Xintu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Shabangu (2006: 44) loko a ku:

Loko vakhandli va hlonge va vuya emasirheni, va haxiwa hi mati lama nga na mhangani (aloe), kumbe ntsembyani va nga si tlhela va nghena emutini. Va fika va phameriwa swakudya leswi katsaka tihove, tshopi, miroho ni nyama ya homu leyi dzovo ra yona ri phutseleke mufi.

Lowu ka ri nseketelo wa leswi Vatsonga a va endlisa swona loko va vuya emasirheni laha Shabangu a tlhelaka a boxa leswaku a ku ri swiyila leswi a swi tirhisiwa loko ku hulelele nkosi swo fana na leswi landzelaka:

Lava nga loveriwa a va fanelangi ku ya emasangwini ku kondza ku hela nkombo wa masiku. Endzhaku ka masiku ya nkombo vanhu va hlantswiwa hi ntsembyani, kutani va tlhela va pfumeriwa ku ya emasangwini. Vamuti va tlhela va boha nala lowu kombisaka leswaku vab loveriwile.

Ntshaho lowu wu hi boxela swiyila leswi a swi fanele swi landzeleriwa endzeni ka muti loko ku humelerile nkosi. Swiyila leswi a swa ha landzeleriwi ku vuriwa leswaku l vuhedeni, hikuva vanhu vo tala se va landzelela xikresite laha ku nga tirhisiwiki mitsembyani na milawu yo ka yi nga twisiseki. Ku tirhisiwa xikhongelo lexi pfalaka miringu hinkwayo leyi yi vuriwaka leswaku loko u nga landzeleli swiyila u ta fa.

Namuntlha endlwini ya mufi ku nghena munhu un'wana ni un'wana swi nga khathaleki leswaku u feriwile hi nuna kumbe hi nsati ku ya hungasa muferiwa kumbe ku hlamuseriwa swin'wana. Vafundhisi, vamanana kumbe vatatana, maxaka na vana se va nghena va tisa swikhongelo endlwini ya mufi, kasi khale a swi nga pfumeleriwi. Loko vo ku vona u nghena a va ta ku lowa u humelela hi swo biha va ku pumba leswaku swi vange hikuva u nghene ndlwini ya mufi swi nga fanelangi. Mhaka ya leswaku vana va nga byeriwi emutini loko munhu a lovile yi tlhela yi seketela hi Rikhotso (1985: 37) loko a ku:

Vana a va byeriwa leswaku munhu loyi a nga lova u tekewile hi mhisi. Loko ku file n'wini wa muti, ntsumbu wa yena wu phutseriwa hi dzovo ra homu a lahliwa endzeni ka tshanga ra tihomu kumbe kun'wana emutini. Khale a ku nga tirhisiwi mabokisi.

Ntsaho lowu wu seketela ntshaho lowu hi Shabangu mayelana na malahlelo ya Xintu lama se ma nga tshikiwa hikwalaho ka globalization. Ku yisa emahlweni Rikhotso (1985: 37) loko a vula leswi landzelaka:

Nyangwa ya muti a yi cincywa loko ku lovile n'wingi wa muti. Hakanyingi mufi loko a hoxiwa esirheni nhloko ya yena a yi langutisiwa evupeladyambu. Swiambalo swa yena a swi hoxiwa esirheni. Swibye leswi a dyela ka swona naswona a swi tlhandlekiwa ehenhla ka sirha.

Leswi vuriweke eka ntshaho lowu nga laha henhla i ku tiyisisa leswi boxiweke hi Shabangu laha henhla mayelana na swibye leswi a swi tlhandlekiwa na swiambalo swa mufi leswi a swi cheriwa endzeni ka sirha. Vatsonga van'wana va ha ma tirhisa maendlelo lama kambe nhlayo ya vona i yintsongo ngopfu nakona va hlekiwa ku vuriwa leswaku va ha salele endzhaku na ku cinca ka swilo hikwalaho ka globalization.

Vatsonga va ha ri hava nawu wa vona wa ntiyiso lowu va wu landzelelaka mayelana ni malahlelo, va tekelela mikhuva na mitolovelo ya Vantima van'wana. Mhaka ya ku boha maduku etinhlokweni loko ku ri na nkosi a hi ndhavuko wa Vatsonga kambe sweswi wu tirhisiwa ngopfu laha ku thoriwaka na maphorisa lama yimaka etigedeni lomu swilahlweni va

tlherisa lavo ka va nga bohengi maduku. Ku ya hi nawu wa Vatsonga a va byewula misisi ni ku boha nala. Leswi swi tiyisisiwa hi Rikhotso (1985) loko a ku:

Maxaka ya mufi a ya byewula misisi ni ku boha milala ku kombisa leswaku va feriwile. Nala i ximila xa le nhoveni xa matluka ya rihlaza. Loko Xilungu xi nghena ku tirhisiwile lapi ra ntima. Nala wu bohiwa ku kondza wu tshunxiwa loko ku fika nkarhi lowu munhu a nga lova hi wona. Endzhaku ka sweswo ku swekeiwa byalwa bya timhisi.

Marito lama ma tiyisisa ku cinca ka maendlelo yo boha nala lowu a ku ri ximilani lowu nga siviwa hi lapi ra ntima eka mikarhi ya namuntlha. Vanhu va ambala tirhoko, tisuti ta ntima, tintanghu ta ntima, swigqoko swa ntima na manghilazi ya mahlo ya ntima ku sivela vanhu leswaku va nga swi voni leswaku va le ku rileni kumbe a va rili. Kahlekahle hi nga vula leswaku mikosi ya namuntlha ya bomberiwa ku fana na mikhuvo. Vanhu loko ku humelele nkosi va ya va ya xava na swiambalo swo bomba hi swona enkosini nahambi ku nga ri nkosi w aka vona. Ku va ku ri na ku phikizana hi maambalelo, un'wana ni un'wana u lava ku khoma risiva ra ndzhangelo enkosini hi ku hlova. Vakhandli va nhlonge va fanele ku languta yena.

Hi hala tlhelo lava tirhisaka Xikresite a va ha ambali swilo swa ntima ku xixima nkosi, kambe va ambala swin'wana ni swin'wana leswi va swi lavaka na nkosi a va ha hangalasi, hikuva va vekela maribye va tlhela va ma funungula hi siku ro lahla swi vhela swi helela kwalaho. Na ku rila a va ha rili loko munhu a lovile va vula leswaku a ku ri nkarhi wa yena wo lova, masiku lama Xikwembu a Xi n'wi nyikile ma herile. Va tlhela va vula leswaku Xikwembu Xi endlile ku rhandza ka Xona. Xintu xi kanetana na yona mhaka leyi. Leswi swi tshikelela hi Rikhotso (1985: 37) loko vula leswi landzelaka:

Loko rifu ri humelela a ku khorwiwa leswaku munhu yoloye u lo loyiwa kumbe ku n'wi fula. Maxaka ya munhu yoloye a nga lova loko ya twa rifu ya fika emutini hi ku tlhava mukhosi kumbe ku ba nkalanga, van'wana va tinsansanha.

Leswi swi boxiweke laha henhla hileswi Vatsonga a va ririsa swona loko ku humelele nkosi hi ku twa timbilu ku vava kambe namuntlha swilo swi hundzukile hikwalaho ka globalization. Loko u ririsa sweswo u tlhela u tseketsela leswaku mufi u dlayiwile hi valoyi va ri u muhedeni. Ku yisa emahlweni loko ku humelerile nkosi Vatsonga a va ku, ku na ku tsutsumela enkosini va ya hlamala leswi nga humelela emutini wa nkosi na ku twa leswaku malahlalelo ma ta fambisa ku yini. Leswi swi tiyisisa hi Rikhotso (1985: 37) loko a ku:

Loko munhu a byela un'wana leswaku swimanimani u lovile, munhu loyi a byeriwaka loko a nga si hlamula a fanele a rhangana a tshwutela marha. Van'wana va hlamala hi k uvula marito lawa: "Ma yi vona nyoka va ka hina".

Lowu ka ri ntshaho wo seketela timhaka to hlamala leti a ti endliwa hi Vatsonga loko ku humelerile nkosi, kasi namuntlha, hikokwalaho ka *globalization* ku ni maendlelo mantshwa laha loko nkosi wu humelerile vafundhisi va ta khoma xikohongelo xi seketela na ku chavelela vamuti laha nkosi wu nga humelela kona, va byela vamuti leswaku a swi sunguli hi vona vo fanela ku khongela va tiyisela xiyimo lexi va nga hlangana na xona. Ku na tivhese ta le Bibeleni leti va talaka ku tirhisa tona ku chavelela vandyangu tanihi yo fana na John 14 (277: 1-3) leyi nge:

Do not let your hearts be troubled. Trust in God, trust also in Me. In My Father's house are many rooms, if it were not so, I would have told you. I am going to prepare a place for you. I will come back and take you to be with Me that you also may be where I am.

Ku ya hi vhese leyi Yesu u byerile vanhu leswaku va nga chavi ku fa, hikuva u va lunghiserile ko tshama kona le matilweni U ta vuya a ta va teka loko nkarhi wu fika a ta tshama navona leswi vulaka leswaku la misaveni hi lo vhaka a hi le kaya hi ta fanela ku fa leswaku hi kota ku tthelela le Yesu a nga hi lulamisela kona vutshamo. Loko hi ya emahlweni hi kuma leswaku na mahangaselo ya nkosi ma hundzukile. Khale a ku swekiwa byalwa ku dlayiwa na homu kutani ku tekiwa byalwa byi ya halatiwa esirheni ku cheriwa na fole leswaku mufi a etlela hi ku rhula. Leswi swi seketela hi Shabangu (2006: 45) loko a ku:

Ntirho wo hluvula wu teka siku hinkwaro. Nimpundzu hi mikarhi ya awara ya nkombo ku yiwa emasirheni va fika va phahla ivi ku tekiwa rhavi ra nkanyi ri kokiwa ku suka esirheni ra mufi ri tisiwa laha mutini ku nga nga langutisiwi. Kutani rhavi rero ri vekiwa laha swikwembu swi nga etlela kona. Lowu i mfungho wa leswaku mufi u vuyile ekaya. Kutani rhavi ri ta haxiwa hi byalwa ivi ri byariwa kwala gandzelweni. Kutani rhavi a ri nga ta fa ri ta hundzuka nsinya wukulu lowu wu nga ta tirhisiwa tanihi gandzelo. Endzhaku ka sweswo ku endliwa swakudya kutani vanhu hinkwavo va kuma swi fihlula.

Ntshaho lowu wu tiyisisa timhaka ta mahangalaselolo ya nkosi hi Vatsonga lama nga nyamalala hikwalaho ka *globalization*. Namuntlha ku sungurile mahluvulelo mantshwa lama endlaka onge i xiseveseve. Ku hluvuriwa nsati wa mufi kumbe nuna wa mufi ku katsa ni vamuti

hinkwavo. Va ambarisiwa swiambalo swo hambanahambana ku katsa swibelani, tisuti, miceka, mikumba, tiyele na swin'wana ni swin'wana. A ka ha ciniwi micino yay a khale yo fambelana na ku hluvula se ku chayisiwa swichayachayani leswi nga tisiwa hi thekinoloji. Ku tirhisiwa tinsimu masiku lama leti nga fambelaniki na ku hluvula ka Xintu. Ku nwiwa swo nwa swo hambanahambana byalwa bya Xintu a bya ha tekeriwi enhlokweni ku nwiwa lebya Xilungu bya tibiya leti katsaka Black label, Castle Lager, na swibodhlelani s wa Savannah, Hunter's Dry, Sminoff Spin na swin'wana na swin'wana. Lava nga laveki swa mabyalwa va nwa tinamuneti na tijuzi ta tinxaka. Leswi swi endla leswaku ntirho wo hluvula wu durha swinene.

Ku yisa emahlweni na ndhawu laha vafi va byariwaka kona yi cincile. Vanhu khale a va lahliwa emakaya endzhaku ka tindlu kumbe exivaleni. Sweswi a swa ha ri tano vanhu se va lahliwa eswilahlweni ekule ni miti laha ku lahliwaka vanhu va ganga kumbe tiko ro karhi. Leswi swi seketela hi Rikhotso (1985: 37) hi ndlela leyi:

Swa endleka leswaku loko munhu a nga si lova a lerisa leswaku a lahliwa endhawini yo karhi. Maxaka ya yena va fanela ku landzelela xileriso lexi, handle ka swona a ku tshembiwa leswaku mufi u ta va pukela kumbe va sala va humelela hi makhombo.

Hi ntshaho lowu Rikhotso u tiyisisa leswaku vanhu va khale a va lahliwa lomu va lavaka ku lahliwa kona. Loko a suka a lerisile leswaku u lava ku lahliwa ko karhi xileriso xa muxaka wolowo a xi nga tluriwi. *Globalization* yi swi xaxisile swilo swa mitolovelo yoleyo. Mhaka yin'wana leyi humelelaka masiku lama i ku mikosi yi hundzuriwile bindzu. Ku na timoxara to tala leti phikizanaka ku lahla vafi, van'wana na van'wana va tshama va karhi va navetisa bindzu ra vona hi ku tisa swilo swintshwa eka mphakelo wa vona wa vukorhekeri leswaku va ta kuma tikhasitama to tala. Swilo leswi swi katsa mimovha yo durha leyi tirhisiwaka ku rhwala vafi ni vandyangu, mabokisi lamo durha ma tikhasikheti, swo nwa leswi nyikiwaka vanhu exirhapeni xa vafi, tigirosa na homu yo pfuneta xixevo. Van'wana va katsa na leswi va nge i khetaringi swekelaka vakhandli va nhlonge swakudya leswaku va ta ku tikhasitama ta nhlayo ya le henhla. Hi hala tlhelo na tindzindzamakhombo leti vanhu va titsarisaka va humesa mali n'hweti na n'hweti leswaku loko vo tshuka va humelele hi makhombo ti va pfuna ku lahla vafi ti le ku tlakukeni. Ti tlhela ti tirhisa vukungundzwana, loko vanhu va titsarisile swa endleka leswaku loko va ya koxa mali yo lahla mufi va nga nyikiwi mali va byeriwa switori swo ka swi nga twali loko se va wile ebindzwini ra vona. Nkarhi wun'wana no rhurha va rhurha mi kuma va nga ha ri kona laha a mi tiva tihofisi ta vona ti ri kona. Leswi swi tala ku humelela vadyuhari lava titsariselaka lomuya va holelaka kona mudende.

Tikhamphani to fana na vaOld Mutual na vona va tlakusile timali ta ndzindza khombo ku fikela kwalomu ka va magididzana wa tirhandi to lahla vafi. Leswi swi endla leswaku vanhu van'wana va tsarisa vanhu hi xikongomelo xo endla mali hi vona. Loko va vona leswaku munhu yoloye a nga fi va swi kota ku n'wi rhumela swigevenga swi ya n'wi dlaya leswaku va ta kuma mali. Leswi swi tala ku endliwa ngopfu hi vavasati lava kucetelanaka leswaku va dlaya vavanuna va ta sala va kuma mali. Leswi hi swi twa loko Chauke (1999: 56) a ku:

(Hi mbilu) Mali yo ringana R350 000, 00 yi le ndleleni. Ndzi ta xava xin'wana ni xin'wana lexi ndzi xi lavaka. Kambe Joyce u ndzi petile. Loko ndzi ehleketa nuna wa mina, a ndzi tivi ku ri ndzi ngo yini.

Hi ntshaho lowu hi byeriwa hi wansati loyi va nge i Thandi, a nga dlaya nuna wa yena Jack Xikatsani hi ku n'wi chelela xiganama. A xisiwile hi munghana wa yena Joyce leswaku a dlayi nuna a ta kuma mali ya ndzindzakhombo ya ka Old Mutual, leswaku a ta kota ku tiphina ku fana na yena a nga na timovha hikokwalaho ko dlaya nuna. I nseketelo wa leswi swi humeleshaka hikwalaho ka *globalization*.

Vanhu vo tala va le ku khomiweni hikwalaho ko dlaya vavasati kumbe vavanuna va vona va endlela ku kuma mali. Nkarhi wun'wana no yi kuma a va yi kumi. Leswi swi seketela hi Chauke (1999: 56 loko a ku:

Maphorisa ya le minkondzweni ya mina ya vula leswaku ndzi dlele Mabungele, kasi na lava ka Old Mutual va ala ku ndzi nyika mali ya mufi va ri va yimela vukambisisi bya maphorisa leswaku byi ta humisa ku yini, hi kona va nga ta ndzi nyika mali.

Na lowu ntshaho wa ha hi byela hi wansati loyi a nga dlaya nuna hi ku ehleketa leswaku u ta kuma mali ya ndzindzakhombo. Na yena a lo xisiwa hi Joyce leswaku a dlaya nuna leswaku a ta kota ku kuma mali a ta tiphina kambe a nga yi kumanga v aka Old Mutual va arile ku n'wi nyika laha a nga hetelela a khomiwile. Ku yisa emahlweni v aka Home Affairs va le ku cineni ha nga vona hikwalaho ka vanhu lava ku vuriwaka leswaku va file va karhi va hanya. Leswi swi endliwa hi vanhu lava tsarisaka maxaka ya vona eka mindzindzakhombo hi mali ya le henhla kutani loko va vona leswaku se mali yi tele va suka va ya xava switifikheti swa vumbhoni bya ku munhu u file (death certificate) a karhi a hanya, va endlela ku koxa mali ya ndzindzakhombo. Loko munhu wa kona se a lava ku pfuniwa le ka (Home Affairs) a swa ha koteki hikuva u va se a susiwile eka marijisitara ya vona. Leswi swi humeleshaka ngopfu loko se vanhu va lava ku titsarisela mudende kumbe va lava mitirho swi ya kumeka leswaku se

mapasi ya biwile xigandlu xa leswaku se va ye va ya etlela na vakokwana wavona. Leswi hi swi hlaya eka maphephahungu mikarhi ya ku tala ngopfungopfu eka Daily Sun.

Kahlekhale mikosi yi hundzukile bindzu. Van'wana va tsarisa maxaka ya vona, kutani loko va lovile va nga yisi mali leyi va nga va tsarisa hi yona ivi va tifumisa hi yona va tshika ku phalala nkosi. Vatimoxara va tirhisa vukungundzwana bya mabokisi. Va swi kota ku lahla munhu hi bokisi ro durha va tlhela va vuya va ta n'wi fukula va chulula ntsumbu nivusiku va teka bokisi ra vona va ya xavisela van'wana. Loko yi ri mhaka ya mali vana va munhu se va dlayana masiku lama va lwela mali ya tipeceni na ndzindzakhombo. Loko un'wana o kuma mali yo tala ku tlula lavan'wana va teka Xilungu xo n'wi dlaya va ta sala va teka mali liya va phakana. Leswi hi swi kuma eka phephahungu ra The New Age ra 25 January 2018 loko ri ku:

Thabang Makwembela, 24, Isaiah Makwembela, 47 and Hendrick Joubert, 27, were remanded in custody on Monday pending a formal bail application. Thomas Makwembela, 36 was attacked at his home in Marapyane at the weekend. Police spokes person constable Jaaji said investigations found that a fight broke out between the deceased and the suspects after they accused him of having benefited from an inheritance by their parents and later became rich while they are poor. They told the deceased that they were tired of watching him living a life of luxury.

Ku ya hi ntshaho lowu vamakwavo vambirhi na Mulungu loyi va nga n'wi rhamba va dlayile makwavo wa vona va vula leswaku u le ku tiphineni hi rifuwo leri a nga siyeriwa hi vatswari va vona loko va karhi va xaniseka, se va karhele swa antswa va n'wi dlaya. Hi ndlela yoleyo hi nga vulavula hi swilo swo tala ngopfu leswi fambelanaka na mikosi ya masiku lama leswi swi vangaka hi *globalization*. Timhangu leti ta timali ti humelela eka matlhelo hinkwawo, Valungu na vona va swi endla, Vantima va swi endla na Maindiya ma swi endla. Leswi swi va tano hikwalaho ka globalization.

3.2.14 Swo nwa swa Xitsonga

Eka mikarhi leyi hi nga eka yona swo nwa swa ndhavuko a swa ha tekeriwi enhlokweni, hikwalaho ka globalization. Vatsonga va na swo nwa swa vona leswi va nga titumbuluxela, leswi a va swi tirhisa eka mitirho ya mfuwo ya ku hambanahambana tanihi mphahlo, dzava, nkhuvo wa vukati, mikosi na swin'wana na swin'wana. Mhaka leyi yi seketela hi Nukeri (2012: 29) hi ndlela:

Tanihileswi Vatsonga/ Machangana na vona va nga rin'wana ra tinxaka ta Vantima lava kumekaka laha Afrika-Dzonga, va swi kotile na vona lu fana na tinxaka tin'wana hi ku titshulela swakunwa swo hambanahambana leswaku va kota ku timula torha.

Ku ya hi ntshaho lowu Vatsonga na vona I rixaka ra vanhu leri kotaka ku hlengeletana eka ndhawu yin'we va karhi va timula torha hi swakunwa swa ndhavuko wa ka vona ku ya hi xiyimo kumbe muxaka wa nhlengeletano ya kona. Tinxaka ta swo nwa ti katsa dzova, mpalwa, phipha, vucema, madhleke, muqomboti, nyota, mbhambha, ncayoni, muvhanya na mukhubi. Rikhotso (1985: 58) u vula leswi landzeleka mayelana na swo nwa:

Byalwa bya mavele: Ku tlhokoriwa mavele ya tlhela ya kandziwa. Vudyangwani bya makapa bya anekiwa. Byi tlhela byi tsumburiwa kutani byi pfanganisiwa ni vudyangwani bya makapa. Ku siriwa comela kutani ri pfanganisiwa ni vudyangwani. Ku virisiwa mati hi mbita. Swi pfanganisiwa swi cheriwa embiteni. Munhu wa hakasa a funengeta leswaku swi ta vupfa. Loko swi vupfile swi cheriwa mati swi kandzeirwa hi comela. Hi siku ra vumune byalwa bya vila kutani byi hlutiwa hi nhluto. Leswi salaka etshakwini ra mbita loko byalwa byi hlutiwile swi vuriwa swinsense. Byalwa byo bava byi vuriwa mbafi kumbe nyota.

Byalwa lebyi boxiweke eka ntshaho lowu hi lebyi vuriwaka leswaku i mukhubi masiku lama. Rikhotso u ya emahlweni a hlamusela hi ndlela leyi:

Byalwa bya makalavatla: Makalavatla ya hariwa ya tselekiwa. Loko ya vupfile ya phuriwa kutani mapa ya gurumberiwa ematini ni ku kandzeriwa leswaku swi ta vila ku huma byalwa loko byi hlutiwile byi pangeriwa eka yinkhu (mbita leyikulu).

Lebyi i byin'wana bya mabyalwa ya Xintu lama a ma ri kona khale ma nga nyamalarisa hi globalization. Rikhotso (1985: 60) u nyika nhlamuselo ya byalwa bya xirhwalo hi ndlela leyi:

I byalwa lebyi rhwariwaka hi vanhu lava vhakaka kun'wana hi tlhelo ra vukati kumbe swin'wana. Loko byi nga si nwiwa va rhanga va nyiketana makungu. Hileswaku lava nga ta ni byalwa va vika leswaku xirhwalo lexi i xa yini. Munhu loyi a kelaka byalwa emutini wa yena u fanele a rhanga a susa vuloyi hi ku nwa loko a nga se kela van'wana.

Hi ntshaho lowu hi byeriwa leswaku a ku ri na byalwa lebyi a byi swekiwa byi swekeriwa ku rhwariwa hi vanhu lava endzelaka kun'wana hi xikongomelo xo karhi. Na byona byi nyamalarile vana va hina a va ha byi tivi hikwalaho ka *globalization*. U ya emahlweni a hlamusela byalwa lebyi landzelaka:

Byalwa bya timhisi: I byalwa byo swekiwa emutini wa mufi endzhaku ka loko nkosi wu herile.

Byalwa bya muxaka lowu a byi nwiwa hi timhisi, ku nga vanhu lava nga cela sirha ro lahla mufi. Hi ndlela yin'wana I byalwa byo khensa vavanuna lava tirheke ntirho lowo tika va nga wu endla. Ku yisa emahlweni Rikhotso (1985: 60) u vulavula hi byalwa lebyi landzelaka:

Byalwa bya misava: Byi swekiwa endzhaku ka lembe hi nkarhi lowu mufi a nga lahliwa. I nkarhi wa vaferiwa ku ntshuxa minala.

Lebyi i byalwa lebyi vanhu vo tala va nga ha byi swekeki, hikuva a va ha hluvuli va tirhisa xikresite na loko vo tshuka va byi swekile vo sweka byintsongo byo nganyela. Muhlovo wun'wana wa byalwa i madleke lama a ma tala ku endleriwa vanhu lava nga nwiki lebyo bava byi tlhela byi pyopya vanhu. Ku ya hi Rikhotso (1985: 60) u ri:

Madleke ya tala ku endleriwa vanhu lava rimaka hi tihomu emasin'wini ya nga endliwa hi mphoho kumbe maxalani/ mavhovho.

Ku ya hi ntshaho lowu madleke a ma endliwahi mphoho kambe namuntlha hikwalaho ka *globalization* madleke ma hundzuluxiwile maswekelo. Ku ni madleke yo hambanahambana lama swekiwaka ku ya hi nantswa wa kona lowu katsaka madleke ya makhaha, ya fulawuri, ya banana, ya khirimi na man'wana ni man'wana. Se ma swekiwa etifemeni hi ndlela ya Xilungu ma cheriwa endzeni ka mabodhlela kumbe makhadibokisi ya kona lama nga tsariwa leswaku i Mageu. Vatsonga van'wana loko va vula madleke ve ri i Mahewu leswi vulaka leswaku vito ra Mageu ri huma eka Mahewu. Mageu lama ma kumeka eka mavhengele lamakulu yo fana na va Shoprite, Checkers, Spar na Man'wana. Tinxaka tin'wana to fana va Vavhenda na vona va sungurile timphani ta vona to maka madleke xa wona ma vuriwa leswaku i Mabundu lama na wona ma nga eku xavisiwani hi xiyimo xa le henhla ma kumeka na le mavhengeleni man'wana. Mhaka yo vava eka hina Vatsonga hileswaku u ta kuma leswaku khamphani leyi endlaka Mageu a hi ya Vatsonga, Vatsonga va lo teka swilo swa ndhavuko wa vona va nyika Valungu. Ndhavuko wa hina wu fumisa Valungu loko hina hi ri

karhi hixaniseka hi vusiwana. Ku yisa emahlweni Rikhotso (1985: 60) u hi byela hi byalwa lebyi landzeleka:

Matapitapi: Ku tselekiwa mati ku cheriwa tindzoho ta comela xa n'wahuva. Swi swekiwa hi mbita, kutani musweki a phula ni ku kandzela loko swi virile swa nwiwa.

Na byona byalwa lebyi boxiweke eka ntshaho lowu byi nyamalarile hikuva na n'wahuva wunene vanhu vo tala a va wu tivi, a wa ha byariwi na masin'wini, swilo leswi nga sala swa ha byariwaka ko va mavele na timanga hi lomu ko tala. Byalwa bya vukanyi lebyi endlwaka hi makanyi i byin'wana lebyi bya ha landzeleriwakanyana. Rikhotso (1985: 60) u byi hlamusela hi ndlela leyi:

Vukanyi: Makanyi ya rhwaleriwa emurhini wa nkanyi hi ximumu. A ya khiwi. Ku khiwa lawa ya nga wetetela. Loko ya nga se tirhisiwa tirhisiwa ku fanele ku lumiwa nguva ya makanyi. Kanyi ra boxiwa ivi mukhegula a tota evokweni ni le nkolweni wa vanhu va le mutini. Makanyi ya tlhela ya khuvutiwa etshurini. Ya cheriwa egandzelweni va vikela swikwembu swa le hansu. Makanyi ya rhumburiwa hi rimbambu ra homu kumbe mhandze yo vatliwa loko ya rhumbiriwile embiteni ya phosiwa hi rifetho. Tinyungu ta kamiwa ti anekiwa leswaku ti ta endla timongo. Swipetlu swa timongo leti nga vandziwa swi vuriwa swikangalafula. Vukanyi byo tsokombela byi vuriwa dzova. Vukanyi byo bava i mpalu kumbe mpalwa. Vukanyi lebyi nga xikarhi ka mpalwa ni dzova i nyatshana. Vukanyi lebyi nga phosiwangiki hi mati i nhlowa.

Ntshaho lowu wu hi boxela leswi vukanyi a byi endlisiwa swona khale, kambe na namuntlha bya ha endlwa ku lo cincanyana maendlelo ya kona. Ematshan'wini yo tirhisa rimbambu ra homu kumbe mhandzi ku rhumbula makanyi se ku tirhisiwa foroko ya nsimbhi. Vukanyi se byi hundzukile bindzu hikuva hi mikarhi yo tala loko ku fika nkarhi wa makanyi, vanhu va rhumbula makanyi, va endla vukanyi va byi chela emabodhleni ya tinamuneti lama ya tipulasitiki va xavisa vukanyi emapatwini. Va yima laha ku hundzaka mimovha ngopfu ehansi ka miri na mabodhlela va xavisa. Kasi Valungu na vona va sweka bya vona vukanyi etifemeni lebyi vuriwaka leswaku i 'Amarula' byi xavisiwa emavhengeleni yo xavisa byalwa. Leswi swi humelela hikwalaho ka *globalization*. Valungu na vona ku na leswi va swi tekelelaka eka Vantima ngopfu loko ku ri leswi nga ta va nyika mali hikuva "Xaka ra Mulungu i mali".

Ku tlhela ku va ni byalwa lebyi va nge i Vucema, byona a byi tiviwi hi vanhu vo tala hikuva ximudyana lexi endlaka byalwa lebyi xi ni tindhawu to karhi laha xi milaka kona. Tindhawu ti katsa tindhawu ta le ka Malamulele leti nga ekusuhi na ntanga wa swiharhi wa Kruger na le

Mozambiki, kutani hi kona la ku nga na vanhu lava kotaka ku endla byalwa bya vucema. Mazambikwa yo tala va byi xavisa emapatwini ya le Joni, mhaka yo vava i ku vo xaviselana hi xivona hikuva Vantima lavan'wana a va byi tivi.

Tinxaka ta swo nwa leti boxiweke laha henhla to tala ti le ku nyamalaleni hikuva hina Vantima hi tiyisa ehenhla ngopfu hi rhandza ku cisetela Valungu. Hi tshikile ku nwa byalwa bya Xintu se hi nwa tibiya leti nga ta laha tikweni ra Afrika na Valungu hikwalaho ka *globalization*. Hi twa onge ku nwa byalwa bya Xintu swi hi chicha xiyimo, swi ta endla onge a hi tivi swilo swa Xilungu, kasi byalwa bya Valungu byo tala loko u nga byi tirhisi swona bya dlaya. Ku na byalwa lebyi va nge hisa ngopfu (hot staff) byo fana na timilkstout, brandy, Jack Daniel na byin'wana byi hisa xivindzi xa munhu kutani a fa. Vanhu va nwa byalwa lebyi va karhi va nga swi tivi leswaku Valungu va byi tirhisa njhani. Mulungu a nga va a nwa xinghilazani xin'we kutani Vantima vo kukutlela va nga pimi, a va rhangi hi ku dya va xurha leswaku byalwa byi fika byi tshama ehenhla ka swakudya.

Lava nwaka swo nwa leswo pfumala swipyopyi (alcohol) na vona va le khombyeni ro fa, va dlaya hi mavabyi yo fana nay a chukele. Swo nwa leswi va swi va swi tirhisaka swi tale hi chukele na mati a va ha nwi va twa onge swi va yisa ehansi ku nwa mati, va tlhela va twa va ri vanhu lava hanyaka Xilungu loko va karhi va nwetetela tinamuneti na tijuzi. Leswi swi seketela hi Yankuzo (2013: 4) loko a ku:

Hence, the world eats tinned food drinks Coca-cola, works in industry watches European Champion Leagues, world Cup, African Cup of Nations, American movies, whilst the African traditional values decline.

Yankizo hi ntshaho lowu u hi byela leswaku hakunene mfuwo wa vanhu va Afrika wu le ku weni hikwalaho ka *globalization*. Vantima se va dya swakudya swa le mathinini va tlhela va nwa swo nwa swa Coca-cola hi mikarhi yo tala va tshikile swo nwa swa vona swa ndhavuko.

3.2.15 Tingoma ta Vatsonga

3.2.15.1 Ngoma ya xinuna

Ku ya hi ndhavuko wa Vantima n'wana un'wana ni un'wana wa xikhale a a boheka ku ya engomeni a ya yimba leswaku a ya dyondzisiwa nawu wa vavanuna leswi nga ta n'wi pfuna loko se a ri ni muti. A nga pfumeleriwi ku va a tshama a ri xuvuri. Ngoma ya vavanuna yi endleriwa enhoveni ekule na le mitini. Rikhotso (1885: 42) u vula leswi mayelana ni ngoma:

Ngoma yi yimbiwa endhawini leyi nga le kule ni miti ya vanhu. Yindlu leyi ku yimberiwaka eka yona yi vuriwa Sungi kumbe Murundzu. Sungi leri ri akiwa hi timhandze ni matluka. Ri fanele ri biyiwa hi n'anga ya matimba leswaku ku nga ngeni valoyi va ringa vakwerha. Munhu loyi a faneleke ku ba ngoma i hosi kumbe ndhuna. Ngoma yi va kona hi vuxika ntsena ku ringana n'hwetl kumbe ku tlula. A yi endliwa lembe rin'wana ni rin'wana. Swi ya hi mavele lawa ya nga pfuniwa leswaku ya tarise ku yini.

Ku ya hi ntshaho lowu a hi munhu un'wana ni un'wana loyi a baka ngoma yi biwa hi hosi kumbe ndhuna ntsena. Mhaka yin'wana hi leswaku a yi biwi lembe rin'wana ni rin'wana naswona hi vuxika ntsena, kambe leswi hi swi vonaka masiku lama a ka ha ri ngoma. Ngoma yi biwa na lomuya swigangeni lomuya madorobeni ya Vantima ngopfu eJoni laha yi biwaka hi matsotsi lama lavaka ku kanganyisa vanhu timali ta vona. Ngoma ya kona a ya ha ri ya vuxika ntsena, nkarhi wun'wana ni wun'wana ya biwa ku endlela ku kanganyisa vanhu mali. Vafana va tlhakisiwa va yisiwa engomeni ya mavunwa hi swigevenga. Hi mhaka leyi namuntlha vafana va fa hi nhlayo ya le henhla engomeni. Van'wana va vuya va karhi va vabya, hikuva va nga endliwangi swona leswi ku endlisiwaka swona, kasi van'wana va vuya va ha ri hava vununa bya vona, lava vuyaka na byona byi va byi onhakile lero madokodela va boheka ku yi susa ku endlela ku ponisa vutomi bya vona.

Vatswari lava tirhisaka vukhongeri bya Xikresite va vula leswaku mhaka ya ngoma yin a vuhedeni endzeni. Leswi hi swi twa loko Maswanganyi (1987: 28) a vula leswi landzelaka:

Regarding sons, the matter is not so simple. Some tribes do not use the initiation or circumcision camps for indoctrination that is morally and spiritually defiling in with the circumcision rites. A Christian father must make a value judgement concerning the spiritual cleanliness of such a camp before he sends his son.

Ntshaho lowu wu hi boxela leswaku mhaka ya ngoma a yi olovi. Miganga yin'wana a yi tirhisa ngoma ku dyondzisa vana va vona mahanyelo yo ka ya nga basangi eximoyeni. Tatana wa mukresite a fanele a rhanga a vona nkoka wo va a yisa n'wana wa yena engomeni leyi nga basangiki eximoyeni a nga se n'wi yisa. Ku yisa emahlweni Maswanganyi (ibid) u vula leswi landzelaka:

Education in the matters of marriage should however, not be left to these camps even though they are morally acceptable. Parents and fathers in

particular should take their time to instruct their children in the godly moral and healthy ways of marriage.

Eka ntshaho lowu ku tsundzuxiwa vatswari leswaku dyondzo leyi khumbaka swa vukati a yi fanelangi ku tshikeriwa eka tinkamba ta ngoma, hambiloko ku ri leswaku ti fanele ku tinyiketa nkarhi wo nyika vana va vona swiletelo hi tlhelo ra mahanyelo na tindlela ta kahle ta vukati. Maswanganyi (ibid) u hetelela hi ku tsundzuxa vatswari hi ndlela leyi:

In urban Africa, more and more young people are not going to these camps. Their parents have not yet realised that they need guidance in these issues that can cause so much joy or heartache in marriage. Do not fail your children. Be educated in godly values regarding the physical joys of marriage and teach your children well. Much spiritual bondage is a result of ignorance and sin in these are as. If it can be prevented by using good biblical wisdom.

Ku ya hi ntshaho lowu emadorobeni ya Africa vafana vo tala a va ha yi engomeni. Vatswari a va se kala va swi vona leswaku va lava ku kombiwa ndlela eka mhaka leyi hetelalaka yi vangile ntsako kumbe ku vaviseka embilwini evukatini. Maswanganyi u kombisa leswaku vatswari a va fanelangi ku tsandzekisa vana va vona. A va dyondzeki hi tlhelo ra nkoka wa vukati ivi va dyondzisa vana va vona. Swilo swo tala swo ka swi nga ri kahle swa vudyoho swi humelela hikokwalaho ko ka swi nga tekeriwi enhlokweni. Swi nga siveleka hi ku tirhisa vutlhari bya le Bibeleni. Maphosa, (2012: 1) u hi byela leswaku Vantima va landzelela mitolovelolo ya vona hi ku tshemba leswaku swi tisa rihanyu ra xiyimo xa le henhla swinene mayelana na ntolovelolo wa ku yisa vafana engomeni ya Vatsonga-Machangana. Hi n'wi twa a ku:

Despite the hard socio-economic challenges in Africa, largely as a result of the impact of globalization...the African scheme of education endures on because it embodies the liveliness of particular African existentiality.

Hi ntshaho lowu Maphosa u hlamusela leswaku va ha ri kona Vantima lava landzelelaka mitolovelolo ya vona, hambileswi va hlanganaka na xiyimo xo tika laha Afrika tanihi leswi mitolovelolo yo tala yi nga eku nyamalaleni hikwalaho ka *globalization*. Mudzanire (2012: 9) u boxa leswi landzelaka mayelana ni ngoma.

Male circumcision provides a significant protection against HIV/AIDS infection and other sexually transmitted infections.

Leswi swi vula leswaku ku ya engomeni ka majaha ku ni nkoka ngopfu erixakeni ra vanhu. Swi tlhela swi pfuna ngopfu ku sivela vuvabyi bya ku hambanahambana bya tingana na xitsongwantsongwana xa HIV na AIDS. Leswi boxiweke laha henhla swi ni nkoka ngopfu hikuva loko hi hlaya nhlayo ya vanhu lava nga ni vuvabyi bya HIV na Aids laha Afrika-Dzonga, nhlayo ya le henhla ku ya hi tipurovinsi yi le Kwazulu Natal, hikuva Mazulu a ma yi engomeni. Hi mpfhuka ka hosi Shaka a dlaya ngoma, a bohelela majaha ku ya dyondzela swa ku lwa tinyimpi a ka ha pfukangi ku vile na ngoma eKwazulu Natal. Rikhotso (1985: 42) u vula leswi landzelaka mayelana ni swakudya swa le ngomeni:

Swakudya swa le ngomeni swi vuriwa xivonelo. Swa endleka swakudya swi swekiwa kwale kumbe vavasati va sweka emakaya va fika va swi yisa endhawini leyi vavanuna va nga ta swi teka va swi yisa eSungini. Ndhawu leyi yi vuriwa etiharhini. Va huwelela va ku: "Ha tshwoo...! Vadzabi loko va swi twa va hlamula hi nhlamba kutani va ya hi ku yimbelela ku ya teka swakudya.

Ntshaho lowu wu hi hlamusela timhaka ta maswekelo ya swakudya swa le ngomeni ni mayiselo ya swona kwale nhoveni. U tlhela a ya emahlweni a hi hlamusela madyelo ya swakudya a ku:

Swakudya swi tlhandlekiwa evuhirini lebyi nga tlhandlekiwa makamba ehenhla. Vukwerha bya hlengeletana byi ntluntlama, un'wana na un'wana a pambula gagu hi mavoko mambirhi. U fanele a dya hi xihatla. Mudzabi u yima endzhaku ka vona ni nkhavi ku vona loyi a nga dyiki swinyawula.

Lama a ma ri madyelo ya le ngomeni ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla. Vatswari vo tala a va ha swi tsakeli ku yisa vana va vona engomeni, hikokwalaho ka globalization leyi nga ta na mhaka ya swibedhlele na madokodela. Hi vona se va tirhaka ngopfu ku cinisa vafana kumbe vavanuna ngoma. Ngoma ya le xibedhlele yi hlayisekile ku tlula ya Xintu, hikuva a swi talangi hi twa ku vuriwa leswaku vana va file hikokwalaho ko ya cina ngoma ya le xibedhlele. Hi ndlela yoleyo hi nga vula leswaku ntolovelo wa ngoma wu le ku nyamalaleni hi kantsongontsongo hikwalaho ka *globalization*.

31.2.15.2 Ngoma ya xisati (vukhomba)

Vukhomba i ngoma ya vanhwanyana laha va dyondzisiwaka milawu yo fana na ku tiyisela, ku hlonipha na vutiolori leswaku va ta kota ku va ni vutihlamuleri loko se va ri evukatini. Rikhotso (1985: 46) u hlamusela ta vukhomba hi ndlela leyi:

Vanhwanyana lavakulu va khomba endzhaku ka loko va sungurile ku hlamba. Tikhomba ti nghena lembe leri ku nga riki na ngoma ya xinuna. Nkarhi wa kona i vuxaka ku fana ni ngoma. Muti wun'wana ni wun'wana lowu nga ni nhwana wu pfumeleriwa ku ngenisa tikhomba.

Hi ntshaho lowu hi hlamuseriwa leswaku nhwanyana u khomba loko ku humelele yini, laha ku vuriwaka leswaku hiloko a sungurile ku hlamba leswi vulaka ku vona n'hweti. Ku boxiwa ni nkarhi lowu ku khombiwaka hi wona. Ku ya emahlweni Rikhotso (ibid) u hi byela leswi landzelaka:

Endlwini yo khombela ku hiziwa maduku, ku yimbeleriwa tinghoma ni ku hlaya milawu. Vadzabi va ambala van'wandhindhani. Xikongomelo xo khomba i ku dyondzisa vanhwana ku tiva milawu ni ku tiyisela evukatini.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi byeriwa xikongomelo xo khombisa vanhwanyana. Kasi Maswanganyi (1985: 28) u vula leswi landzelaka mayelana ni vukhomba:

A word to fathers about sending their children to initiation schools concerning daughters, it is my settled conviction that Christian that fathers should not send their daughters to these camps. Preparing daughters for married life is the responsibility of the parents and it should be handled with wisdom. Parents should read a basic respected Christian author such as Walter Trobisch and prepare themselves both educationally and spiritually to guide their daughter toward marriage.

Ntshaho lowu wu tsundzuxa vatatana va vakresite leswaku va nga yisi vana etikhombeni ku va khomba. Va fanele va tirhisa vutlhari ku lulamisela vana va vona timhaka ta vukati. Va fanele ku hlaya buku ya Walter Trobisch va ta kuma tidyondzo ta kahle na ximoya va ta kota ku laya vana mayelana na vukati. Vukhomba tanihi ngoma i swin'wana swa xiphemu xa ndhavuko lowu nga eku nyamalaleni hikwalaho ka *globalization*. Hi swona swi endlaka leswaku vanhwana vo tala va nga swi koti ku tiyisela ku tshama evukatini, va nyenyela hikuva a va khombangi. Va tshama va karhi va lan'wa vukati hikuva a va loyiwangi, hambu ku nga ri na xiphiso xo nyawula va lan'wa va tlhelela ekaya. Ku va vukhomba byi nga ha ri kona swi le ku onheni ngopfu eka vanhu va Vantima, hikuva hi landzelela Valungu, kasi na vona swa vukati na vutihlamuleri. Vana va Valungu loko va fika eka giredi ya kaye na giredi ya khume va yisiwa etinkambeni (veld skool) va ya leteriwa hi swa vutomi. Va heta vhiki va ri enhoveni va karhi va leteriwa laha ndzetelo wa kona wu katsaka vusocha, ku endla vutiolori, ku pela

emilambyeni ya ndzhope vhiki ri kala ri hela va nga cincangi. Va rhwarisiwa na mintsandza na swin'wana ni swin'wana. Va famba na tibege to etlela eka tona leti andlariwaka ehansi ka mirhi kwale nhoveni, kutani loko hina Vantima hi tshika ngoma ya hina hi le ku timphuntiseni. Valungu a va nge pfuki va tshikile mitolovelo ya vona va ku va ncisetela Vantima na siku na rin'we.

3.2.16 Mitsheketo

Mitsheketo i xin'wana xa swiphemu swa mfuwo wa rixaka lowu wu nga eku nyamalaleni hikwalaho ka *globalization*. Mitsheketo a yi ri ni ntirho lowukulu erixakeni. Shabangu (2006: 98) u vula leswi landzelaka hi mitsheketo:

Mitsheketo yi ni nkoka erikarhi ka vandyangu va ri karhi va tixuxela nimadyambu. Hambileswi mitsheketo yi nga yo hungasa yi tlhela yi va ni tidyondzo to karhi leti vayingiseri (vana) va nga tikuma eka yona hi ku hambana ka yona. Va nga ha dyondza swin'wana mayelana ni vutomi hi swiendlo swa swi munhuhatwa swo karhi leswi kumekaka endzeni ka yona mitsheketo leyi.

Ku ya hi ntshaho lowu ntseketo a wo hlayeriwa vana ku endlela ku va hungasa ntsena wu na tidyondzo to karhi leti kumekaka entsheketweni wun'wana ni wun'wana. Hi mhaka leyi vatsheketi ku nga vanhu lavakulu ku fana ni mukhegula. Leswi swi seketela hi Shabangu (2006: 94) loko a ku:

Hi ndhavuko werhu, mutsheketi i munhu nkulukumba wo fana ni mukhegula loyi a tsheketelaka vatukulu va yena hi nkarhi wa maxuxo. Vakhegula hi vona a va tala ku tsheketela vatukulu, hikuva hi vona lava a va tala ku kumeka ni vatukulu va vona emaxuxweni, loko vakhalabye vona va tixuxela hi le tlhelo le ni vavanunakulobye xikan'we ni vafana lava se va nga boxeka mahlo. Swa tsakisa ku vona leswaku a hi vakhegula hinkwavo lava a va kota ku tsheketa hikuva ku tsheketa i nyiko.

Laha ntshaho wu hi boxela leswaku vanhu lava a va tsheketela vana i vakhegula naswona a hi hinkwavo a ku ri na lava nga ni nyiko yo kota ku tsheketa. Mitsheketo a yi tsheketiwa hi nkarhi wa maxuxu a va ku swa yila loko u tsheketa ninhlikani, kambe hikokwalaho ka *globalization* leyi nga ta na thekinoloji leyi tumbuluxa thelevhixini, mitsheketo yi le ku nyamalaleni. Vana va vona switori swa le ka thelevhixini, a va ha pfumeli na ku rhumiwa kumbe ku tsala mitirho ya xikolo hikwalaho ka switori leswi. Hambikuri vanhu lavakulu loko va

hleketla switori swa le ka thelevhixini a va khomakhomeki. Vaxinuna va rhandza ngopfu ku vona ntlangu wa bolo ya milenge, kasi vavasati va rhandza ku vona tisopi to tanihi *Generetions, Skeemsaam, Days of our lives* na yin'wana ni yin'wana. Leswi swi seketela hi Yankuzo (2014: 4) loko a ku:

Mass media as an agent of socialization has become an integral part of our everyday life, reaching our children, organizing their entertainment and social life. A source of ideas regarded as authoritative and trustworthy, Hollywood, CNN, BBC, etc, are examples of such media houses whose main interest is westernization of other societies.

Vuhangalasi lebyi fikelela vanhu hinkwavo hi byona byi tekaka xiphemu lexikulu eka vutomi bya vanhu bya masiku hinkwavo ku fika eka vana leswi katsaka tindlela to hungasa na mahanyelo. Tifilimi ta le ka Hollywood, CNN na BBC i tin'wana ta swikombiso swa vuhangalasi lebyi nga kongomisa eka ku hangalasa mahanyelo ya Xiyuropa eka vanhu va tinxaka tin'wana. Hi ndlela yoleyo mitsheketo leyi yi nga mfuwo wa rixaka a ya ha tekeriwi enhlokweni. Vana vo yi hlaya etibukwini leti yi nga hlengeletywa eka tona yo fana nay a Marholeni D.P.P., Garingani wa Garingani. Eka tsalwa leri ra Marholeni (1983: 51) ku ni ntsheketo lowu a wu kongomisiwile eka vana lowu va nge:

Jelani wa Jelani

...Kute hi siku rin'wana tata wa Jelani

O byele nsati wa yona na n'wanakwe

Jelani,

Leswaku va fanele va rhurha

Va ya aka ekule

Kunene nsati wa yena o pfumela

Ku ri va rhurha,

Kambe n'wana wa yena Jelani

O ala ku rhurha,

A ku yena u ta ti salela kolaho emarhumbini

Ku ya hi ntshaho lowu ku boxiwa leswaku Jelani u arile ku rhurha na vatswari va yena leswi nga endla leswaku a wela ekhombyeni ra khema. Leswi swi vangiwile hikuva a nga yingiseli. Kutani ntsheketo lowu a wu laya na ku dyondzisa vana leswaku va fanele ku yingisa vatswari

va vona loko va va tshinya. Ku ya emahlweni Marivate (1991: 31) u boxa leswi landzelaka mayelana ni mitsheketo:

- (a) Lack (mpfumaleko)
- (b) Lack liquidated (Ku herisa mpfumaleko)
- (c) Interdiction (Xitshimbiso)
- (d) Violation (Ku tlula nawu)
- (e) Consequences (hakelo/ vuyelo)
- (f) Attempted escape (Ku ringeta ku baleka)

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hi hlamusela hi mitirho ya mitsheketo erixakeni, leyi tirhisiwaka ku hlahluva ntsheketo leswaku wu wela kwihi. Ntshaho lowu hi nga wu nyika eka xikombiso laha henhla wu wela eka *consequence* (hakelo/ vuyelo). Ku va Jelani a nga yingiselangi loko vatswari va ku a hi fambi u kumile hakelo ya kona eku heteleleni ka ntsheketo. Kahlekahle loko mitsheketo a yi nga nyamalalangi hikwalaho ka *globalization* miharihari leyi endliwaka hi vantswa erixakeni ra Vatsonga a hi nga ta yi vona, hikuva mitsheketo a yi laya yi tlhela yi dyondzisa. A yi hlayiwa masiku hinkwawo leswi a swi ta endla yi leswaku vana va kala va twisisa leswi yi vulaka swona.

3.2.17 Swibye swa Vatsonga

Vatsonga a va ri na swibye swa vona leswi a va swi tirhisa ku nga se van a *globalization*. Swibye leswi a vo tivumbela, va tivatlela na ku tilukela. Leswi swi seketela hi Rikhotso (1985: 64) loko a ku:

Xiphawu xi tirhisiwa ku nusa mapa. Xi endliwa hi ximila xa n'hwembe kumbe xi vatliwa Kunene. Ndzheko wu tirhisiwa ku ka mati. Na wona wu endliwa hi ximila xa n'hwembe. Rihlelo i ro peperha mavele ni swin'wana ni swin'wana. Ri endliwa hi murhi wa milawu. Rihlelo lerintsongo i xintewana. Xirhundzu xi tirhisiwa ku rhwala mavele. Xi tlhaviwa hi tixotso. Nthabana i xitshatshana xo rhungeleriwa hi tixotso. Musi i wo kandza hi wona wu endliwa hi murhi wa nxanatsi na murotso. Nkombe i wo sweka hi wona. Wu vatliwa hi murhi wa nkombeko, nkanyi, xitlhangwa ni nxanatsi. Phapha i ro pangela byalwa. Ri endliwa hi ximila xa phapha. Sangu i ro tshama ka rona ni ku etlela. Ri tlhaviwa hi mihlahle leyi kumekaka enambyeni. Xitsemba i xo phamela vuswa. Xi tswariwa hi mbewu leyi tswalaka maphapha. Rifetho i ro sweka hi rona vuswa

bya xibasa. Ri vatliwa hi murhi wa nkombeko. Ndyelo yi endliwa hi murhi wa nkanyi, xifatha ni murotso.

Swibye leswi boxiweke laha henhla a swa ha tirhisiwi, hikuva swi nyamalarile swo tala swa swona hikwalaho ka *globalization*. Se ku tirhisiwa swibye leswi taka hi le Yuropo. Xiphawu xi pfariwile hi khapu kumbe sosara ku nusa mapa. Ndzheko wu pfariwile hi jeke na nghilazi ku ka mati. Rihlelo a ra ha tali ku tirhisiwa, hikuva vanhu va yisa mavele exigaywini, lexi tumbulukeke hikwalaho ka thekinoloji leyi welaka ehansi ka *globalization*. Xirhundzu na xona a xa ha tirhisiwi ku tirhisiwa tindhichi ta pulasitiki na nsimbhi ku chela mavele. Musi xikan'we na tshuri na swona a swa ha tirhisiwi hikwalaho ka swigayo. Phapha a ra ha tirhisiwi byalwa byi cheriwa eswibakitanini. Sangu a ra ha tirhisiwi, vayeni va tshama eswitulwini na le masopfeni, kasi ku etlela vanhu se va etlela emubedweni. Xilo lexi xa ha riki ni nkoka i nkombe, hikuva vanhu va ha sweka hi wona. Ndyelo a ya ha tirhisiwi vanhu va tirhisa tipuleti. Swibye leswi boxiweke laha henhla a ku ri leswi endliwaka hi swimila swa ku hambanahambana. Kasi ku ni leswi endliwaka hi vumba. Rikhotso (1985: 64) u swi longoloxile hi ndlela leyi:

Mbita i yo sweka hi yona vuswa yi kungetiwa hi masweko. Kuwana i ro chela mati. Yinkhu i yo pangela byalwa. Nhlambeto i yo sweka tihove. Xitsori i xo tseleka murhi. Nkamba/xihiso i wo silela xidlamutana kasi xinkambana i xo phamela muroho.

Swibye leswi boxiweke laha henhla a swa ha tali ku tirhisiwa hi rixaka ra namuntlha ngopfu vantshwa ni ku swi tiva a va swi tivi. Vanhu a va ha sweki hi timbita se va sweka hi mapoto ma nsimbhi lama tselekiwaka ehenhla ka xitofu. A va ha sweki hi mindzilo, thekinoloji yi tumbuluxile switofu swa gezi na gese. Vanhu se va sweka va lo yima a va ha khidzami tanihi khale, naswona va swekela ekhixini hayi exitangeni. Khuwana a ra ha tirhisiwi ku chela mati, mati se ma tshama eswigubini swa pulasitiki kumbe ediron'wini, ri nga ra pulasitiki kumbe ra nsimbhi. Khuwana a ri endla leswaku mati ma titimela kambe sweswi ma cheriwa eswigubini leswintsongo ma hoxiwa endzeni ka tafiriji, leti ta tona ti nga tumbuluka, hikwalaho ka thekinoloji. Mati ma kona ma vabyisa na vanhu mikolo loko ma tiyisiwile efirijini leswi swi vulaka leswaku thekinoloji yi tisa na mavabyi. Yinkhu na yona a ya ha cheli byalwa, hikuva se byi cheriwa emadiron'wini. Xitsori na xona a xa ha tirhisiwi, hikuva ku hava munhu loyi a swelaka murhi vanhu se va tirhisa madokodela se va tirhisa tiphilisi to huma exibendlele na le khemisi. Xihiso na xona a xa tirhisiwi, hikuva vanhu va sweswi na xidlamutana lexi ku vulavuriwaka hi xona a va xi tivi. Xinkambana na xona a xa ha tirhisiwi, hi mikarhi yo tala

vuswa ni xixevo swi phameriwa epulitini yin'we. Loko swi nga ri tano xixevo xi phameriwa exindhichanini xa zingi/ pulasitiki/ xo fayeka.

Ku yisa emahlweni ku ni swibye swin'wana leswi na swona swi welaka eka swibye swa Xitsonga. Rikhotso (1985: 65) u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Tshuri i xilo ro kandza ni ku tlhokola mavele. Ri endliwa hi nkanyi. Ntundwani wu fana ni rihlelo. I wo chela tinhunguvana. Khafu i nchumu wo chela xinefu wu vatliwa hi xipalatse. Nkukulu wu endliwa hi mabyanyi yo lala yo tiya. Mabyanyi ma kumeka enhoveni. Ma bohiwa ma endla xikatsa. Muhuthu: Swibye a swi hlantswiwa hi muhuthu lowu a wu ceriwa emikoveni kumbe etintshaveni.

Eka ntshaho lowu ka ha vulavuriwa hi swibye leswi a swi tirhisiwa khale hi Vatsonga namuntlha swi nga nyamalala swi nga ha tiveki hikokwalaho ka *globalization* ivi swi kumekaka swi nga ha tiveki. Tshuri a ri tirha ku kandza swilo swo hambanahambana. Sweswi a ra ha tirhisiwi ku tirhisiwa swigayo. Hambu wu ri wona ntundwani a wa ha tiveki swona hikuva tin'anga a ta ha talangi. Vatsonga vo tala se va tirhisa vukhongereri bya xikresite. Khafu a ra ha tirhisiwa fole ri cheriwa exifukwanini xa pulasitiki. Nkukulu wa mabyanyi wa ha tirhisiwa emakaya ku kukula rivala, kasi emadorobeni va tirhisa lowuya wa nhonga wo endliwa hi mampifipi ya pulasitiki. Leswi swi seketela hi Chukwu (2014: 67) loko a ku:

It is important to realize that some of the things that are considered to be among the negative effects of globalization on culture are not necessarily bad even though they are alien to Nigeria. Eating with cutlery from plates and spoons instead of bare hands and from calabash, sitting on chairs instead of the floor, belief in one supreme God instead of gods and goddesses.

Ntshaho lowu wu hi byela leswaku swin'wana swa swilo leswi nga ta na *globalization* a swi lo biha ngopfu ku fana na ku dya hi foroko na malepula, ku dyela etipuletini ematshan'weni yo dya hi mavoko ni ku dyela eswiphaphanini, ku tshama eswitulwini ematshan'weni ya le hansi na ku pfumela eka Xikwembu lexikulu hayi swikwembu. Hi ndlela yin'wana *globalization* yi tisile swilo swo biha na leswa kahle eka Vantima va Afrika.

3.2.18 Nkatsakanyo wa xiyenge xa 3.2

Vatsonga a va ri ni mikhuva ni mitolovelolo ya vona leyi katsaka ririmi, matekanelo, malahlalo, mavelekelelo, maambalelo, maxewetelo, vuyimbeleri, mitsheketo, vukhongeri na maakelo ya tindlu ya ndhavuko ku nga se fika Globalization. Mikhuva ni mitolovelolo leyi yi nyamalarile. Leswi swi vangiwile hikuva Vatsonga hi voxe va sungurile ku kopela na ku tekelela mikhuva ya le vupeladyambu. A va twa onge ndhavuko wa le Vupeladyambu wa antswa ku tlula wa vona. Vatsonga va namuntlha va ni mindhavuko yo hambanahambana hi voxe leswi katsaka tindlela ta mahanyelo ni vutomi hi ku angarhela. Globalization yi onha ndhavuko ni ku ndlandlamuka ka wona. Eka mindyangu vatswari a va ha swi koti ku laya vana va vona hi tlhelo ra maambalelo, mahanyelo na maxewetelo. Hambikuri vona vatswari va tshikile mahanyelo lamaya ya Xintu, va hanya ku fana na vana va vona yi nga mhaka leyi va tsandzekisaka ku va laya.

3.3 VUKHONGERI

3.3.0 Manghenelo

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa nkucetelo lowu vangaka hi Globalization ehenhla ka vukhongeri. Ku kaneriwa ni swivangelo swa ku lahleka ka vukhongeri bya Xintu bya Vatsonga. Ku ndlandlamuka ka vukhongeri bya xikresite na tikereke ta ku hambanahambana leti nga tumbuluka ehansi ka vukhongeri lebyi hikwalaho ka thekinoloji. Ku tlhela ku langutisiwa leswi vukhongeri lebyi bya xikresite byi nga ku swi vangenani tanihi mikitsikitsi leyi humelalaka ematikweni lama tirhisaka vukhongeri bya Xiizilamu na ku tumbuluka ka mitlawana yo fana na va Islamic State, Alshabaab, Bokoharam na yin'wana leyi lwaka na vukhongeri bya xikresite hi ku ehleketa leswaku byi xungeta ndhavuko wa vona. Ku nyikiwa ni swikombiso swa mikitsikitsi leyi.

3.3.1 Vukhongeri bya Xikreste

Globalisation yi tisile ku cinca lokukulu eka vukhongeri laha Afrika na le matikweni ya Maarab. Vukholonyi byi endlile leswaku matiko lamakulu ma teka switikwana swa laha Afrika ma tisa timixinari (missionaries). Vanhu lava a ku ri vafundhisi lava a va tisa tidyondzo ta vukhongeri bya Xikreste. Eka vukhongeri bya xikreste ku khongeriwa Xikwembu lexi tlhelaka xi gandzeriwa. Eka vukhongeri lebyi ku pfumeriwa leswaku

Xikwembu hi xona xi nga tumbuluxa tilo, misava, vanhu na swilo hinkwaswo leswi nga laha misaveni. Swilo hinkwaswo leswi vanhu va swi pfumalaka loko va khongela va kombela eka Xikwembu xa swi kota ku va nyika, naswona hi xona xi va sirhelelaka eka makhombo yo hambanahambana. Xikwembu hi xona xi lawulaka swilo hinkwaswo swa laha misaveni. Ku fana na ku cinca ka tinguva, maxelo, ku tswariwa ka vanhu na ku fa ka vanhu. Ku ya hi ripfumelo leri Xikwembu xi rhumerile n'wana wa xona Yesu Kriste leswaku a ta laha misaveni a ta endla masingita yo fana na ku horisa vanhu na man'wana na man'wana, a tlhela a dyondzisa rito ra Xikwembu leri kumekaka eka buku leyi vange i Bibebe. Yesu u hetelele a vambiwa exihambanweni a fa a tlhela a pfuka hi siku ra vunharhu. Ku vuriwa leswaku Yesu u fele swidyoho swa vanhu leswaku va ta kota ku rivaleriwa hi Xikwembu, kutani loko munhu a pfumela eka Xikwembu u va a ponisiwile, hikuva a feriwile hi Yesu Kriste exihambanweni. Ku vuriwa leswaku a nge he fi rifu ra vumbirhi u ta kuma vutomi lebyi heriki, hikuva Yesu u hi ferile a tlhela a pfuka, hikokwalaho u hlurile rifu. Kasi loko munhu a nga pfumeli eka Xikwembu u vuriwa leswaku i Muhedeni. Munhu yaloye loko a fa moya wa yena wu ta ya etiheleni wu ya tshwa endzilweni hilaha ku nga heriki. Ku vuriwa leswaku loko munhu a fa ku fa ntsumbu wa yena ntsena moya wa yena wona wu ya ematilweni eka Xikwembu loko a pfumerile eka Xikwembu kasi mintsumbu ya vanhu hinkwavo lava va nga fa yi ta pfuka hi siku ra makumu loko misava yi hela. Eka vukhongerilebyi loko u lava ku fikelela ku kuma swo karhi u fanele u nghena kereke u tlhela u landzelela milawu ya kona yo fana na ku humesa vukhume bya muholo wa wena, ku titsona swakudya, ku khongela u dzunisa Xikwembu xa wena u khensa hinkwaswo leswi xi ku endlelaka swona masiku hinkwawo. U fanele ku tshika ku endla swilo hinkwaswo leswo biha leswi nga lavekiki swo fana na leswi swi nga eka milawu ya khume leyi Xikwembu xi nga vula leswaku vanhu lava nga Vakriste va nga swi endli swo fana na ku oswa, ku dlaya, ku hleva, ku lumbeta van'wana hi vumbhoni byo hamba, mavondzo na swin'wana.

Vukhongerilebyi byi kumeka eka tikereke to hambanahambana laha misaveni. Tikereke leti ti le ku ndlandlamukeni. Vantima vo tala va tshikile vukhongerilebyi bya vona bya ndhavuko va namarhela bya Xikreste.

3.3.2 Vukhongereri bya Xintu

Vukhongereri bya Vantima i ku loko vanhu va lava va hundzuka swikwembu leswi gandzeriwaka hi lava nga sala erixakeni rero. Ku vuriwa leswaku i vakokwana wa kokwana lava hanyisaka na ku hlayisa rixaka rero. Ku endliwa magandzelo laha va gandzeriwaka kona, ku akeriwa nsinya wo karhi kumbe ku akeriwa xikhumbani ku funengetiwa xikhuwani. Loko ku va ni makhombo emutini ku vuriwa leswaku va le hansi va hlundzukile va fanele ku phahliwa. Ku ta famba ku hlhluveriwa lomuya tin'angeni leswaku ku ta phahlisiwa ku yini, i mani a nga ta phahla, ku laveka yini na yini swo phahla hi swona. Ku nga va huku yo basa na mbuti yo basa kumbe ya ntima na homu yo tshwuka kumbe ya ntima na minceka yo fana na njeti, palu, na rigadawo na masindza. Ku vandzekeriswa byalwa loko byi vupfile va rixaka rero va ta phahliwa, va tshama etlhelo ka gandzelo, ku dlayiwa xifuwo lexi lavekaka ku halatiwa ngati kwalahaya egandzelweni kutani ku cheriwa fole na byalwa ehansi.

Loyi a phahlaka u va a ri karhi a vulavulela a hlaya mavito ya vanhu va rixaka rero lava nga lova khale leswaku ku komberiwa ntsako na ku rhula va dya no dzaha va siyerisana a kha a nwa byalwa a byi fundza enonweni kutani a haxa vanhu lava nga kwala tlhelo ka gandzelo hi byona. Vanhu lava nga kwalano na vona va va ri karhi va hlavelela va ba na mavoko va ku tsika, tsika. Ku suka kwalaho ku pfumeriwa leswaku swilo hinkwaswo swi ta famba kahle erixakeni rero. Lavo vabya va ta hola mafu na makhombo swi ta fambela ekule, ku tlhela ku va na ku humelela eka rixaka rero. Swilo swin'wana na swin'wana leswi endliwaka emutini swo fana na mitlangu a swi endliwi ku nga rhangangi ku sumeriwa va le hansi. Nkarhi wun'wana ku rhanganga ku ya hlhluveriwa en'angeni leswaku ntlangu wu ta fambisa ku yini. Loko kuruku ku ta va ni mpfilumpfilu n'anga yi nyika vanhu valavo murhi wo boha ntlangu leswaku wu famba kahle.

Loko ku rimiwile masimu swilo leswi nga byariwa loko se swi vupfile ku rhanganga ku vikeriwa va le hansi mi nga si swi dya n'wina mi nga swi byala. Loko mi tshika mi dlayile xifuwo mi rhanganga mi ya suma kwale gandzelweni mi chela ngati ya kona. Loko n'wana a ha ku velekiwa u ya a ya sumiwa kwale gandzelweni leswaku a ta hlayiseka a tlhela a yisiwa en'angeni yi ya n'wi thusa leswaku loko o tshuka a tlakuriwile hi valoyi a nga tlhaveki u fanele a bohiwa na xitshungulu xo n'wi tiyisa. Hi ndhavuko munhu u

fanele ku yisiwa en'angeni a ya tlhaveriwa a bohiwa na xitshungulo xo n'wi sirhelela eka valoyi. Miti na yona ve ri ya biyiwa leswaku valoyi va nga ngheni. Ku laviwa n'anga yi ta celela mirhi kwala mutini leswaku valoyi va nga koti ku nghena loko va lava ku mi hlasela. Loko munhu a tshuka a hundzile emisaveni ku vuriwa leswaku swi nge endleki a fa ntsena a nga loyiwangi, ku famba ku halhluveriwa etin'angeni leswaku a nga va a dlayiwile hi yini. Loko va swi kumile leswaku i mani va tirhelela esirheni leswaku loyi a nga n'wi loya na yena a fa. Loko munhu a lovile wa vikiwa eka va le hansi leswaku va n'wi amukela va n'wi hlayisa kwale va nga kona.

Vantima lava ha tirhisaka vukhongeri lebyi i nhlayo ya le hansi swinene. Sweswi loko u tirhisa byona veri u muhedeni. Ku tirhisiwa Xikriste laha eka swilo hinkwaswo leswi munhu a lavaka ku swi endla a rhangisaka Xikwembu na vito ra Yesu na Moya Lowo Kwetsima. Loko swilo swi nga fambi kahle emutini ku yiwa ekerekeni ku ya komberiwa xikhongelo. Lava nga kumiki mintirho va ya kwale kerekeni va ya khongeleriwa. Loko n'wana a velekiwa u yisiwa ekerekeni a ya khongeleriwa leswaku Xikwembu xi n'wi hlayisa. Loko munhu a lovile a ka ha hlahluviwi ku vuriwa leswaku Xikwembu lexi nga n'wi vumba xi n'wi tekile, masiku lama a xi n'wi pimele wona ma fikile emakumu. Nkarhi wun'wana ku vuriwa leswaku Hosi ya swi tiva hi yona yi lawulaka swilo swa laha misaveni.

Vukhongeri lebyi se byi tekile xiyimo xa le henhla laha misaveni ku tirhisiwa ngopfu byona. *Globalization* hi yona yi nga byi hangalasa hikwalaho ka ku hlanganahlangana ka matiko. Vafundhisi va le handle va swi kota ku ta laha Afrika va ta chumayila leswaku vanhu va hundzuka va tshika vuhedeni, kasi va tshikisiwa na mikhuva na mitolovelo ya ndhavuko. Vukhongeri lebyi byi cinca na mikhuva na mitolovelo ya swibelani na tinjhovo na mitlangu ya ndhavuko. Vantima vo tala va pfumela eka vukhongeri lebyi, kasi van'wana a va pfumeli ngopfu lava tirhisaka vukhongeri bya Xiizilamu.

3.3.3 Vukhongeri bya Xiizilamu

Eka vukhongeri lebyi bya Mamuzilemo ku pfumeriwa leswaku ku na Xikwembu xin'we lexi muporofeta wa Xona ku nga Mohammed hayi Yesu Kriste loyi vukhongeri bya Xikriste byi vulavulaka hi yena. Vukhongeri lebyi byi tika ngopfu hi minkarhi yo tala

Mamuzilemo a va pfumeli ku hambana na byona. Vavasati a va pfumeleriwi ku dyondza xikolo eka vukhongereri lebyi, a va pfumeleriwi ku tirha swa xiphurofexini va tshama ekaya. Loko va ambala va fanele ku ambala tirhoko to leha ku fika emilengeni, va tlhela va ambala maduku mo leha lama pfalaka xikandza ku sala matihlo ntsena. A va fanelanga ku siya mirhi ehandle. Vavanuna va ambala tiburuku na tirhoko to leha na xidlokonyana xintsanana. Mamuzilemo va na khisimusi ra vona laha va tlangelaka ku velekiwa ka muprofeta Mohammed. Va na swakudya swa vona leswi va dyaka swona va swi vitanaka Halaal, leswi fambelanaka na ku kwetsima (holy). A va fanelanga va dya swilo swin'wana na swin'wana ngopfu swa Vupeladyambu (Xiwestern). Hi mhaka leyi va nga pfumeleki na vavasati va ambala Xiwestern. Vukhongereri bya Xikriste va byi yelanisa na Vupeladyambu (Xiwestern) laha Vupeladyambu (Xiwestern) xi fambelenaka na matiko yo fana na vaAmerika na vaNghilandi.

Matiko lama ma vengiwa ngopfu hi matiko lama tirhisaka Xiizilamu. Mamuzileme a ma pfumeleriwi leswaku va tekana na vanhu va vukhongereri byo hambana na bya vona. Loko n'wana o rhandzana na munhu loyi a tirhisaka hanyelo ra le Yuropa (Xiwestern) va swi kota na ku n'wi dlaya, va vula leswaku u va tisela mimoya yo biha erixakeni ra vona. Mamuzileme a va lavi ku twa nchumu hi vukhongereri bya Xikriste va vula leswaku byi va hambanyisa na mikhuva na mitolovelo ya vona. Va na masiku ya vona yo tlangela na ku gandzela swikwembu swa vona yo hambana na ya Xikriste. Siku rin'wana na rin'wana loko ku ba hafu ku bile awara ya khumembirhi va tshika ku endla swilo hinkwaswo va ya eku khongeleni va ya vuya hi awara ya mbirhi. Na mabindzu ya vona va ma pfala hinkarhi wolowo. Matiko lama tirhisaka vukhongereri lebyi ma talele hi tinyimpi na mihlangano ya matherorisi.

Matherorisi lama a ma lavi leswaku mimfumo ya matiko ya vona yi cinciwa ku tisiwa dimokirasi leyi nga ta endla leswaku vanhu va tshunxeka. Va ha lava leswaku ku hanyiwa sweswi swa khale swo tshikelelana a va lavi nhluvuko ematikweni ya vona. Afghanistan i rin'wana ra matiko lama tirhisaka vukhongereri bya Xiizilamu laha mfumo wa vona a wu rhangeriwile hi vurhangereri bya Taliban. Mfumo wa Taliban a wu seketela ngopfu mihlangano ya matherorisi ngopfu nhlango wa Alqaida lowu a wu rhangela hi Osama Binladen. Nhlango lowu wu lwisana ngopfu na mimfumo ya hanyelo ra Xipeladyambu ngopfu Xiamerika.

Osama a huma eSaudi Arabia u yile a ya tumbela eAfghanistan endzhaku ka ku rhumela matherorisi lama nga boma titwintowers ta le America hi September 11 hi 1999 laha ku nga fa vanhu vo tala kwalomu ka vo 3000. Maswanganyi (1987: 24) u tshikelela mhaka leyi landzelaka mayelana ni vukati:

The Bible says that the husband is the head of the house. His leadership in the home is not determined by his social standing, academic status or salary and professional superiority. A man is a man and a leader by God's creation and God looks to the husband to lead his family.

Ntshaho lowu wu hi boxela leswaku ku ya hi Bibeke Xikwembu Xi vula leswaku wanuna hi yena nhloko ya muti, ku nga ri ni swipimelo swa ku u dyondze yini, naswona u hola mali muni. Wanuna i nhloko ya muti ku ya hileswi Xikwembu Xi nga tumbuluxisa swona misava, kambe hikwalaho ka *globalization* vavasati va lava ku tiringanisa ni vavanuna. Bibeke a yi yimi na swona swa **50/50** leyi vuriwaka masiku lama. Wanuna u ta tshama a ri nhloko ya muti misava yi kondza yi hela. Ku yisa emahlweni Maswanganyi (ibid) u hlamusela leswi:

The women's liberation movement should be commended for giving women back their rights as persons and for building up their self-esteem. But the movement should be condemned if these rights mean that wives will usurp authority over husbands, because that would be unscriptural.

Ku ya hi ntshaho lowu mihlangano ya vamanana leyi lwaka na ku vuyisela timfanelo ta vona tanihi vanhu ti kahle. Xo biha hiloko se vamanana va titirhisa hi ndlela yo ka yi nga ri yona ku fana na ku lava ku fuma wanuna swi va swi nga ri kahle, hikuva a swa ha fambelani na leswi nga vuriwa eBibeleni, kambe swi le ku humeleleni hikwalaho ka *globalization*. Vamanana vo tala lava rhangela mihlangano leyi na lava nga titsarisela eka yona va twa onge va fanele ku rhangela ni vavanuna emakaya. Leswi boxiweke laha henhla Maswanganyi (ibid) u tlhela a swi tiyisisa hi mukhuva lowu:

Some professional married women such as teachers and nursing sisters, develop a spirit of independence. They fail to realise their spiritual and emotional dependence upon their husbands. Men must stand up and take the leadership of the family and women must follow the leaders.

Ntshaho lowu wu hi boxela leswaku ku va vamanana va dyondzekile va ri na mitirho ya kahle hi swona awi endlaka leswaku va nga hloniphi vavanuna va vona, leswi swi nga lavekiki hi xikresite. Mhaka leyi yi tumbulukile hikwalaho ka *globalization*, hikuva khale leswi vavasati a va nga dyondzi va tlhela va hlonipha. Hi swona swi endlaka leswaku vavasati lava ematikweni ya vona ku tirhaka vona vukhongeri bya Xiizilamu va nga pfumeleriwi ku ya exikolweni.

Ku sukela kwalaho Amerika ehansi ka vurhangeri bya George Bush yi hlambanyile leswaku yi ta tirihiseta eka Osama na vanhu va yena. Ri rhumerile masocha ya ya hlasela tiko ra Afghanistan xikongomelo ku ri ku dlaya Osama. Va hlakatil tiko ra Afghanistan hi tibombo kambe va nga n'wi kumi. Va tlhela va susa na mfumo wa Taliban va vekela wuntshwa wu nga hlawuriwa hi ndlela ya Xidemokirasi. Nanamuntlha tinyimpi a ti si hela ti ya emahlweni eAfghanistan va lwela leswaku vukhongeri bya vona byi nga xungetiwi. Osama Binladen u vuyile a tsutsuma a ta tumbela ePakistan. Na rona tiko leri ri tirhisa vukhongeri bya Xiizilamu, laha vavasati va nga pfumeleriwiki ku nghenelela nchumu etikweni. Leswi swi tiyisisiwile loko wansati loyi a va ku i Benazir Butto a vumbile nhlango lowu a wu kanetana na mfumo hikuva a lava ku va puresidente wa tiko leriya. A ri na nseketelo wa le henhla ngopfu laha mfumo wu nga swi vona leswaku wa xungetiwa.

Loko a karhi a famba a gangisa tivhoti hi nkarhi lowu a ku lava ku hlawuriwa mfumo wu swi vonile leswaku wu nge humeleli ku ta wina Benazir hiloko wu rhumela munhu a n'wi dlaya leswi vuriwaka (*assassination*). Leswi swi endliwile hikuva va nga lavi ku rhangela hi wansati hikuva vukhongeri bya vona a byi pfumeli. Eka minkarhi leyi hi nga ka yona '*globally*' munhu un'wana na un'wana loyi nga na vuswikoti byo rhangela wa hlawuriwa a yimela tiko. Loko Osama a ha tumberile kwale Pakistan, Amerika yi yile yi ya hlasela laha Osama a tumberile kona kutani a dlawa. Ku dlawa ka yena a swi endla leswaku nhlango wa Alquaeda wu kala wa ha ya emahlweni na

migingiriko ya vutherorisi, hikuva wu na marhavi ematikweni yo tala lava yisaka emahlweni xikongomelo xa nhlango na vukhongi lebya Ximuzilemo.

Alquaeda hi yona yi nga tswala mihlangano ya timilitants yo fana na va Islamic States, Boko Haram na Alshabaab. Islamic State i nhlango lowu lwisanaka na vukhongi bya Xikriste lowu kumekaka ngopfu eSyria na le Turkey. Nhlango lowu wu le ku karhateni ngopfu ematikweni ya le Europe laha wu nga endla leswaku vanhu va le Syria na Turkey na Greece va hangalaka na Europe hinkwayo hi ku tsutsuma nyimpi. Nhlango lowu wu le ku komuteleni ka vantshwa va matiko yo hambanahambana leswaku va joyina va ya va pfuna ku lwa na mimfumo ya vona. Na kwala Afrika-Dzonga u vile kona n'wana wa le Cape Town hi 2015 loyi a joyinile vatswari va yena va nga switivi. Loko va vona a nga vuyi ekaya va sechile tibuku ta yena va kuma leswaku u na maphepha lama fambelanaka na nhlango lowuya kutani va hatlisa va tivisa maphorisa. U yile a ya kumeka a khandziyile xihahampfhuka xa British Airways a karhi a kongoma Syria kutani a chichiwa.

Vahlampfa vo tala va tsutsumele eGermany na le France hi ku chava Isis. Vahlampfa lava va tikeriwa ngopfu ku suka le matikweni ya vona va ya lomu va balekelaka kona. Van'wana va famba hi swikepe leswi vaka swi khandziyise vanhu vo tlula mpimo kutani xi hetelela xi mbombomela va nga fikanga lomu va yaka kona. Hi siku ku fa madzanadzana ya vahlampfa lava ringetaka ku baleka hi swikepe. Vanhu va misava va twile ku vava ngopfu hi ku fa ka n'wana wa malembe mambirhi hi 2015 loyi a famba na vatswari va yena loko xikepe xi mbombomela loyi a nga kumiwa hi vanhu lava tirhaka eribuweni ra lwandle a file.

Hi siku ku nghena madzanadzana eFrance na le Germany leswi nga endla leswaku na European Union yi kala yi vitana nhlango hi ku vilela hi nhlayo leyi ya vahlampfa. Vahlampfa lava va lahlekeriwile hi nhundzu ya vona na miti ya vona hikwalaho ka Islamic State. Matiko lama nghenelelaka hi ku pfuna vahlampfa na wona ya le khombyeni, hikuva ku rhumeriwa matherorisi ya ya va hlasela. Mihlaselo yi kongomisiwa ngopfu lomu ku nga na mitlangu, la ku nga tala ngopfu vanhu. Va hlasela hi ti (*suicide bomb*) na swibamu. Vanhu lava endlaka mihlaselo leyi va kumile vuleteri lero mi nge va ehleketeleli va na tipassport na mapasi yo hambanahambana lama va ngenaka ematikweni yo hambanahambana va pulana mihlaselo hi tona va nga tiveki leswaku i matherorisi. EGermany ku vile ni mihlaselo eCharle Habdoe laha

ku nga dlayiwa vanhu hi Islamic State. Mihlaselo leyi yi fambelana na vukhongeri bya Xiizilamu.

Ku yisa emahlweni ku vile ni ku hlasela eOrlando Club eAmerika laha ku nga fa vanhu va kwalomu ka makumentlhanu, ku vuriwa leswaku ku ngenile wanuna a ri na swibamu leswikulu swimbirhi a sungula ku balesa endzeni ka 'Florida Night Club' hi mpundzu wa Sonto a nga se dlayiwa hi maphorisa lawa ya vuriwaka SWAT. Mihlaselo leyi yi endlile mihlaselo yo sungula yo chavisa eka matiku ya tiko ra Amerika. Vulavisisi byi kumile leswaku i va nhlango wa Islamic State lava nga na xiave eka mihlaselo leyi vuriwaka leswaku kwalomu la makumentlhanunharu wa vanhu va vavisekile kwale eGay Club leyi vuriwaka Pilse Orlando laha a ku ri na kwalomu ka madzanamanharu ya vanhu. Endzhaku ka ku hlasela ku vile ni van'wana vanhu lava nga khomiwa tani hi vakhomelanandzu laha maphorisa ya SWAT ya nga ya ya lamulela vanhu lava. Leswi swa ha fambelana na ku va Islamic State yi ri na rizonkho ehlehla ka vanhu lava tekanaka kumbe ku rhandzana hi rimbewu rin'we leswi nga fambelaniki ni vukhongeri bya vona.

Ku ya hi Saint Etienne du Rourray eFrance va ha ri ku endleni ka vulavisisi mayelana na mukhomiwa loyi a ha yimele ku tengisiwa exidorobanini ekerekeni nhlikani xi lo hosi laha ku nga dlayiwa mufundhisi. Adel Kerniche i un'wana wa matherorisi mambirhi lama nga ya ma ya nghena kwale ndzeni ka kereke laha a ku khomiwile xikhongelo xa nimpundzu laha va nga tsema nkolo wa muprista wa kwalomu ka malembe ya makumehungutsevu loyi va nge hi yena Father Jacques Hamel va tlhela va siya lava a khongela na vona va vavisekile. Adel Kermiche a ha yimele ku tengisiwa mayelana na yin'wana ya milandzu ya vuthererosi.

Elstanbul xifanyetana xa ntlawa wa Islamic State lexi endleke mihlaselo enkhubyeni eKurdish edzongeni wa Turkey laha ku nga fa kwalomu ka makumentlhanun'we wa vanhu ku tlhela ku vaviseka madzana ya vanhu hi Sonto. Mahungu lama ma hlamuseriwile hi puresidente wa Turkey Recep Tayyip Erdogan eka mahungu ya thelevhixini eholweni.

Kasi ehandle ka mihlaselo ya le nkhubenyi ku vile ni mihlaselo eairport ya Instabul laha ku nga fa vanhu va kwalomu ka makumemunemune. Mihlaselo yin'wana ya tibombo yi humelerile eka 'Peace Rally' entsindza wa Turkey eAnkara hi n'hweti ya Nhlangula laha ku nga dlayiwa vanhu va dzana na vanharhu. Mihlaselo leyi yi humelela nkarhi lowu vanhu va ha chuhile hi mihlaselo ya ku lava ku vutla mfumo hi Muslim Cleric Fethullar Gulen na valandzeri va yena. A ku na ku hambana exikarhi ka ISIS, Kurdish na nhlangano wa Gulen.

Loko hi vuya laha Afrika na kona migingiriko yi ya mahlweni ya marhavela laha Kenya eyunivhesiti ya Garissa ku dlayiwile machudeni ya dzana makumemune na nhungu lava welaka eka vukhongerile bya Xikriste. Laha vavanuna va mune va nhlangano wa Alshebab leyi nga hansi ka Alquaeda va nga sungula ku balesela machudeni hi n'hweti ya 02 Dzivamusoko 2015 etihositele ta vona va tshika lava nghenaka kereke ya vona lava va kota ku va tshika hikuva va ambarile swiambalo swa Xiizilamu. A ku ri mihlaselo yo chavisa leyi a yi landzela leyi nga tshama yi va kona hi lembe ra 1998 laha ku nga hlaseriwa embasi ya Amerika eNairobi ku dlayiwa kwalomu ka madzana mambirhi na khumenharhu wa vanhu.

Ku yisa emahlweni ku vile ni mihlaselo leyi nga humelela eWestgatemall kwale Nairobi hi lembe ra 2013 laha ku nga fa vanhu va makumetsevunkombo lava van'wana va vona a va huma eAfrika-Dzonga hi nhlangano wa Alshebaab laha a va rhangeriwile hi wansati loyi a vuriwaka Black Widow loyi nuna wa yena a nga dlayiwa hi maphorisa eka mihlaselo ya le Amerika. Wansati loyi ku vuriwa leswaku u ni tiphasiphoto to hambanahambana, naswona a ha ku veleka n'wana kwala Afrika-Dzonga laha a nga nghena exibedhilele hi vuxisi bya tiphasiphoto leti a nga na tona. Wansati loyi u vuriwa leswaku i muakatiko wa le Britain.

Tiko ra Kenya ri sungurile ku va ri xanisiwa hi ntlawa wa Alshabaab loko ri tava ri rhumerile masocha ya rona eSomalia hi 2011 ku ya pfuneta ku lwisana na marhavela lama. Kasi hambu ku ri kwale Somalia masocha ya le Kenya ya le ku dlayeteriwani laha ku pumbiwaka leswaku van'wana va varhangeri va vona hi vona va va xavisaka. Kenya ri lahlekewile hi masocha ya kwalomu ka dzana na makumehungu hi ku hlaseriwa ka nkamba ya masocha ya vona kwale Somalia hi ntlawa wa Alshabaab

laha nhlayo ya kona yi nga laveki ku boxiwa kahle kumbe ku boxa mavito ya masocha lama nga dlawa kwale El-adde.

Mihlaselo leyi yi tshama yi karhi yi humelela eKenya laha marhavela ya Alshabaab ya koxaka leswaku Kenya ri susa masocha ya rona etikweni ra Somalia.

Tiko rin'wana leri na rona vaakatiko va rona va nga khombyeni ya mihlaselo i tiko ra Nigeria laha ku tirhisiwaka ngopfu ti 'suicide bomb' ku dlayetela vanhu hi nhlango wa Bokoharam. Eka xin'wana xa swikolo swa le Nigeria ku vile ni mihlaselo laha ku nga fa vana va xikolo. Muhlaseri loyi a ambarile yunifomo yo fana na ya vana va xikolo xexo lero a swi nga ta ta ehleketeleriwa leswaku u lo rhumiwa ku ta hlasela a swo tikomba ku ri un'wana wa vana va xikolo kutani va lo vona hi loko a buluka laha ku nga vaviseka vana vo tala. Ehandle ka mihlaselo yaleyo ku vile ni ku tlhakisiwa ka vana va vanhwanyana va kwalomu ka madzanambirhi ku ya eka madzananharhu lava a va ri exikolweni xa vanhwanyana.

Ntlawa lowu wa Bokoharam wu yisa emahlweni swikongomelo swa vukhongereri bya Xiizilamu laha va nga laveki leswaku vana va vanhwanyana va dyondza xikolo emugangeni wa Chibok. Eka vana lava nga tlhakisiwa van'wana va xaviseriwe masocha ya marhavela lava va va endla vavasati va vona. Van'wana va kotile ku baleka va vuya laha van'wana va vona se va nga na vana, kasi kwalomu ka makumehungu wa vona va balekile hi 2017 Mudyaxihi va vuya emakaya ya vona laha vo tala lava nga sala va nga tivekiki leswaku va nga va va ri kwihi laha nhlango wu koxaka kwalomu ka madzananhungu makume mune wa mamilyoni ya tirhandi eka mfumo ku va va ta kota ku tshunxa vana lava va vuya emakaya.

Kasi Egypt ku vile ni Vakriste va kwalomu ka makumembirhi lava nga dlayiwa va dlayeriwa vukhongereri lebyi bya Xikriste. Mihlaselo ya ku tala ya karhi ya humelela kwale tikweni leri leyi lwisanaka na vukhongereri bya Xikriste.

Valawuri va mindzelekano va le Egypt lava lawulaka ribuwa ra Mediterranean laha vanhu va tsemakanyaka hi kona va vula leswaku va va khome vanhu lava a va lava ku tlula lwandle va ya Eyuropa siku na siku, kwalomu ka 12 000 wa vanhu va ku huma

ematikweni yo hambanahambana lava lavaka ku khupukela eYuroopa va khomiwile hi lembe ra 2016.

Vanhu lava va ringeta ku tsemakanya va ya Italy swi nga ri enawini hikwalaho ko tsutsuma tinyimpi leti vangiwaka hi vukhongeri ku suka ematikweni ya ka vona. Valawuri va mindzelelakano va vula leswaku hi n'hweti ya Nhlangu 2016 va khomile xikepe lexi a xi rhwarile vanhu va madzana ya mune na makumentlhanu lexi nga fika xi onhaka va tlhela va kuma mitsumbu ya kwalomu ka madzanambirhi elwandle kasi va tlhele va ponisa vanhu lava a va karhi va mbombomela va ku ringana dzana na makumetsevunharhu va tlhela va boxa leswaku vanhu vo ringana madzananharhu na makumembirhi va lovile va karhi va tsemakanya ku suka exihlalani xa Crete eGreek hi n'hweti ya Khotavuxika, loko va tengids lava nga pona va vurile leswaku va tsemakanyile hi le Egipita. Hi n'hweti ya Nwendzamhala 2016 va kumile kwalomu ka mitsumbu ya madzana ya vanhu va fele elwandle hikwalaho ko ringeta ku tsemakanya hi swikepe leswi swi vaka swi tele ku tlula mpimo va khupukela eYuroopa.

Murhangeri wa ntlawa wa Bokoharam Abubakar Shekau u rhumerile mahungu eka xiyanimoya a tivisa leswaku wa ha ri kona, naswona va lava leswaku ku landzeriwa mahanyelo ya Koran ku lwisana na vukhongeri bya Xikriste. U boxa leswaku vona va ta tshama va yimerile vukhongeri bya vona bya Jama'atu Ahlissunnah Lidda' await Wal Jihad leri ku nga vito ra vona ra Xiizilamu. Hi n'hweti ya Nyenyankulu 2015 u boxa leswaku vona va ta pfunana na ISIS ku lwisana na vanhu lava kanetanaka na vukhongeri bya vona. Kasi yena u vekiwile ku va murhangeri wa BokoHaram endzhaku ka ku dlayiwa ka murhangeri na musunguri wa ntlawa lowu Mohammed Yusuf hi lembe ra 2009 leswi nga endla leswaku kwalomu ka makumembirhi wa magidi ya vanhu va fa na ku sindzisa vanhu va kwalomu ka mamiliyoni mambirhi na hafu va baleka emakaya ya vona.

Hi siku ra 16 Nyenyankulu hi lembe reri ra 2017 ku dlayiwile vanhu va makumembirhimbirhi hi vavasati vambirhi lava a va tiendlile tisuicide bomber ekerekeni va karhi va khongela ni mixo emugangeni wa Maiduguri en'walungwini wa Nigeria. Maphorisa ma vula leswaku vavasati va nghanile ekerekeni va tiendla ingaku va le ku khongeleni na vona hi xitshuketa ko twakala ku buluka ka bombo na hala a ku yimile loyi un'wani wansati yi landzela loko vanhu va ha ringeta ku baleka.

Nhlangano lowu wu kumeka ngopfu exifundzheni xa Maiduguri laha wu nga sungula ku simekiwa kona hi lembe ra 2002. Yin'wana mihlaselo yi vile kona hi Sunguti 2017 exitikwanini xa Daloric, ku ringana khumembirhi wa tikhilomitara ku suka eMaiduguri laha ku nga dlayiwa vanhu va makumenhungu ntlhanu. Mihlaselo yi vile kona ekerekeni eMolai laha ku nga fa vanhu va makumenharhu kasi yin'wana yi humelerile eDikwa laha ku nga fa vanhu va nhungu. Kasi yin'wana mihlaselo yi humelerile laha ku hlayisiwaka vavabyi va nhlokonho hi Khotavuxika 2016. Mihlaselo ya muxaka lowu yi tele ngopfu kwale Nigeria laha ku lwisaniwaka na vukhongereri bya Xikriste.

Vukhongereri lebyi bya Xikriste na byona byi tinyikile matimba swinene laha ku nga na vapurofeta vo duma ku fana na TB Joshua wa kwale Nigeria eSinagogoue Church laha ku endzelaka vanhu va matiko yo hambanahambana ya misava. Vakhongereri vo tala va ya hi nhlayo ya le henhla ku ya pfuneka ku kondza ku va ni khombo ra kuwa ka muako hi lembe ra 2014 laha ku nga fa vanhu va kwalomu ka makumenhungu ntlhanu lava vo tala a va huma laha Afrika-Dzonga. Vanhu va yisa hi swiphiqo swo hambanahambana ku fana na ku kurisa tikereke ta vona laha tikweni, ku kurisa mabindzu na ku horisiwa. Kereke ya TB Joshua yi kumeka eka chanele ya thelevhixini ya 343. Ku ndlandlamuka ka thekinoloji hi kona ku nga endla leswaku vanhu va misava va tiva muporofeta loyi, kasi kwala Afrika-Dzonga na kona ku na muporofeta wo duma swinene loyi a humaka eMalawi a nga ta haleno hikuva a hlongoriwile le tikweni ra Malawi yena veri i Muporofeta Shepherd Bushiri loyi kereke ya yena yi kumekaka erivaleni ra nkombiso ePitori. Yena u kumeka eka tichanele ta 1061, 1067 na 1068 eka thelevhixini. Vanhu va matiko ya misava va khitikana va ya kona kwale Pitori ku ya kombela swikhongelo swo pfuneka.

Hi hala tlhelo ku ni tin'wana tikereke to tala leti kumekaka kwala Afrika-Dzonga ku fana nay a ZCC, Zion Christian Church leyi kumekaka exifundzheni xa Limpopo eMoriya. Na yona kereke leyi yi na valandzeri vo tala swinene laha ku nga na va kereke ya tuva na ya nyeleti. Yona kereke yi tirhisa ngopfu ku pfuna vanhu hi tiya, kofi, masi na mati. Kereke leyi yi khoma tinhlengeletano ta vanhu vo tala ngopfu na vamatikoakelana. Yona yi tala ku khoma tinhlengeletano ta yona hi nkarhi wa Gudufurayideyi laha ku humaka mabazi yo huma etindhawini to hambanahambana yo tala ku ya khongela kwale Moriya laha mi kumaka leswaku na mapatu a ma fambeki hi nkarhi wa kona hi ku tala ka mabazi emapatwini.

Vukhongeri lebyi hi byona byi nga endla leswaku vanhu vo tala va tshika vukhongeri bya vona bya Ndhavuko eka matiko yo tala. A va ha talanga vanhu laha misaveni lava landzelelaka vukhongeri bya ndhavuko wa ka vona. Va kumeka ematikweni yo tala laha Afrika-Dzonga vanhu lava landzelelaka vukhongeri bya Xintu xa ka vona i MaIndiya na Mamozilemo lama nga balekela laha tikweni hikwalaho ka tinyimpi leti nga ematikweni ya ka vona kambe na loko va ri kwala Afrika-Dzonga va ha tirhisa vukhongeri bya Xintu xa ka vona. Vo tala va huma en'walungwini wa Afrika ku fana na va Nigeria, Somalia, Ghana, Sudan na man'wana. Vukhongeri lebyi byi nga rhanga ngopfu emahlweni i bya Xikriste laha misaveni eka nkarhi wa sweswi, hikuva hi byona byi kondletelaka ku rhula.

Vanhu lava tirhisaka vukhongeri bya Xiizilamu laha Afrika-Dzonga a va yimi na yona mhaka leyi endliwaka hi Islamic State ya ku dlayetela vanhu, hikuva va swi vona leswaku swi endla leswaku vukhongeri bya vona byi tsan'wiwa. Vona va seketela mhaka ya leswaku munhu u fanele a tihlawulela vukhongeri lebyi a lavaka byona a nga boheleriwanga hi munhu. A hi se tshama hi twa na mhangu na yin'we leyi va nga yi endla ku bohelela vanhu ku tirhsia vukhongeri lebyi hambu va nga ha byi lavi. Va swi vona leswaku misava hinkwayo yi cincile hikokwalaho ka globalistion. Vana va vona va nghena xikolo hinkwavo ku nga ri na ku hlawula leswaku vaxisati va nga tirhi mitirho ya xiphurofexeni ku fana na van'wana vavasati va matiko ya misava. Va ya eku khongeleni hi nkarhi wo khongela wa vona kambe va karhi va hanya ku fana na vanhu va van'wana na van'wana lava nga na vukhongeri lebyi va nga tikhetela byona hikuva va swi vona leswaku misava yi cincile, naswona ku hava ku tlhelela endzhaku ku yiwa emahlweni, swi ya hi ku munhu u lava vukhongeri byihi.

Tiko ra Italy na rona ri na vahlampfa vo tala ngopfu lava ngenaka etikweni ra vona siku na siku hi ku tsutsuma madzolonga lama vangiwaka hi nhlango wa Islami State. Vahlampfa vo tala va fikela eribuweni ra le Catania, naswona va va va gandlanile endzeni ka swikepe lero vo khensa va loko swikepe swi nga mbombemelangi. Vanhu lava tirhaka eribuweni ra Catania va tirha vusiku ninhlikanhi ku ponisa vanhu lava va ngenaka etikweni ra ka vona ku ta tiponisa eka tinyimpi leti. Swikepe swin'wana u kuma leswaku hi leswiya swo phasa tihlampfi hi swona, naswona swi kota ku rhwala vanhu va khume kambe u kuma swi rhwarile vanhu va madzana ya mune ku ya eka madzana ya ntlhanu. Kaputeni wa vuthu ra le lwandle

wa le Italy, eSicily Michele Maltese u boxa leswaku kwalomu ka magidi na dzana ra vahlampfa va dlawile hi ku mitiwa hi magandlati ya lwandle le Mediteranean. Leswi swi vangywa hi ku tlimbana endzeni ka swikepe kutani swi mbombomela, hikuva swin'wana swi va swi ri swikepe swa xikhale swo endliwa hi minsinya. Loko va ringeta ku swi khoma loko swi fikile eribuweni na vona va xungetiwa ku dlayiwa hi vinyi va swona hikuva na vona va le ku endleni ka mali hi vanhu lava khandziyaka.

Tiko ra Jarimani na rona ri le ku tikeriweni hi vahlampfa lava ngenaka kona hikwalaho ka tinyimpi ta Islamic State laha va nga rhumela kwalomu ka masocha ya madzanankombo na ntlhanu ku ya pfuneta vahlampfa lava taka hi le Mali va ngenaka eFrance masiku hinkwawo tanihiloko France ri ri rona ri nga na vahlampfa vo tala lava ngenaka. Murhangeri wa mavuthu ya le Jarimani u boxa leswaku swi ta teka kwalomu ka khume ra malembe ku tisa ku rhula eSyria laha Islamic State yi kumekaka ngopfu kona laha va lwisanaka na murhangeri wa tiko Assad. Hambu ku ri tiko ra Saudi Arabia ri le ku ringeteni ka matshalatshala ya ku hlanganisa varhangeri va ISIS na mfumo leswaku va vulavurisana leswaku ku ta herisiwa tinyimpi leti. Kasi na matsalani wa tiko ra Amerika u le ku ringeteni ka ku endla matshalatshala ya k u hlanganisa na matiko ya United Arab Emirates. Ku herisa tinyimpi leti. UN na yona yi le ku ringeteni ka ku hlanganisa mitlawa leyi yi lwaka ku tisa ku rhula hikuva hi ku famba ka nkarhi ku ni ku chava leswaku ku nga hamba ku va na nyimpi ya vunharhu ya misava leswi swilo swi nga yimisa xiswona.

Mihlaselo ya Islamic State yi tlulerile na le Mali, Niger, Cameroon na Chad ku fikela sweswi ku vile ni ku hlaseriwa ka hodela eBamoko, eMali laha hodela ya Radisson Blu yi nga hlaseriwa hi swirho swa Islamic State. Maphorisa ya le Mali ya kumile sutikhesi ri ri na swibamu na swibuluki leswi a swi tirhisiwa ehodela laha ku nga dlayiwa makumembirhimbirhi wa vanhu lava katsaka na vanhu va khume mune lava a va ta hi le matikwenimambe na marhavela mambirhi. Vatirhi va le hodela na vaendzi va kwalomu ka dzana na makumenkombo va khomiwile tani hi vakhomelanandzu (*hostage*). Masocha ya tiko na ma UN hi wona ma nga lamula nyimpi leyi. Kasi ePakistan munhu wa suicidebomber u hlaserile tihofisi ta mfumu laha ku nga dlayiwa khumetsevu wa vanhu ku vaviseka makumenharhu. Munhu loyi a nga endla mihlaselo leyi u tile a gadile xithuthu laha vanhu a va forile layini kona va yimela ku pfuniwa.

Kasi eNigeria masocha ya mfumo ya le ku tsandzekeni ku hlula nhlangoana wa Boko Haram, wu tikomba wu nga tiyimiselanga ngopfu ku lwa na marhavela lama leswaku ku lweriwa yini loko Boko Haram yi vona mihlaselo leyi yi fambela na ku hambana hi tlhelo ra vukhongereri.

Hi n'hweti ya Hukuri 2015 eParis ku vile ni mihlaselo ya chavisa laha ku nga dlayiwa kwalomu ka dzana na makumenharhu wa vanhu hi vaseketeri va vukhongereri bya Xiizilamu. Kasi eAmerika na kona ku na mihlaselo yo hambanahambana laha vanhu va kumekaka va dlawa va nga swi ehleketanga hi Islamic State. Ku vile na vanhu va kwalomu ka dzana na khumemune wa vanhu lava nga hlaseriwa va dlayeteriwa hi vatekani vambirhi va Mamuzilemo lava va tshamaka kwalaha tikweni lava nga joyina nhlangoana lowu wa Islamic State. Loko ku ya sechiwa laha va tshamaka kona ku kumekile ku ri na swidlayi swo hambanahambana na ku katsa tibombo na swibalesa.

Va vuyile va dlayiwa hi vumbirhi ka vona va siya na n'wana loyi a nga na tsevu wa tin'hweti yi nga mhaka leyi hlamarisaka swinene hikuva a va fanele va rhangana va ehleketelela n'wana wa vona va nga se ya va ya endla mihlaselo leyi va ri vambirhi leswaku loko vo tshuka va dlawile ku ta sala ku humelela yini hi yena. Kambe va swi endlile va nga tsekateki hikuva va va leteriwe lero a va chavi na fa hi mhaka leyi vo tala va vona va tiendlaka *tisuicidebomber* hikwalaho ko lwela vukhongereri bya vona. Mihlaselo leyi yi tala ku va yi endlwa laha ku vaka ku hlengeletanile vanhu vo tala ku fana na lomu switicini swa switimela, mabazi na la ku khandziywaka kona swihahampfuka, emitlangwini na le titlilabini.

EDamascus, Siriya ku kumekile sirha ra vanhu vo ringana makumemunemune hi masocha ya le Siriya lava va nga dlayiwa hi Islamic State. Va kumekile va cheriwile endzeni la sirha rin'we hi siku ra 02 Dzivamisoko 2016. Mitsumbu leyi yi ehleketeleriwa leswaku a yi ri ya vatirhela mfumo va le tihofisini ta masocha na masocha na maxaka ya vona leswi katsaka na vana vanharhu.

Kasi hi siku ra vunharhu vuthu ra Syria hi ku pfunana na Russia va tlhele va teka vulawuri bya Palmyra leyi a yi vutliwile hi Islamic State ku sukela hi Mudyaxihi hi lembe ra 2015. Hi nkarhi lowu doroba leri a ri vutliwile ku ringana kwalomu ka khume ra tin'hweti ku dlayiwile vanhu va kwalomu ka madzana mambirhi na makumehungu

wa lava na vona a va celeriwile esirheni rin'we ku ya hi xiviko xa 'Syrian Observatory for Human Rights' ku nga nhlngano lowu nga ehansi ka vulawuri bya Britain.

Puresidente wa Amerika Barak Obama u boxa leswaku ku na ku chava leswaku loko marhavela ya Islamic State yo kuma matlhari ya 'nuclear' va ta matirhisa ku hlasela hi wona leswi nga endla leswaku a rhamba nhlengeletano exikarhi ka yena na puresidente wa le Russia, Vladimir Putim leswaku va ta vulavularisana hi mhaka leyi. Leswi swi ta endzhaku ka loko Islamic State yi tirhisile vhidiyo ku teka swifaniso swa n'watisayense wa le Belgian loko a ri karhi a endla matlharhi ya muxaka lowu. Kasi eBelgium ku khomiwile muehleketeleriwa wa Islamic State wa malembe ya makumenharhantlhanu loyi va nge hi yena YA ku tlhele ku khomiwa van'wana vambirhi ku nga Abderrahmane A na Rabah M lava ehleketeleriwaka ku tirhisana na Reda Kriket loyi a nga khomiwa eParis mayelana na mihlaselo ya le Brussels.

Matiko ya le Europa ya le ka ntshikelelo lowukulu ku lwisana na vanhu lava, hikuva se va tirhisile (*mustard gas*) eSiriya na le Iraq. Mhaka leyi yi endlile leswaku Britain yi ehleketa ku tihumese eka (*European Union*) leswaku yi ta hunguta vahlampfa lava tsutsumelaka kona hi ku chava Islamic State. Kahlekahle misava hinkwayo yi le ku chaveni ka nxungeto lowu vangiwaka hi ntlawa lowu. Ku fikile laha Amerika ehansi ka puresidente lontshwa Trump a lava ku endla nawu lowu arisaka Mamozilemo ku nghena etikweni leriya hi ku chava mihlaselo leyi va tshamaka va karhi va yi endla. Mhaka leyi endliwaka hi ku Islamic State yi pumba tiko ra Amerika na Britain ku va va ri vona va nga na vukhongereri bya Xikreste lebyi vona va kanetanaka na byona.

Loko hi ya emahlweni hi ti 22 Mudyaxihi 2017 Mumozileme wa kwalomu ka makumembirhimbirhi wa malembe wa le Britain loyi a vuriwaka Salman Ramadan Abedi u bulusile bomo eManchester Arena, eNghilandi laha a ku ri na nkhosati ya xiyimbeleri xa MuAmerika Ariana Grande laha ku nga fa vanhu va kwalomu ka makumembirhinharhu lavakulu na swihlangi ku katsa na yena Abedi. Ku vavisekile madzanambirhi na makumentlhanu wa vanhu laha makumentlhanukaye wa vona ku nga vuriwa leswaku va le ka xiyimo xo biha exibedhlele. Ku hlasela loku ku humelerile endzhaku ka nkhosati leyi a yi endliwile hi Ariana Grande leyi a yi ri xiyenge xa yena xa (*Dangerous Woman Tour*) laha a ku tile vanhu va kwalomu ka khumemune wa magidi na madzana mambirhi. Ku hlasela loku a ku landzela loku ku nga va kona hi

siku ra nkombo Mawuwani hi lembe ra magidimbirhi na ntlhanu hi ku chavisa. Holobywa wa Britain Theresa May u sorile swinene ku hlasela loku ku nga landzela hi mihlaselo ya Khotavuxika eLondon na le Westminster laha a nga vula leswaku:

'They were bound together by single evil ideology of Islamist extremism'Ku yisa emahlweni u vurile leswaku: this extremism was a perversion of Islam'.

Leswi swi vulaka leswaku i maendlelo yo biha lamo ka ma nga tolovelekangi ma ngo nyanyisiwa. Queen Elizabeth II na yena u yisile marito yo chavelela eka mindyangu leyi swirho swa yona swi nga khumbheka eka mihlaselo leyi. Ku yimisiwile na mapfumba ya nhlawulo hi mihlangano yo hambana ku ringana masiku mambirhi endzhaku ka mihlaselo leyi. Meyara wa Manchester yena Andy Burcham u vurile leswaku swi na vusathani endzeni ka swona laha a nga kunguhata na murindzelo eAlbert Square madyambu lama landzelaka lowu a wu tele hi magidi ya vaseketeri. Hambikuri 'Muslim Council' ya Britain yi sorile swinene ku hlasela loku. Hi siku ra makumembirhi ntlhanu ra Mudyaxihi 2017 ku vile ni ku miyela tiko hinkwaro ku ringana minete yin'we ku tsundzuka lava nga wela hi khombo leri. Maphorisa ya vula leswaku ku vile ni ku nyanya ka rizonzho hikwalomu ka tiphesente ta madzana ya ntlhanu ehenhla ka Mamizileme eManchester.

Varhangeri va matiko yo hambana na vona va yisile marito yo chavelela, ku fana na United Nations Secretary- General yena Antonio Guterres, Commonwealth Secretary General yena Patricia Scotland, Murhangeri wa European Commission Jean-Claude Juncker Pope Francis na hambu ku ri matsalani wa Organisation of Islamic Cooperation, Yousef Alothaimeen. Hambu ku ri yena Ariana Grande u phositile marito yo chavelela eka akhawunti ya yena ya thwita a ku:

'Broken from the bottom of my heart, i am so sorry. I don't have words. [sic]'

U hangalasile rendzo ra yena a tthelela eka rikwavo eFlorida laha a nga kunguhata ku endla vuyimbeleri lebyi nga ta va kona hi siku ra kaye Mawuwani eNew York City lebyi nga ta vuriwa leswaku i 'Break free: United for manchester' na swin'wana na swin'wana swi yimbeleri leswi katsaka Alex Newel. Hi siku ra mune Khotavuxika Ariana Grande u endlile khonsati leyi nga ta vuyerisa lava nga khumbeka leyi vuriwaka. 'One Love Manchester' eOld Trafford Cricket Ground leyi nga kombiwa eka thelevhixini, tirhadiyo na 'social media'.

Bomb leyi yi dlayile muendli wa yona na lava a va yile ku katsa vatswari lava a va yimerile ku teka vana va vona loko khonsati yi hela. Lava va nga fa va katsa khume ra vana lava nga hansi ka makumbembirhi wa malembe na xinhwanyetana xa nhungu wa malembe ku vuriwa leswaku makumbembirhi a ku ri vanhu va kwale Britain, kasi vambirhi a va huma ePoland. Tiambulese leti a ti tirha ku tleketla lava vavisekeke a ku ri ta North West Ambulance Services lava va vulaka leswaku kwalomu ka makumetsevu wa tiambulense a ti tirha ku yisa vanhu exibedhlele. Eka lava vavisekeke ku vikiwa leswaku a ku ri na khumembirhi wa vana lava nga hansi ka malembe ya khumetsevu. Kasi dokodela ro sungula ku ya tsutsumela vavabyi a ku ri dokodela loyi a ofile yena Dokodela Michael Daley loyi a nga hetelela vito ra yena ri tsariwa eka Britain Medical Association Book of Valour hi n'hweti ya Khotavuxika 2017.

Muendli wa bomb leyi ku vuriwa leswaku i Salaman Ramadan Abedi wa makumembirhimbirhi wa malembe wa le Britain Sunni Muslim ya ku huma eLibya. Loyi a nga velekiwa hi siku ra khumenharhu N'wendzamhala hi lembe ra 1994 ku suka eka ndyangu wa ka Salafi, lava nga tsutsuma eLibya hikwalhao ka tinyimpi va ya tshama eManchester. U kulerile eWhalley Range kutani a ya tshama eFallowfield.

Ku ya hi phephahungu ra The Times, Abdei a wela eka ntlawa wa machudeni lama nga pumba mudyondzisi hi leswi va nge i Islamophobia hikokwalaho ko sola ti suicide bombing. Vaakelani va ndyangu wa ka vona va hlamusela leswaku a ku ri ndyangu lowu a wu landzelela ngopfu swilo swa ndhavuko na vukhongeri bya kona. Mudyondzisi loyi va nge i (imam) ekerekeni ya vona u boxa leswaku Abedi u tshame a 'wi swondzolota ngopfu endzhaku ka ku dyondzisa hi ku tihambanisa na ISIS na Ansaral-haria hi lembe ra 2015.

Vatswari va yena a va huma eTripoli. Va tlhelerile eka rikwavo endzhaku ka ku vutliwa ka mfumo wa Muammar Gaddafi Kambe yena a nga tlhelanga. Hi lembe ra 2014 u titsarisele ku dyondza eyunivhesiti ya Salford laha a dyondza dyondzo ya (business manangement) swa mabindzu kambe u vuyile a tshika kasi maphorisa ma ehleketelela leswaku a tirhisa tibasari ta machudeni ku famba a ya dyondza maendlelo ya bomb. A tiveka eka vavusirheleri na maphorisa eBritain endzhaku ka loko a humesele mavonelo ya yena hi tlhelo ra Britain's Libyan diaspora ntlhanu wa malembe lama nga hundza, laha a nga potiwa eka vurhangeri hi tlhelo ra ku nyanyisa mavonele ya yena leswi vuriwaka (*extremism*) laha ku ringana ntlhanu wa vurhangeri va muganga na vandyangu wa yena va nga n'wi hlongola ekerekeni ya vona (*mosque*). Murhangeri wa maphorisa wa Greater Manchester u boxa leswaku a nga tiveki leswaku a nga va a ri ni miehleketo yo dlaya lava solaka ISIS. Ku yisa emahlweni u boxa leswaku swilo leswi a nga swi tirhisa ku endla xibuluki lexi u lo swi xava hi yexe, naswona loko a buluka (*suicidebomber*) a ri yexe.

Maphorisa va humesile swifaniso swa yena leswi va swi kumeke eka CCTV laha a nga kombetiwa a karhi a jikajika eManchester na bokisi ra wasi. Loko a tava a endlile mhangu leyi va n'wi tivile hi khadi ra bangi ra yena na ku tirhisa thekinoloki yo kota ku vona xikandza xa munhu. Endzhaku ka tiawaranyana ta ku hlasela loku va vusirheleri va United states na France a va tiva mhangu leyi hikwalaho ka ku humesiwa ka swibuluki leswi a nga swi tirhisa eka maphephahungu yo fana na The New York Times leswi nga khunguvanyisa vantlawwa wa maphorisa ya le UK lama lwisanaka na vutherorisi bya muxaka lowu.

Hi ti 25 Mudyaxihi Greater Manchester Police yi yimisile ku kombisana na vantlawwa wa vusirheleri va US leswi va nga byela na puresidente Trump leswaku a va nga ha tirhisani mayelana na vutherorisi lebyi, hikuva va phohlisa mahungu ya muxaka lowu. Varhangeri va le Britain va boxa leswaku leswi swi vanga hi ku pfumaleka ka xichavo loku se ku nga tumbuluka eWhite House na leka swa vusirheleri bya US. Hi ti 26 Mudyaxihi matsalani wa le US Rex Tillerson u amukerile xihoxo lexi va xi endleke.

Tindhawu to fana na vaManchester Victoria railway station ti vuyile ti pvariwa. Kasi vana va vatswari va yisiwile etindhawini to hambana to va sirhelela tani hi (Manchester Silch temples guardwaras) na tihodela na miti leyi nga ekusuhi. Ku suka kwalaho ku simekiwile pfhumba ra vusirheleli leri vange i Operation Temperer ro sungula laha kwalomu ka magidi ntlhanu wa masocha ya nga ya pfuneta maphorisa ku sirhelela tindhawu ta nkoka ta tiko. Mikhuvo leyi a yi fanele yi endlwa eHouses of Parliament na the Changing of the Guard leyi a yi fanele yi va kona eBuckingham Palace yi vuye yi hangalasiwa.

Ntlawa wa Islamic State i Iraq na (the Levent) yi boxile leswaku mhangu leyi yi endlwile hi socha ra 'Khilafah' laha va nga vula leswaku leswi swi endlwa hikwalaho ka ku hlundzuka ka Mamuzileme mayelana na ku dlayiwa ka vana hi tiko ra Amerika eSyria loko va karhi va tirhisa mihlaselo ya le moyeni ku lwisana na ntlawa wa ISIS. Mihlaselo leyi yi va yi karhi yi nyanya hi siku na siku. Ku hlayiwa timhangu to hambanahambana leti ntlawa lowu nga eku tiendleleni ku fana na le Nigeria ka ha ku dlayiwaka vanhu vo ringana khumen'we ekerekni, hikuva a va twanani na vanhu lava tirhisaka Xikriste. Murhangeri wa tiko u rhumerile marito yo chavelela a ri kwale a nga kona, hikuva u le ku vabyeni a ri exibedhlele xa tiko ra le handle hikwalaho ko pandzisiwa nhloko hi vandal leri tanihiloko a tshembisile vanhu va tiko loko a vekwa ku va murhangeri leswaku yena u ta lwisana na wona ntlawa wa Bokoharam lowu nga hansi ka ISIS.

Ehandle ka ripfumelo ra Mamuzileme ku ni ripfumelo ra Majuda. Vona loko va xewetana va tirhisa rito Shalom leri vulaka ku rhula a ku ve na n'wina tani hi ZCC. Majuda va tshembele eka ku rhula va teka ku lwa ku ri xilo xo hetelela eka mhaka yo karhi. Va na ku tshemba leswaku Majuda ya na timfanelo to tilwela. Kasi hi tlhelo ku ni ripfumelo ra Mahindu rona ri

thyeleriwa nambu lowu vuriwaka Indus. Eka vo tala ripfumelo a hi mhaka ya leswi va swi endlaka ku tlula leswi va swi pfumelelaka. Va pfumela eka Abrahamama. Swakudya swa vona i miroho, rhayisi na mihandzu. Va ya ekerekeni ya vona kan'we hi vhiki. Ndyangu wun'wana na wun'wana wu khongela siku rin'wana na rin'wana wu lumeke rivoni. Ku tlhela ku va ni ripfumelo ra Mabuda. Ripfumelo ra muxaka lowu i ra ximoya leri kucetelaka vanhu ku hanya hi ntiyiso. Vanhu lava hanyaka hi ripfumelo leri va boheka ku dya ndzhaku ka loko va dyile swakudya swa ninhlekeni. Mikarhi yin'wana na titsona swakudya. Va hlanguana loko n'hweti yi helerile (*full moon*). Siku ku nga va Ravumune hi n'hweti ya Mudyaxihi.

Eka vukhongeri hinkwabyo lebyi boxiweke laha henhla vukhongeri lebyi nga hangalaka ngopfu (*globally*) i bya Xikriste.

3.3.4 Nkatsakanyo wa xiyenge xa 3.3

Ku fika ka vukhongeri bya xikresite swi endlile leswaku vukhongeri bya Xintu byi tshikiwa. Ku sunguriwile ku khongela Xikwembu ematshan'weni ya swikwembu swa hava leswi vakokwana a va khongela swona. Nhlayo leyi nga sala leyi tirhisaka vukhongeri bya Xintu i yintsongo ngopfu. Leswi swi vangwiwa, hikuva vanhu va chava ku hlekiwa na ku vuriwa vahedeni. Vukhongeri lebyi hi byona byi nga van a xiave ngopfu eka ku tshikiwa ka mikhuva na mitolovelovelo yo hambanahambana ya Vatsonga. Vukhongeri bya xikresite byi tlakukile ngopfu eka mikarhi ya namuntlha, hikuva byi langutiwa ngopfu eka thelevhixini tanihileswi thelevhixini yi nga ni tichanele to tala leti byi hangalasaka.

Loko swi ta eka vukhongeri bya Xiizilamu ku vuriwa leswaku byi tekeriwa ehansi, hikuva byi arisa ximodeni. Milawu ya vukhongeri lebyi yi tika ngopfu, yi alela ngopfu vavasati swilo swa manguvalama ku fana na ku dyondza xikolo, ku tirha mitirho ya xiphurofexini na maambalelo yo tiphitsela va siya mahlo ntsena. Ku vuriwa leswaku byi talele hi vuhedeni. Hambikuri, mafumelo ya matiko ya vona a va lavi xidimokirasi, hikuva xi nga ta onha vukhongeri lebyi. Hi swona swi endlaka leswaku va tshama va karhi va byi sirhelela hi ku lwa.

NDZIMA YA 4

4.0 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku katsakanyiwa ndzavisiso lowu hi ku angarhela, leswi vulaka leswaku ku andlariwa nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso, ku tlhela ku andlariwa na swibumabumelo swa ndzavisiso.

4.1 Nkatsakanyo na mikumisiso

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku vaaki tiko va namuntlha i mindhavuko yo hambana hambana vona hi voxo, leswi katsaka tindlela to hambana hambana ta mahanyelo. Vanhu vo tala va vumbiwile hi ku tlula ndhavuko wun'we leswi vangiwaka hi *Globalization*. *Globalization* tani hi theme leri nga kongamisa eka ku endla swilo swo fana yi na mavonelo ya leswaku na mindhavuko ya misava yi hlanganana yi tirhisa ndhavuko wun'we. Eka Vatsonga ka hari hava ntshamiseko wa vumunhu, ndyangu, vaakitiko na migingiriko yin'wana na yin'wana hikwalaho ka ku ndlandlamuka hi xihantla ka ku hlakatiwa ka mikhuva na mitolovelo ya Vatsonga leswi vangiwaka hi thekinoloji. Mhaka yinwe leyi nga endliwala leswaku ku va na ntshamiseko eka ndhavuko i ku va Mfumo wu tlhela wu sungula hi vuntshwa ku hlengeleta na ku paka mikhuva na mitolovelo ya vanhu vo hambana hambana hi ku tirhisa tilayiburari, swahangalasa mahungu na thekinoloji ku lwisana na swilo leswo ka swi nga ri kahle leswi humelelaka namuntlha. Leswi swi ta endla leswaku vanhu va kota ku boha leswaku va amukela ku cinca loku tisiwaka hi *Globalization* kumbe ku tthelela eka mikhuva na mitolovelo ya vona ya xikhale ke, ku ya hi swilaveko leswi fambelanaka na vona namuntlha.

Loko swi ta eka dyondzo *Globalization* yi tisile tindlela letintshwa ta madyondzelo leti nyikaka vadyondzi vutivi lebyintshwa, vutshila na nkoka lowu lavekaka ku phikizana na makete wa misava wu tlhela wu humesa mathwasana (*graduates*) lama nga na vutihlamuleri va tlhela va va vanhu va kahle eka matiko ya ka vona na misava hi ku angarhela.

Globalization yi le ku vangeni ka ku siyana lokukulu eka muholo na tindyondzo exikarhi ka lavo fuma na le ku nyanyeni ka ku fuma na lavo swela. Matiko lamo fuma ma le ku nyanyeni ka ku fuma kasi lamo siwaneka ma le ku nyanyeni ka ku swela.

Globalization yi herisile mitolovelo yin'wana leyi a yi nga ri kahle eka Vatsonga. Loko munhu o veleka mahahlwa a ma dlayiwa a va ku swa yila. Vanhu lavo vabya mavabyi mo ka ma nga holi kumbe ma nga twisiseki a va hlongoriwa etikweni va ya tshama enhoveni va kondza va fela kwaleni, a ku vuriwa leswaku va lo rhukaniwa hi Xikwembu. Na loko wansati a tswala n'wana wa riqwete a dlayiwa a va vula leswaku swa yila na loko a velekiwa ni vulema byo

karhi a dlayiwa kambe sweswi a swa ha ri kona, hikokwalaho ka *Globalization*. Vanhu lava a va ri malandza ya tihosi a va lahliwa va karhi va hanya ni tihosi ta vona loko to tshuka ti lovile ku vuriwa leswaku va famba na tona va ya titirhela kwale masirheni. Hi ndlela yoleyo hi nga vula leswaku *Globalization* yi tisile swilo swa kahle na leswo ka swi nga ri kahle.

Xilo xin'wana xi endlaka leswaku Xintu xi nga vi na matimba i ku va vanhu lavantsongo va dyondzisiwa swilo swa ndhavuko hi nkanu, a ku na tinhlamuselo to karhi ta leswaku, hikokwalaho ka yini xilo xo karhi xi endlisiwa sweswo, u to byeriwa leswaku swa yila. Swilo swa kona a swi tlhontlhi miehleketo hi swona swi endlaka leswaku hi salela eka matiko ya le ntsungeni. Mhaka yin'wana i ku mindhavuko yo tala ya laha Afrika yo hlamuseriwa Kunene a yi tsariwangi eka helo, leswi swi endla leswaku swin'wana swi rivariwa.

Matiko mo tala ma laha Afrika ya pumba *Globalization* eka swilo hinkwaswo leswi nga fambeki kahle. Yi tekiwa yi ri ndlela yin'wana yo vuyisa vukholonyi. Hi yona yi vangaka ku w aka tifeme, Ndzawulo ya dyondzo, Ndzawulo ya swa rihanyu, swa magezi, vutleketli, ku yisiwa ka mati evanhwini na mbulavurisano. Yi tlhela yi vanga ku thyakisiwa ka mbangu, ku tlakuka ka mixavo, ku tlakuka ka swikweleti, ku wa ka mali leyi tirhisiwaka eka micincaniso. Yi vanga tinyimpi ta ka xin'wana ni ta vukhonger, ku w aka vuhlayiseki bya vanhu. Afrika-Dzonga yi hlaseriwile hi vusiwana, ku pfumaleka ka mitirho, vukungundzwana. *Globalization* yi vanga na vugevenga na vudlakuta. Swilo leswi a swi nga ri kona eka Vatsonga ku nga se fika Valungu.

Hi ku hetisela hi nga vula leswaku *Globalization* yi tisile swilo swa kahle na leswo ka swi nga ri kahle eka Vatsonga. Leswo tala swo ka swi nga ri kahle swi vangiwile hikuva Vatsonga hi voxe handle ko boheleriwa va tekelele mikhuva na mitolovelo yo ta hi le vupela dyambu na ku titsan'wa.

4.2 Swibumabumelo

4.2.1 Vanhu va fanele ku dya ngopfu swakudya swa ndhavuko ku tlula swakudya leswi humaka ehandle swi nga chelacheriwa tikhemikhali to vabyisa, hikuva swakudya swa Xintu swi hava mavabyi na swona swi chipile swi tlhela swi kumeka hi ku olova.

4.2.2 Loko swakudya swa Xintu swi tirhisiwa ngopfu hi vanhu vo tala swi ta endla leswaku lava va swi xavisaka va vuyeriwa kutani ikhonomi yi ndlandlamuka.

4.2.3 Mfumo wu fanele ku ngenisa minongonoko yo dyondzisa ta maswekelo ya swakudya swa Xintu eka swiyanimoya na tithelvhixini.

4.2.4 Ku fanele ku tlheleriwa eka ku tirhisa mirhi ya Xintu ku tshungula mavabyi yo fana na fukuzani, mukhuhlwani na HIV hikuva tin'anga a ti ma kota khale. Ku tlaswa ka ririmi ra Xitsonga tani hi ririmi ra ximfumo, ku hlenganisa na ku tirha.

4.2.5 Ku nyika tibasari eka machudeni lava dyondzaka Xitsonga leswaku swi ta hlohlotela machudeni va teka tidyondzo leti.

4.2.6 Ku endla leswaku vana va dyondza tindyondzo hikwato hi Xitsonga ku fana na le ka mabunu ma dyondzaka hinkwaswo hi Afrikaans.

4.2.7 Tikhemisi a ti tirhisi ririmi leri vavabyi va ri twisisaka eka tilabele ta mirhi ku tlula ku tirhisa Xinghezi lexi nga ta endla leswaku va nga twisisi swiletelo.

4.2.8 Ku fanele ku va na nawu lowu sirhelelaka mfuwo wa rixaka.

4.2.9 Ku nga endliwa na tiwekexopo to dyondzisa vanhu mahlayiselo ya mfuwo wa rixaka ku fana na ku dyondzisa vadyondzisi leswaku va kota ku hundzisela ndhavuko walowo eka vana.

4.2.10 Ku va na nawu lowu sirhelelaka vantshwa eka ku va vanga tirhisi kahle swilo swa thekinoloji ku fana na ku vona tifilimi ta phonogirafi.

4.2.11 Vamanana va Vatsonga va fanele ku ringeta ku hlohlotela maambalelo ya kahle eka vavasatikuloni ni le ka vana.

4.2.12 Vatsonga va fanele ku tshika ku tisan'wa loko va lava ku hlayisa ndhavuko wa vona.

4.2.13 Vatsonga va fanele ku tidyondzisa ku hlawula leswi va vonaka swi ri ni nkoka eka ndhavuko wa vona va hlayisa swona, hikuva a hi hinkwaswo leswi nga kahle.

4.2.14 Tihosi ta Vatsonga ti fanele ku lemuka leswaku kun a ku phikizana ka mindhavuko ya misava leyi nga eku humeleleni loko swo ka swi nga tekeriwi enhlokweni swi ta van a mbuyelo wok a wu nga ri kahle eka ku hlukukisa rixaka.

5. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE:

1. Abduraman, A.D. na Kura, Y.S. (2013): **Globalisation: Work and Productivity in the Era of Globalisation**. Focus Publishers. The Nigerian Experience. Ibadan.
2. Albert, G na Chester S. (2005): **Moments in History**. Published by Juta Gariep (pty) LTD.
3. Bamgbose, A. (1995): **African Languages Today: The challenge of and Projects for Empowerment under Globalisation**. University of Ibadan.
4. Benton, H.H, Benton M W na Carney, L.S (1980): **The New Encyclopedi Britannica**. London: Benton Publisher.
5. Britz, J.P na Van Wyk, A.J (1991): **Only Study guide for HSt 303 W**. Pretoria: UNISA.
6. Chauke, T. na Shinyori, S. (2008): **Swelemetee**. EMI: Distributed by Dakota.
7. De V. Cluver, A.D. (1993): **The Decline of Afrikaans language matters volume 24**. Pretoria: University of South Africa.
8. Dr Ogechukwu, C., Dr Benjamin, C. na Dr Ann, O. (2004): **The Effects of Globalisation on African Culture: The Nigerian Perspective**. University of Nigeria: Enugu Campus.
9. Edewar, P.A. (2003): **Basic Concepts in Culture in Adedimeji**. Nigeria: University of Ilorin.
10. Eckman, F.R. (1977): **Current Themes in Linguistics**. London: Hemisphere Publishing corporation.
11. Frida, M. (1998): **The Effects of Globalisation on African Culture on the Eyes of an African Woman in Echoes**. World Council of Churches.
12. Fulbrook, M (2002): **Historical Theory**. London: Routledge.
13. Gee, P.J (1999): **An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method**. USA: Routledge.
14. Giddens, A. (1997): **The Consequences of Modernity**. Cambridge University Press.
15. Globalization 101: [http://www.globilization 101 Org](http://www.globilization101.org). SUNNY LEVIN INSTITUTE.
16. Hartman na James (1998): **Dictionary of Lexicography**. London: Routeledge.

17. Ian, B. (2010): **Collins Student Dictionary**. Glasgow Great Britain: Harpercollins Publishers.
18. Ibrahim, .A.A. (2013): **The Impact of Globalization on Africa**. International Journal of Humanities and social Sciences, 3 (15):85-93
19. Judy, A. (1999): **Extraordinary Women of the American West**. New York: Children's press.
20. Junod na Jaques (1957): **Vutlhari bya Vatsonga**. Johannesburg: Swiss Mission.
21. Kanaay na Kraybill (1999): **The Riddles of Human Society in Oni**. International Journal of African and African American Studies 4(2).
22. Kabiru, I.Y. (2014): **Impact of Globalisation on th Traditional African Cultures**. School of Remedial and Basic Studies. Zamfara State: Nigeria.
23. Kwame, Y. (2007): **The Impact of Globalisation on African Culture**. University of Southern Denmark: Odense.
24. Leedy, P.D. et al (2005): **Practical Research Planning and Design**. Pearson Merrill: Prentice Hall.
25. Madalane, I.C. (2012): **Ximatsatsa: Exploring genre in contemporary Tsonga Popular music**. University of Witwatersrand.
26. Maphosa, R.S. (2005): **Going under the traditional Knife: Link Traditional Education and Ethnic of Idendentity through Shangani Culture in Zimbabwe**. Journal in Educational Research and Policy Studies.
27. Marivate, C.T.D. (1991): **Tsonga Only Study Guide for TSG 306-Q**. Pretoria: UNISA
28. Maswanganyi, E. (1987): **The Miracle of Marriage**. White River: Emmanuel Press.
29. Mathebula, M.J. (1979): **Tiyisela N'wananga**. Pretoria: JL Van Schaik.
30. Mathumba, D.I. (2005): **Xitsonga English Dictionary**. Phumelela Publishers: Pinelands Cape Town.
31. Mazru, A. (2004): **English in Africa after the cold war. Multilingual matters**. England: Frankfurt Lodge, Clevedon Hall.
32. Mokoena, S. (2012): **April. Speaking in tongues**. Insession Magazine.

33. Mbiti S.J. (1969): **African Religions and Philosophy**. London: Endinburgh.
34. Mercy, U. et al (2011): **Globalisation of Cultural Heritage: Issues, Impacts and Inevitable Challenges for Nigeria**. <http://unllib.unl.edu/Lpp/>.
35. Mudzanire, S. (2012): **Hoko, A Cultural Pride? Reflections on the rite of male Circumcision in light of HIV & AIDS Mitigation in Zimbabwe**. Masingo: Great Zimbabwe University.
36. Muller, C.F.J (1990): **Five Hundred Years. A History of South Africa**. Pretoria: Academical.
37. Nicolaides, A. (2012): **Globalisation and Americanisation**. The Hijacking of Indigenous African Culture. Research Journal of History, Political Sciences and International Relations. 1(6).
38. Nsibambi (2001): **The Effects of Globalisation on the State in Africa**. Paper Presented at UN General Assembly Second Committee, Panel Discussion on Globalisation and the State.
39. Nkhwashu, M.M (2010): **An analysis of the revitalization of Xitsonga: A dream of reality?** University of Limpopo.
40. Obidi, S.S. (2005): **Culture and Education in Nigeria. A Historical Analysis**. Ibadan University Press PLC.
41. Obioha, U.P. (2010): **Globalisation and the Future of African Culture**. University of Nigeria: Olabisi Onabanjo.
42. Omekwu, C.O. (2006): **African Culture and Libraries**. The Information Technology Challenges. Electronic Library, 24(2); 247-248.
43. Oxford School Dictionary. (2017): New York: Oxford University Press.
44. Pat, E. Na Pat, O. (1991): **Shuters History**. Pietermaritzburg SA: Shuter and Shooter Publishers.
45. Peter, D. (1991): **Colonisation in Africa 1870-1960**. Cambridge University Press.
46. Prah, K.K. (2006): **Review Commissioned by the foundation for Human Rights in South Africa**. The centre for Advanced Studies of African Society, Cape Town, 1-35.

47. Plonski, P., Teferra, A. and Brady, R. (2013): **Why are more African countries Adopting English as an Official Language?** African studies Association Annual Conference. Baltimore, Maryland.
48. Rikhotso, F. (1985): **Tolo a nga ha vuyi.** Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.
49. Ritzer, G. (2008): **Sociological Theory.** Megrow Hill Publishers: New York.
50. Salikoko, S. Na Cecil, B. (2008): **Colonization, Globalization and Language Vitality in Africa: An Introduction.** Continuum Press: London.
51. Shabangu, I.S. (2006): **Vuxaka bya Nkava ni Rhumbu.** Giyani: Lingua Franca Publishers.
52. Svetlana, G. (2007): **Globalization and its Effects on Cultural Diversity.** [Http://iletec.ctlt.ubc.ca/slowiki](http://iletec.ctlt.ubc.ca/slowiki).
53. Tshotsho, B.P. (2013): **Mother Tongue Debate and Language Policy in South Africa,** *International Journal of Humanities and Social Science.* 3 (13):39-44.